

II.
ARAŞTIRMA SONUÇLARI
TOPLANTISI

Not : Bildiriler araştırmacılarından geldiği şekliyle ve sunuş sırasına göre basılmıştır.

İ Ç İ N D E K İ L E R

	Sayfa
Necmi ÜLKER	
İzmir Pınarbaşı Mezar Kitabeleri (XVIII. ve XIX. Yüzyıl) (I)	1
Yaşar YILDIZ	
1983 Sualtı Batık Gemi Araştırmaları	21
Numan TUNA	
Dağca Yarımadası Yüzey Araştırmaları 1983	31
Nuşin ASGARİ	
İstanbul Temel Kazılarında Haberler 1983	43
Erol ATALAY	
Sütüni Ve Kemalpaşa Mağaralarında Bulunan Bizans Freksleri	63
Revza OZİL	
Göreme, Karanlık Kilise Duvar Resimlerinde 1983 Yılı Ko- ruma Ve Onarım Çalışmaları	71
Alan S. HALL	
Oenoanda 1983	79
Elmar SCHWERTHEIM	
Hadrianoi In Mysien	85
Sebastiana LAGONA	
Anadolu Sahillerindeki Arkeolojik Ve Topografik İnceleme ...	89
Orhan ATVUR	
Side Agorası Küçük Buluntuları	93
Hasan MALAY	
Manisa Ve Denizli İllerinde Epigrafik Araştırmalar	99

	Sayfa
George PETZL	
Bericht Über Die Epigraphische Forshungsreise In Lydien ...	105
Thomas DREW-BEAR	
Frigya'da Epigrafi Ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları	109
Sencer ŞAHİN	
1983 Yılında Bithynia Ve Lycia - Pamphylia'da Yapılan Epigrafi Ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları	113
Andrew FARRINGTON	
Roman Imperial Lycian Bath Buildings	119
David H. FRENCH	
Roma Yolları Ve Mil Taşları	123
Pontus HELLSTRÖM	
Labraunda 1983	131
J. DEVREKER-M. WAELEKENS	
Pessinus (Pessinonte) 1983	139
Nicholas Dunlap CAHILL	
Taş Kule : A Tomb Near Eski Foça, Turkey	143
W. VOIGTLANDER	
Zur Geometrischen Und Archaischen Epoche In Milet	153
Altan ÇİLİNGİROĞLU	
Van-Dilkaya Höyüğü Ön Çalışmaları	159
Oktay BELLİ	
Van Ovasında Yeni Urartu Merkezleri	163
M. Taner TARHAN	
Van Kalesi'nin Ve Eski Van Şehri'nin Tarihi - Millî Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar	179
Mehmet ÖZSAİT	
1983 Yılı Burdur - Isparta Çevresi Prehistorik Araştırmaları ...	205
Mehmet ÖZDOĞAN	
1983 Yılı Doğu Marmara Ve Trakya Araştırmaları	221
Berna ALPAGUT	
Paşalar Köyü Araştırması 1983	233

İZMİR - PINARBAŞI MEZAR KİTABELERİ (XVIII. ve XIX. YÜZYIL) (I)

Necmi ÜLKER *

Ege bölgesi hemen her tarafı çeşitli devirlere ait sayısız eski eserlerin bulunduğu Anadolu yarımadasının önemli bir parçasıdır. Bu bölgede bulunan Roma, Bizans ve diğer devirlere ait eski eserler daha ziyade arkeologların dikkatini çekmiş, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde Ege bölgesinin çeşitli yerlerinde kazılar yapılmıştır. Halen bu çalışmalar sürdürülmekte olup bir çok değerli eski eserler gün yüzüne çıkarılmaktadır.

Diğer yandan aynı bölgede Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerine ait pek çok eser bulunduğu bilinmekle birlikte bu tarihi değerlere ne yazık ki yeterince ilgi gösterilmemiştir. Bir bakıma yakın geçmişe ait kendi öz kültürel değerlerimiz olan ve bizlerden ilgi bekleyen sanat eserlerimizin, yazılı ve yazısız tarihi belgelerimizin, üzülmeye değerli ki kendi öz vatanlarında kaderlerine terk edildiği acı bir gerçektir. Kendi hallerine bırakılmış olan bu eserlerimiz hem doğanın ve hem de insanoğlunun olumsuz etkilerine açık olarak büyük ölçüde harap olmuş, bazıları da kaybolmuşlardır.

Bu durumun yurdumuzdaki diğer büyük şehirlerde de aynı olduğunu, birer tarih yaprakları olan mezar kitabelerinin çeşitli amaçlar için yerlerinden kaldırıldığı bilinen bir gerçektir.¹ Özellikle İstanbul ve İzmir gibi tarihin çeşitli dönemlerini yaşamış ancak XX. yüzyılın ikinci yarısında büyük bir sanayileşmeye ve çarpık bir şehirleşmeye sahne olmuş olan şehirlerimizde bulunan tarihi mezarlıklar zamanla yerlerini beton yığını apartmanlara terk etmek zorunda kalmışlardır. İstanbul Karacaahmet'teki Ayrılık Çeşmesi Kabristanı T.T.O.K. tarafından eski haline restore edilerek

(*) Necmi ÜLKER, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

(I) Pınarbaşı kitabeleri üzerine yaptığımız çalışmalar devam edeceğinden, VI. Kazı ve Araştırma Sonuçları Sempozyumu'nda sunduğumuz ve makale haline getirdiğimiz bu tebliğimizi genişletirken (I) koymayı uygun bulduk.

(II) Öğrendiğimize göre İzmir'in ilçesi Urla'da bir çok mezar kitabesi yerlerinden alınarak ilçenin kanalizasyon yapımında kullanılmıştır.

kurtarılan ilk tarihi kabristan olmuştur.² Diğer yandan, İzmir'de de Mezarlıkbaşı'ndaki büyük kabristanı, Kemer mezarlığı, Hükümet konağı karşısındaki Sulu mezarlık, Çorakkapı (Basmahane) ve Bahri Baba Kabristanları, Namazgah, Uluyol, Eşrefpaşa'daki Katipoğlu ve Sarımsaklı mezarlıkları kaldırılmış, yerlerine park, sinema ve pazar yerleri kurulmuştur.³ Bu kabristanların ortadan kaldırılması, içlerinde bulunan mezar kitabelerinin ilgisizlik sonucu kaybolması, İzmir tarihi ve kültür değerlerimiz açısından yerine getirilmesi imkansız bir kayıp olmuştur. İzmir tarihinin Osmanlı döneminde önemli rol oynayan Katipoğulları ailesinin gömülü bulunduğu Sulu ve Sarımsaklı mezarlıkları çağdaş şehirleşme sonucu ortadan kaldırılırken mezar kitabelerinin büyük bir kısmı adi taş olarak yol yapımlarında kullanılmıştır.⁴ Ancak Katipoğulları'na ait bazı kitabeler, bu aileye karşı ilgi duyan İzmir Arkeoloji Müzesi eski müdürlerinden Sayın Salahattin Kantar tarafından adı geçen müzeye nakl olunmuştur. Bu kitabeler şimdi Agora Açık Hava Müzesinde bulunmaktadır.⁵

İzmir'in yakınında bulunan bazı mezarlıklar belki de gözden uzak kalması veya şehir planı dışında olması dolayısıyla zamanımıza kadar varlıklarını koruyabilmişlerdir. Örneğin İzmir/Narlidere'de bir tepe üzerinde iyi muhafaza edilmiş böyle bir mezarlık Tahtacılar ailelerine ait olup Sayın Beyhan Karamağaralı'nın bu mezarlıkla ilgili değerli bir makalesi vardır.⁶

Biz de İzmir'in çok yakınında bulunan, şimdiye kadar büyük kayıplara rağmen varlığını koruyabilmiş Pınarbaşı kabristanlar topluluğu üzerinde çalışmalarımızı sürdürmekteyiz.

İzmir'in doğusunda Nif Dağı'nın batı eteklerinde her tarafından sular fışkıran bir yerde kurulu olan Pınarbaşı'nda, geniş bir alana yayıl-

- (2) Çelik Gülersoy, «İstanbul Tarihinin Mezar Taşları», *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni* (TTOK), sayı 49/328, (Eylül - Ekim 1975), İstanbul: Kâğıt ve Basım İşleri Anonim Şirketi, 1975, s. 6. Yazar bu yazısında kabristanların ve mezar taşlarının içinde bulunduğu acıklı durumu güzel bir biçimde dile getirmiştir. Ayrıca bkz. *a. g. e.*, s. 48.
- (3) Sayın hocam Prof. Dr. M. Münir Aktepe İzmir'in Osmanlı devri mezar kitabeleri konusunda, arşiv kaynakları, Vakıf kayıtlarını da kullanarak, örnek bir makale yayınlamıştır. «İzmir'e ait bazı kitâbeler ve notlar», *Tarih Dergisi*, XIV/19, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1964, s. 57 - 80; Alpaslan Köyünlü, «Hukuk ve İdare sistemimizde eski mezar taşları» *TTOK Belleteni*, sayı 49/328, s. 27.
- (4) M. Münir Aktepe, *a. g. e.*, s. 59.
- (5) *Ay. yer.*
- (6) Beyhan Karamağaralı «Narlidere'deki bazı figürlü mezartaşları», *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, III, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1977, s. 115 - 117. Bu makalede yayınlanan on adet mezar kitabesinin biri hariç hepsi XX. yüzyılın başlarına aittir.

miş mezarlıklar vardır. Bu mezarlıklar kendi kaderlerine terk edilmiş olup, içlerinde bulunan mezar kitabeleri her gün biraz daha harap olmakta ve kaybolmaktadır. Pınarbaşı⁷, İzmir'in yakın bir kazası olan Bornova belediyesine bağlı, 1980 sayımlarına göre 6046 nüfuslu gelişen şirin bir beldedir.⁸ Yakın ilgi gördüğümüz Pınarbaşı belediyesi yetkililerinden öğrendiğimize göre bu beldenin geniş bir alana yayılmış olan eski mezarlıkları⁹ beş parselden ibaret olup parsel numaraları ve kapladığı alanlar aynen şöyledir :¹⁰

Parsel No.	Alanı M ²
1215	8,825
1276	10,700
1741	11,100
1742	12,600
1265	12,975
TOPLAM	56,200 m²

Kaza olduğuna dair hiç bir kayda rastlamadığımız Pınarbaşı'nın böy-sine geniş mezarlık alanlarına sahip olması, bunların Osmanlı döneminde olduğu gibi Roma ve Bizans devirlerinde de mezarlık olarak kullanıldığını, transit ticaretin ve bahçe ziraatinin geniş çapta yapıldığını ve nüfusunun şimdi olduğu gibi bir köy için çok fazla olduğunu düşündürmektedir.

Biz ancak 1742 parsel no.lu eski mezarlıktaki kitabeleri incelemiş durumda bulunuyoruz. Bu mezarlığın kullanılmayan kısmında, üzerinde Yunanca ve Latince yazılar olan iyi durumda Roma Devrine ait silindir biçimde çok ağır bir taşın bulunması, 1265 no.lu parselde de bir başka mil

- (7) Necmi Ülker, «The Rise of İzmir, 1968 - 1740,» The University of Michigan, 1974, basılmamış doktora tezi. s. 73 - 74. Pınarbaşı, İzmir'den Anadolu içlerine ve İran'a giden kervanlar için çıkışta bir toplanma, kervan düzenine girmek için bir çıkış noktası, dönüştürme ise son dinlenme yeri olarak yerli ve yabancı kaynaklarda geçmektedir.
- (8) İlgililerden aldığımız bilgiye göre önceleri bir köy olan Pınarbaşı zamanla büyümüş ve bir köy hüviyetinden çıkmıştır. Şimdi ne bir köy ne de bir ilçe olan Pınarbaşı için *belde* tabirini uygun bulduk.
- (9) Pınarbaşı - Işıkkent toprak yolu üzerindeki mezarlıklar kastedilmektedir. Ayrıca, Pınarbaşı'nda su kaynaklarından güneydoğuya doğru dağ yamacında eski bir mezarlık varmış ancak şimdi buraya bir ilkokul yapılmış bulunmaktadır. Bu mezarlığı gördük ve hiçbir yazılı mezar taşına rastlamadık.
- (10) Bkz. Pınarbaşı Mezarlıkları Konum Planı. Burada yakın ilgililerini gördüğüm Sayın Pınarbaşı Belediye Müdürü Lütfü Tavşanlı'ya ve mezarlık plan ve alanlarını lütfeden Fen İşleri Müdürü Sayın Selahattin Yazan'a teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

taşının olması ilginçtir.¹¹ Bu mezarlıklarda Roma ve Bizans Devrine ait çok sayıda mimari elemanların hem mezar taşları olarak hem de mezarlık duvarlarında kullanılmış olduğunu gözlemledik.¹² Özellikle 1742 no.lu mezarlıkta ve bazılarında rektangular taş bloklar ve sütunlar, yazısız mezar baştaşları (**Şahideler**) olarak kullanılmış hissini vermektedir. Ancak, çalıştığımız bu ve diğer mezarlıklarda lahit biçiminde yapılmış herhangi bir mezara rastlamadık. Pınarbaşı mezarlıklarındaki Roma ve Bizans Devrine ait bol sayıdaki buluntu bize o civarda geç Roma ve Bizans Devrine ait bir yerleşimin olduğunu gösteren kanıtlardır.

İşte inceleme konumuz, kendi kaderlerine terk edilmiş ve büyük ölçüde yok olmuş olan Türk-İslâm sanatıyla ilgili hazinelerimizden biri de Pınarbaşı mezar kitabeleridir. Bu kitabelerin zamanımıza kadar kalmış olanlarını tesbit etmekle, yorucu ve uzun süre de alsın, içinde yaşadığımız ve üzerinde uğraştığımız İzmir bölgesi tarihine bir katkıda bulunmak amacındayız.

Nisan-Mayıs 1983'de yukarıda sözünü ettiğimiz mezarlıklardaki kitabeler üzerinde kişisel bir proje olarak başlattığımız çalışmalardaki esas amaçlarımızı şu şekilde maddeleyebiliriz :

1 — Bir kısmı kişisel tasarrufa geçirilmiş hissini uyandıran bu mezarlıklardaki tüm kitabelerin fotoğraflarını tesbit etmek ve okumak,

2 — Bölgesel tarih bakımından değer taşıyan, bir çoğu kaybolmuş olan bu yazılı tarih belgelerini düzenleyip yayınlayarak gelecek nesillere aktarılmasını sağlamak,

3 — Mezarlıklara bizzat giderek, tarih öğrencilerine kitabeler üzerinde uygulamalı ders yaparak, yazı stillerini ve kitabeleri okuma yolunda beceri kazanmalarını ve mezuniyet sonrası görev yaptıkları yerlerdeki kitabeler üzerinde çalışabilecek düzeye gelmelerini temin etmek.

Biz bu çalışmaları Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi desteğinde kişisel çabalarımız ve «İzmir Tarihi» dersini gören Fakültemiz Tarih Bölümü 3. sınıf öğrencilerinin katkılarıyla sürdürmekteyiz. Kitabeler üzerinde yerinde yaptığımız çalışmalar, öğrencilere hem öğrenmekte oldukları Osmanlıca bilgilerini eski yazılı kitabeler üzerinde uygulamak imkanı verdiği hem de kitabe yazılarıyla ilgili tecrübe kazanmalarını sağladığı için çok yararlı olmaktadır.

(11) Bu iki mil taşını meslektaşım Y. Doç. Dr. Hasan Malay okumuş olup yayına hazırlamaktadır.

(12) Bkz. Resim 1 ve 2.

Mezarlıkların Genel Durumu

Ülkemizde bulunan eski ve yeni İslâm mezarlıkları Türk toplumunu yakından ilgilendiren dini, toplumsal ve kültürel bir konu olarak önemini hala sürdürmektedir. Mezarlık denilince akla ilk gelen bir canlı varlığın ölümü olmaktadır. Bu konuyla ilgili Tanrı'nın açık bir buyruğu ölümle ilgili gerçeği özlü bir biçimde şöyle ifade eder : «**Küllî Nefsin Zâikatü'l Mevt**» yani «Tüm canlılar ölümü tadacaklardır».¹³ Bu gerçeği ilahi kudretin değişmez bir yargısı olarak kabullenen Türk-İslâm toplumu mezarlıklarına gereken önemi vermişlerdir. Ayrıca, toprağın en doğal tapusunun mezarlıklar olduğuna inanan Türk toplumu, çok önceki devirlerden beri, geçmişine olan bağlılık ve saygısını, güzel sanatlara karşı olan duygularını taş işlemeciliği alanında mezarlıklarda bıraktıkları anıtsal eserlerle simgelemişlerdir.¹⁴ Ancak adı geçen taş işlemeciliği Pınarbaşı gibi Anadolu'nun küçük yerleşim merkezlerinde mütevazı bir biçimde ortaya çıkmıştır.

Kitabelerin bulunduğu beş parselden oluşan ve 56.200 metrekarelik bir alanı kapsayan mezarlıklar Pınarbaşı'ndan Işıkkent'e giden eski bir toprak yolun her iki yakasında bulunmaktadır. Bu eski mezarlıkların bazıları halen mezarlık olarak kullanılmakta, eski mezarların yanlarına yenileri eklenmektedir. Bu mezarlıklar bakımsız bir halde olup herhangi bir bekçisi veya görevlisi yoktur. Başka bir deyişle Pınarbaşı tarihi mezarlıkları kendi hallerine terk edilmişlerdir.

Pınarbaşı mezar kitabelerini Bursa, Edirne, İstanbul Karacaahmed veya Eyüpsultan gibi mezarlıklardaki kitabeler ile içerik ve taş işlemeciliği yönünden karşılaştırmak kesinlikle doğru değildir.

Herşeyden önce Bursa¹⁵ Edirne¹⁶ ve İstanbul'un¹⁷ mezarlıkları ve cami hazirelerinde medfun bulunanlar bu imparatorluk başkentlerindeki ünlülerin gömüldüğü yerlerdir. Bu duruma paralel olarak da mezar kitabeleri daha bir özenle yapılmış ve her yönüyle gösterişli taş işçiliğine sa-

(13) H. Turhan Dağlıoğlu, «San'at Bakımından Mezarlar ve Mezar Taşları ve Karaca Ahmed Mezarlığı», *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi*, Ankara, 19 - 23 Ekim 1959, Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1962, s. 128.

(14) Bedî Şehsuvaroğlu, «Üsküdar'ın Görünmeyen Ünlüleri», *T TOK Belleteni*, sayı 49/328, s. 7

(15) M. Halil Yımaç, «Bursa» *İslam Ansiklopedisi*, II, İstanbul, 1961, s. 814. Burada Bursa kitabeleriyle ilgili bibliyografya verilmektedir; H. Baki Kunter, «Kitabelerimiz I», *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara, 1942, s. 437 - 48; H. Turan Dağlıoğlu, *Onaltıncı Asırda Bursa*, Bursa, 1940

(16) O. Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, İstanbul : Resimli Ay Matbaası, 1939, s. 118 - 168

(17) Semavi Eyice, «İstanbul (Tarihi Eserler)», *İslam Ansiklopedisi*, V/2, İstanbul, 1950, s. 1214/136. Bkz. Hazire ve Mezarlıklar bibliyografyası.

hiptir. Üzerinde çalıştığımız Pınarbaşı mezar kitabelerinin, sade görünüşlerine rağmen, İzmir çevresinde bulunan kitabeler arasında yeri vardır.

İnceleme yaptığımız ve mezar kitabelerini tesbit ettiğimiz 1742 parsel no.lu mezarlığın batı kenarına o civarda beslenen hayvan pislikleri yığılmıştır. Bu nahos durum en azından eski bir mezarlığa ne denli saygı duyulduğuna en açık bir örnek oluşturmaktadır. Pınarbaşı mezarlıklarından bazıları bakımsızlık ve ilgisizlikten ot, çalı ve bodur ağaçlarla o denli dolmuştur ki gürlük denilen bazı kesimlerin içine girmek ve mezar kitabesi aramak imkansızdır. Bulduğumuz mezar kitabeleri ise genellikle toprak üzerinde yatık veya kırılmış olarak bazı durumlarda çalılıklar arasında gizlenmiş olarak veya asırlık servi ağaçlarının köklerinde sıkışık ve yere eğik olarak bulunmakta ancak iyi bir temizlik yapıldıktan sonra okunabilmektedir.

Mezar Kitabelerinin Durumu

İslamiyette mezarların yerlerini belirlemek için mezar kitabelerinin dikilmesi ve ölenin adına mezar üzerine türbe yapılması iyi karşılanmayan bir gelenektir. Bu husus «Hayr el-kubur el-münderis» başka bir deyişle «Kabirlerin hayırlısı kaybolmuş olanıdır» hadis-i şerifinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.¹⁸ Ancak Türk-İslam dünyasında bu hadisin bilinmesine rağmen yine de sevdiklerinin hatırasını yaşatmak ve mezarlarını belli etmek için genellikle beyaz mermer üzerine yazılmış kitabeler, mezar şahide'leri olarak kullanılmışlardır¹⁹. Ülkemizdeki mezar taşları 1071'den sonra hemen her yüzyıla ait olmak üzere Türk taş işlemeciliği sanatını gösteren somut eserlerdir. Türk mezar taşı işleme ve süslemeciliği özellikle Osmanlı Devleti'nin başkentliğini yapmış olan Bursa, Edirne ve İstanbul mezarlıklarında en olgun ve en güzel örneklerini vermiştir²⁰.

Çalışmalarımızı tamamladığımız Pınarbaşı'nın adı geçen parsel mezarlıkta 82'si erkek, 76'sı kadınlara ait olmak üzere 158 eski yazılı mezar baştaşları bulunmuştur. Bu taşlardan bazılarının kırılmış olduğu görülmüş, parçaları bulunanlar bir araya getirilerek okunmuştur.

Mezar kitabelerinin büyük bir kısmı beyaz mermerden yapılmış olup kalanı muhtelif cins taşlardan oyulmuştur. Kolay ve ucuz olan yazılı kısımları derin oyma tekniği ancak bir-iki kitabede uygulanmıştır. Bu mezarlıkta kitabe taşlarının çoğu düzdür. Silindir (üstüvanî) şeklinde bir yazı-

(18) C. Esad Arseven, «Mezarlıklar ve Türbeler», *Türk Sanatı Tarihi Dergisi*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, tarihsiz, s. 453.

(19) *Ay. yer.*; A. Koyunlu, *ay. yer.*

(20) H. T. Dağlıoğlu, *a. g. e.*, s. 121 - 122; Azade Akar, «Eski Türk Mezar taşı Süslerine Dair», *Sanat Dünyamız*, yıl 1, sayı 2 (Eylül 1974), İstanbul: Tıfdruk Matbaacılık Sanayii, 1974.

lı taşa adı geçen parselde rastlanmamıştır. Kitabe ve süslemeler yalnızca mezar baştaşlarının iç kısımlarında bulunmakta olup dış yüzlerinde ise herhangi bir süsleme görülmemiştir. Erkek mezar kitabelerinin bir kaçında rastladığımız küçük süs motifi dışında herhangi bir oyma süsleme kullanılmamıştır. Kadın mezar **şahidelerinin** hemen hepsinde taşın üst kısmına oyma şeklinde yapılan bir süs unsuru vardır. Bir merkezden dışarıya yönelen su damlacıklarından oluşan **gülbezek (rozet)** biçimindeki süslemeler kadın baştaşlarında yaygın olarak kullanılmıştır. Kadın baştaşlarında tespit ettiğimiz ikinci yaygın süsleme şekli ise bir veya iki minareli cami motifleridir. Yine adı geçen parselde rastladığımız bazı ayakucu taşları işlemeli olup süs unsuru olarak **servi**²¹ ve sade **hayat ağacı**²² motifi kullanılmıştır. Bu mezar kitabelerine ek olarak adı geçen mezarlığın batı kısmında yukarıda sözünü ettiğimiz geç Roma ve Bizans Devrine ait olduğu sanılan silindirik bir mil taşı mevcuttur. Bunun yanı sıra hangi devre ait olduğunu ve nereden getirildiklerini bilmediğimiz büyük dikdörtgen prizması şeklinde ve üzerinde kitabesi olmayan taşlar bulunmaktadır (Resim : 2).

Fotoğraflarını tesbit edip okuduğumuz mezar kitabelerinde bulunan ve dikkatimizi çeken başlıca aileler şunlardır : Emmizâde, Yazıcıoğlu, Menemenlioğlu, Sokolluoğlu, Arapzâde, Bekâroğlu, Emir Hasan oğlu . . . Diğer parsellerdeki mezarlıklar da bu ailelerden ve diğer ailelere ait yazılı mezar baştaşlarının bulunacağını tahmin ediyoruz. Yine aynı mezarlık-taki baştaşlarında tespit ettiğimiz meslekler ise şunlardır; Tavukçu, Saatçi, Kahveci, Müezzîn, Tabak . . . Meslekler ve diğer konularda kesin bir sonuca varmamız için diğer parsellerde bulunan bütün mezar kitabelerinin tespit edilerek incelenmesinin bitirilmesi gerekmektedir.

Bu mezarlığın belirli bir plan çerçevesinde değil gelişigüzel kullanıldığı farklı tarihi taşıyan taşların aynı yerlerde bulunmasından anlaşılmaktadır. Kitabelerdeki yazıların kolay okunabilmesi ve fotoğraflarının iyi çıkması için mermer taşlara zararı olmayan tebeşirleme sistemi uygulanmıştır.

(21) Servinin taş işçiliğinde ve diğer yerlerde kullanış biçimi ve geniş açıklama için bkz. Cevdet Çulpan, *Serviler II*, İstanbul : İsmail Akgün Matbaası, 1961,

(22) Burhan Oğuz, *Mezartaşında Simgeleşen, İnançlar*, İstanbul, 1983. Yazar, kitabın çeşitli yerlerinde *hayat ağacı*'ndan geniş olarak bahsetmiş ve fotoğraflarını vermiştir.

1742 No.lu Paftadaki Mezar Kitabelerinden Bazı Örnekler

1 — Tahir Efendi'nin kızı Şerife'nin mezartaşı (Resim : 3) :

Tespit ettiğimiz yazılı mezar taşları içinde en eski tarihe sahip olanıdır. Rengi siyahlaşmış bir mermer üzerine kabartma şeklinde yapılmış olan, 60 x 27 x 5 cm. ölçüsünde bir baştaşıdır. Aşağıya doğru hafifçe daralan şahidenin üzerinde üç büyük yapraklı bir dal işlenmiştir. Süsleme ile kitabe kavisli bir **silme** ile ayrılmıştır. Bunun altında yer alan dört satırlık kitabenin mail satırları **silmelerle** birbirinden ayrılmıştır :

Ah min el-mevt sene. 132²³/1719-20

Sarı Ali zevcesi

Şerife bint²⁴ Tahir Efendi

Ruhuna Fatiha

آه من الموت سنة ١٣٢٠

ساری علی زوجه سی

شریفة بنت طاهر افندی

روحنه فاتحه

2 — Yazıcızâde Hacı Muhammed Ağa'nın mezartaşı (Resim : 4):

Mermerden yapılmış olan mezarın baştaşı 150 x 30 x 15 cm. ölçüsündedir. Baştaşın üzerinde yatanın katip²⁵ veya yazıcı olduğunu gösteren bir kavuk vardır. Boyun kısmı silindirik bir biçimde yapılmış olup taşın kitabe bölümü tamamen silme ile çevrilmiş, mail satırlar kalın silmelerle ayrılmıştır :

Hüve'l hellaku'l baki

Ziyaretten murad olan

Duadır Bugün bana ise

Yarın sanadır Merhum

Ve mağfur Yazıcızâde

Hacı Muhammed Ağa ruhiçün

El Fatiha

Sene 1168/1754-55

هو الخلاق الباقي

زیارتدن مراد اولان

دعادر بوگون بکایسه

یارین سکا در مرحوم

و مغفور یازجی زاده

حاجی محمد آغا روحیچون

الفاتحه

سنة ١١٦٨

3 — Kocabıyıköğlu Abdullah'ın mezar taşı (Resim : 5) :

Mezarın baştaşı mermerden yapılmış olup 120 x 29 x 11 cm. ölçüsündedir. Kitabenin üst kısmında boyun üzerinde bir kavuk bulunmaktadır. Bu kabirde yatanın katip sınıfından olduğunu tahmin etmekteyiz²⁶. Kitabe güzel hatla yazılmış beş satırdan oluşmuştur. Satırlar birbirinden **silmelerle** ayrılmış ve her satırı içine alan bölmeler tam kabartma şeklinde oyulmuştur :

(23) Peygamber Hz. Muhammed'e saygı ifadesi olarak *Hicret'in 1000'li yıllarında* vefat edenlerin mezar taşlarına bazen 1000 tarihi kazılmamıştır. Başka bir deyişle bu taştaki 1132 yerine 0132 yazılmıştır. H. Turhan Dağlıoğlu, a. g. e., s. 122.

(24) *Bint* kızı demektir.

(25) İzzet Kumbaracılar, *Serpuşlar*, İstanbul : TTK yayını, tarihsiz, s. 13.

(26) *Ay. yer.*

Hüve'l hallaku'l baki
Merhum ve mağfur
Kocabıyıkoglu Abdullah
Ruhuna el fatiha
Sene 1179/1765-66

هو الخلاق الباقي
مرحوم و مغفور
توجه بيق لوظفو عبد الله
روحنه الفاتحه
سنة ١١٧٩

4 — Kocabıyık kızı Huriye (?)'nin mezar taşı (Resim : 6) :

Bu mezarlıkta bulunan baştaşları arasında en güzel görünümüsü ve taş işlemeciliği yönünden dikkati çeken bir titizlikle mermerden oyulmuştur. 150x37x9 cm. ölçüsündedir. Kitabenin üst kısmı işlemeli olup on su damlalı bir **gülbezek (rozet) silme** ile çevrelenerek güzel bir kompozisyon oluşturulmuştur. Beş satırlık kitabenin çevresi su şeklinde süsleme ile oyulmuştur. Bu kitabeye güzel ve estetik bir görünüm kazandırmıştır. Kitabenin satırları arasında **silme**ler bulunmayıp yalnızca satırların çevresi oyulmuştur :

Ah min el-mevt
Merhume ve mağfure
Kocabıyık kızı Huriye(?)
Ruhuna fatiha
Sene 1179 / 1765-66

اه من الموت
مرحومه و مغفوره
توجه بيق قزی حوريه (؟)
روحنه فاتحه
سنة ١١٧٩

5 — Hafize Hatice Kadın'ın mezar taşı (Resim : 7) :

Mermerden yapılmış olan baştaşının üst kısmında iyi işlenmiş iki minareli üç katlı cami kabartması bulunmaktadır. Taşın ölçüleri 145x40x11 cm. olup estetik bir görünümü vardır. Caminin yanında türbe veya çeşmeyi simgelediğini sandığımız bir bina ve arkasında dört servi ağacı²⁷ bulunmaktadır. Gökyüzünde ise yedi adet altı yapraklı çiçek serpiştirilmiştir. Cami motifinin altında iki sıra değişik şekilde iki düz kuşağa işlenmiş kabartma bulunmaktadır. Bu kuşakların altında ise kitabeyi süsleme bölümünden ayıran kavisli bir silme olup bunun uçları yanlarda iki adet başlıklı sütuna oturtulmuştur. Kitabe araları **silme** ile ayrılmış altı mail saptırdan oluşmuştur.

Kitabenin tümü **ayna** içine oyulmuştur :

Ah min el-mevt
Okuya bir Fatiha rahmeten lila'lemin
Durağı cennet ola fi makamı emin
Merhume ve mağfure Hafize Hatice Kadın
Ruhüçün el - Fatiha
Sene 1195 fi Ş (a'ban) 15/8 Ağustos 1781

اه من الموت
اوقيه بر فاتحه رحمة للعالمين
طورتني جنت اوله مقامی اسين
مرحومه و مغفوره حافظه حديجه قدين
روحيجون الفاتحه
سنة ١١٩٥ في ش ١٥

(27) Cevdet Çulpan, *Serviler II...*

6 — Şerife Fatma Hoca'nın mezar taşı (Resim : 8) :

Mermerden yapılmış olan baştaşı 105x37x6 cm. ölçüsünde olup alınlıktaki süsleme ve densenlerin ahenkli bir biçimde oyulmuş olması dikkati çekmektedir. Tepesi ters V şeklinde ve aşağıya doğru hafifçe daralan baştaşının alınlığına içinde beş adet gül bulunan bir vazanın etrafına hayali motifler işlenmiştir. Alınlık altının iki yanındaki köşeliklerde de uyumlu süslemeler vardır. Araları silme ile ayrılmış altı satırlık kitabe bir ayna veya pano²⁸ içine kabartma olarak yapılmıştır. Kavisli ve üç kademeli bir silme kitabeyi süslemelerin bulunduğu alınlıktan ayırmakta ve bu silme baş taşının her iki yanına kabartma olarak yapılan iki sütun üzerine oturmaktadır :

Hüve'l mu'in
Nazeninim gitti cennet bağına
Firakını kodu valideyni camına
Arapzâde Mustafa kızı
Merhume Şerife Fatma Hoca
Ruhuna Fatiha
Sene 1212/1797-8

هو المعين
نازينيم گدی جنت باغنه
فراقی قودی والدینی جاننه
عرب زاده مصطفی قزی
مرحومه شریفه فاطمه حواجه
روحنه فاتحه سنه ۱۲۱۲

7 — Velioğlu Kerim Bölükbaşı'nın mezar taşı (Resim : 9) :

Mermerden yapılmış ve asırlık bir servi köküne sıkışmış bir durumda bu baştaşının boynu üzerinde bir kavuk vardır. Bu şahide nin ölçüleri 140x30x9 cm. olup iyi korunmuş durumdadır. Kitabede bulunan sekiz mail satır tam kabartma olarak aynalar içine işlenmiş olup mermer üzerinde hiç bir süs yoktur :

Hüve'l hellaku'l baki
Beni mağfiret kıl lutfunla ya deyyan
Be-hakkı arş-ı a'zam nur'u kuran
Gelüp kabrime ziya eden ihvan
İde ruhuma bir fatiha ihsan
Velioğlu merhum
Kerim Bölükbaşı
Ruhuna fatiha sene 1224/1809-10

هو الخلاق الباقي
بنی مغفرت قیل لطفکله یا دیان
بحق عرش اعظم نور قران
کلوب قبریمه زیاء ایدن احوان
ایده روحمه بر فاتحه احسان
ولی اوغلو مرحوم
کریم بولک باشی
روحنه فاتحه سنه ۱۲۲۴

8 — Sokulluoğlu Hacı Efendi eşi Ayşe Kadın'ın taşı (Resim : 10) :

Üzeri ters V şeklinde olan aşağıya doğru hafifçe daralan bu mermer baştaşının ölçüleri 100x39x6 cm. dir. Mezar taşının taç veya alınlık bö-

(28) Azade Akar, a. g. e. Yazar resimli örnekler verdiği bu makalesinde mezar taşı süslemesiyle ilgili terimler hakkında özlu bilgiler verir.

fümünde iki katlı, tek minareli cami ve yanında muhtemelen türbe olan iki küçük bina yer almaktadır. Arka planda beş adet servi ve ağaç figürleri bulunmaktadır. Taşın köşeliklerine hayali süs konulmuştur. Aralarında silme olmayan altı satırlık kitabe bir ark silme ile taş bölümünden ayrılmıştır. Kitabenin yalnızca satırlarının çevresi oyulmuş ve silme kullanılmamıştır:

Hüve'l hayy el-baki

Bakmayın çeşm-i basirette
mezarım başına.

Bilinmez halim benim ta ol
gelmevince başına

Sokolluoğlu Hacı Ali Efendi

Zevcesi merhume Ayşe Kadın

Ruhuna fatiha sene 1231/1815-6

9 — Hacı Ömer Ağa eşi İbiş Kadın'ın mezar taşı (Resim: 11):

İnceleme yaptığımız mezarlıkta bulunan derin bir taş oyma ve süsleme yönünden estetik bir görünüşe sahip büyük bir mermer baştaşıdır. Ölçüleri 170x57x8 cm. dir. Tepesi ters V biçiminde olan bu şahide nin ahnlığında, çevresinde derin oyulmuş hayali barok süslemeler bulunan tek minareli iki katlı bir cami motifi vardır. Cami motifinin altında düz bir kuşağa işlenmiş kabartma süs motifleri vardır. Taşın köşeliklerine simetrik olarak incir ve yaprak figürleri işlenmiştir. Çan biçiminde olan silme taştaki süslemenin yer aldığı ahnlık bölümünü kitabeden ayırmaktadır. Kitabe yukarıya meyilli dokuz satır ile yazılmış olup iyi bir hattat ve taşçının emek mahsulu olduğu açıkça görülmektedir:²⁹

Hüve'l hellaku'l baki

Cürmünü afv eyleye hak gark-ı
rahmet eylesin

Feyzü'l tâf ile her dem ana
olsun dadeger

Mazhar-ı şefa'at feyz eyle ya
rab kıl kerem

Nar-ı ruz hale anı çekirtme
mahşerde keder

Hak rızasıçün okuyun fatiha
ihlassa

Ruhu şad olsun anın kıl bir
dua mahzar

Esseyid Hacı Ömer Ağa zevcesi
merhume İbiş Kadın

Ruhuna fatiha sene 1232/1816-7

هو الحي الباقي

يقين چشم بصرتله مزارم طاشنه

بلنمز حالم بنم تا اول کمنجه باشنه

صقوللی اوللی علی افندی

زوجہ سی مرحومہ عائشہ قدین

روحنه فاتحه سنه ۱۲۳۱

هو الخلاقي الباقي

جرمینی عفو ایلہ حق غرق رحمت ایلسون

فیض الطاف ایلہ هر دم اکا اولسون دارکر

مظهر شفاعت فیض ایلہ یا ربّ قیل کرم

نار روز خلہ انی جکدرمه محشرده کدر

حق رضاسچون اوقیک فاتحه اخلاص سه

روحی شاد اولسون انک قیل بر دعا محشر

السید حاجی عمر لقا زوجہ سی مرحومہ ایش قدین

روحنه فاتحه سنه ۱۲۳۲

(29) Uğur Derman, «Mezar Kitâbelerinde Yazı Sana'atımız», *TTOK Belleteni*, 49/328, s. 36 - 47. Yazar, mezar kitâbelerinin yazıları ve içeriği hakkında bilgi vermesi yanında baş taşlarının hazırlanışındaki hattat-taşçı işbirliğini örnekleriyle açıklar.

10 — Nalbant Muhammed eşi Rakaş Hatun'un mezar taşı (Resim : 12) :

Tepesi ters V biçiminde olan ve aşağıya doğru hafifçe daralan mermerden yapılmış bu baştaşının ölçüleri 125x44x6 cm. dir. Bu taşın **alınlık** bölümünde merkezde bir lale motifi, etrafında hayali estetiği güzel, barok stilinde süsleme motifleri vardır. Kitabe yarım daire şeklindeki bir **silme** ile **alınlıktan** ayrılmıştır. Bu baştaşının **köşelikler**'inde simetrik olarak yapılmış vazo içinde gül motifleri bulunmaktadır. Aralarında **silme** bulunmayan altı satırlık kitabenin yalnızca satırların etrafı oyulmuştur :

Hüve'l hayy el-baki

Bu merkade herkim ederse dua

İde mahşerde şefa'at mücteba

Nalbant Seyyid Muhammed Ali

Zevcesi

Merhum Rakaş (?) Hatun

Ruhuna Fatiha sene 1242/1826-7

هو الحي الباقي

بو مرقدہ ہر کیم ایدر سہ دعا

ایدہ محشر دہ شفاعت مجتبا

نعلیند سید محمد علی زوجہ سی

مرحومہ رکش خاتون

روحنہ فاتحہ سنہ ۱۲۴۲

11 — Emmizâde Mustafa Efendi kızı (Emeti(?)) Hanım'ın taşı (Resim : 13) :

Aşağıya doğru hafif daralan bir mermerden yapılmış olan baştaşının ölçüleri 110x36x6 cm. dir. Bu şahidenin **alınlığında** bir vazo içinden iki yana sarkan sarmaşık dalı figürü yer almaktadır. Araları **silme** ile ayrılmış ve bütün sathı oyulmuş sekiz satırlık kitabe bölümünün etrafı tümüyle **silme** ile çevrilmiştir :

Ah min el-mevt sene 1322 2 Ca

15 Tem. 1904

Ah ile zâr kılarım gençliğime

doymadım

Hasreta fani cihanda tûl-u ömr

sürmedim

Derdime derman aradım bir ilacın

bulamadım

Takdir-i hüda böyle imiş ta ezel-

den bilmedim

Emmizâde Mustafa Efendi

Kerimesi Emeti (?) Hanım

Ruhuna fatiha

آہ من الموت سنہ ۱۳۲۲ جا ۲

آہ ایلہ زار قبلہ ہم کجلاکمہ طویلدم

حسرتا فانی جہاندہ طول عمر سوردم

دردیمہ درمان آرادم بر علاجن بولدم

تقدیر خدا بویلہ ایمش تا از لدن بیلدم

عی زادہ مصطفی افندی

کریمہ سی اشق خانم

روحنہ فاتحہ

12 — Müezzîn Sabri Efendi kızı Hüsniye Hanım'ın taşı (Resim : 14) :

100x32x6 cm. ölçüsünde aşağıya doğru daralan bir durumda olan baştaş mermerden yapılmıştır. Bu şahidenin **alınlığında** bir kökten çıkan üç daldaki çiçek ve yaprak figürleri bulunmaktadır. Yedi satırdan

oluşan kitabenin çevresi bir **silme** ile **alınlıktan** ayrılmıştır. Kitabenin kendisi **silmelerle** üç bölüme ayrılmış olup üstte yarım daire içinde sene ve **Ah min el-mevt** ibaresi bulunmakta orta bölmede dört satır, alt kısımda ise iki satır yer almaktadır. Bu **şahide**, doğum yaparken genç yaşta ölen Huriye Hanıma ait olup, 1742 parsel no'lu mezarlığın eski yazılı en yeni tarihli mezar taşıdır :

Ah min el-mevt sene 1331 3 M/
13 Ark. 1912

آه من الموت سنة ١٣٣١ ٣ محرم

Vaz'ı haml ederken bu güzel
gencin

وضع حمل ایدرکن بو کوزل گنجک

Ruh-u mübareği uçtu eyvah
Herkez yandı acıdı fakat -ah
İle -tağyiri kabil mi hüküm-ü
ezelin

روح مبارکی اوجدی ایواه
هرکس یاندى آجیدی فقط - آه
ایله - تغيیری قابلی حکم ازلک

Müezzin Sabri Efendi kerimesi
Hüsniye Hanım ruhuna fatiha

مؤذن صبری افندی کریمه سی
حسنيه خانم روحنه فاتحه

13 — Gülbezek Motifli Yazısız Lahit Taşı ³⁰ (Resim : 15) :

Bu mezarlıkta yalnız bir parça olarak bulduğumuz dikdörtgenvari meşmer taşın ölçüleri 86x52x9 cm. olup üzerindeki taş işlemeciliği dikkat çekicidir. Bu taşın ortasında düz bir kuşak şeklinde simetrik işleme vardır. Bunun altında **gülbezek** ve **rozet** biçiminde nefis bir işleme vardır. Bu parça muhtemelen lahit biçiminde olan nefis bir mezarın baştaşı-kaidesinin alt parçasıdır. Kırılmış olan kitabe kısmının altı belli olmamaktadır.

Sonuç :

İzmir'in tarihine, geçmiş yüzyıllardaki sosyal hayatına, taş oyma ve halk resim sanatına, edebiyatımıza, başka bir deyimle kültürel değerlerimize ışık tutan bu yazılı veya yazısız tarihi begelerin tamamen yok olmadan tespitinin ve incelenmesinin gerektiği inancı ile yaptığımız bu çalışma bize gayretlerimizin boşa gitmediğini ispatlamıştır. Aynı yönde yapılacak çalışmaların Türk Sanat Tarihi, Tarih ve Türkoloji için küçümsenmeyecek sonuçlar ortaya koyacağına inanıyoruz. Böylesine geniş bir alana yayılmış olan Pınarbaşı mezarlıklarının ve içlerinde bulunan eski mezar kitabelerinin ne İzmir Arkeoloji Müzesi'nce ne de Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nce herhangi bir tescili yapılmıştır.

(30) Bu tür lahit mezarlara İzmir ve civarında pek sık rastlanır. Yapılması masraflı olan lahit mezar taşı parçasına Pınarbaşı kabristanında rastlamak bizim için sürpriz olmuştur. Aynı tür lahit mezar görünümü için bkz. Ç. Gülersoy, *ay. yer.*

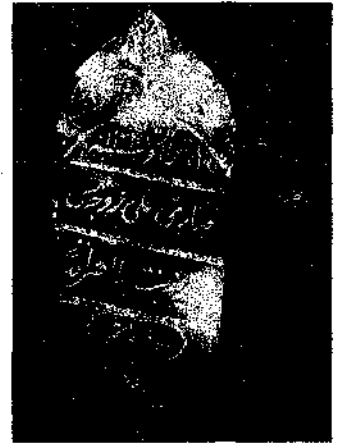
Zahmetli ve aynı ölçüde verimli olan bu tür çalışmaların devamı bu güne kadar yeterince üzerine eğilinmemiş olan Türk-İslâm eserlerini gün ışığına çıkaracaktır. Bu tür çalışma ve gayretlerimizi Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleriyle İzmir ve çevresinde sürdürmek amacındayız. Ancak burada şunu belirtmeliyiz ki bu tür ve buna benzer çalışmalar şahsi gayretlerin hudutlarını aşmaktadır. Geçmiş nesillere olan borcumuzu ödemek ve gelecek kuşakların suçlamalarında kurtulmak ve zengin kültür tarihimize olan borcumuzu biraz olsun ödeyebilmek için bu tür çalışmaların bir program dahilinde ve bütün yurt sathında devletçe sürdürülmesinde büyük yarar vardır. Zira tarihimizin bütün bir yönü ancak bu tür belgelerin ışığı altında aydınlanacaktır.

Resim : 1

Resim : 2

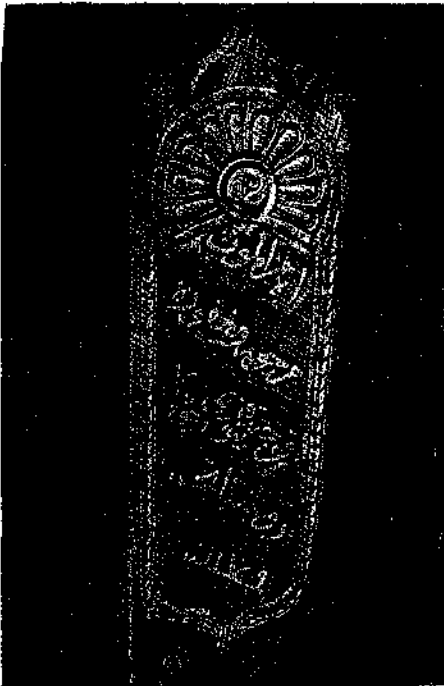
Resim : 3

Resim : 4

Resim : 5

Resim : 6

Resim : 7

Resim : 8

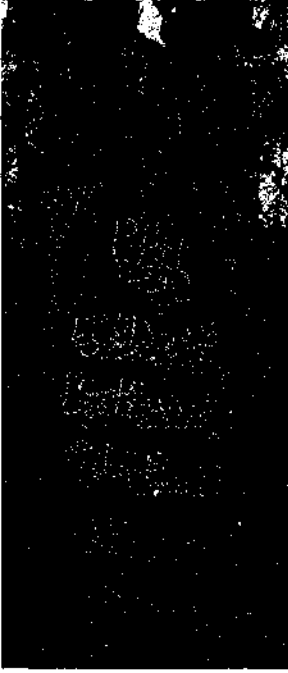
Resim : 9

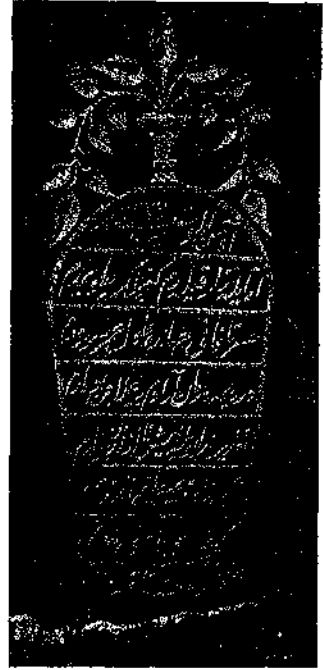
Resim : 10

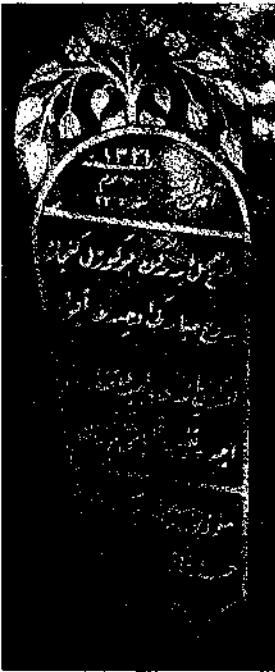
Resim : 11

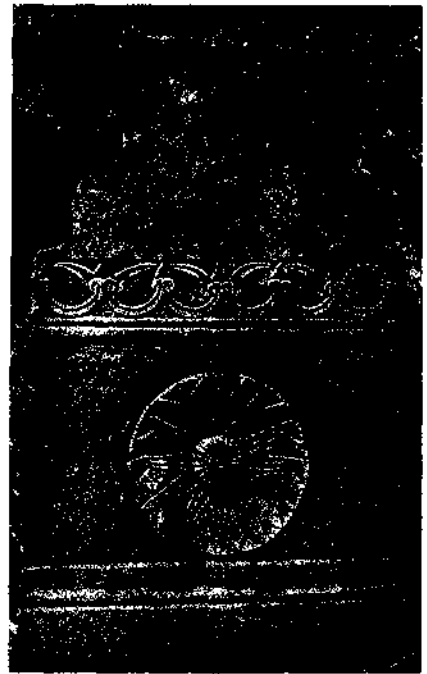
Resim : 12

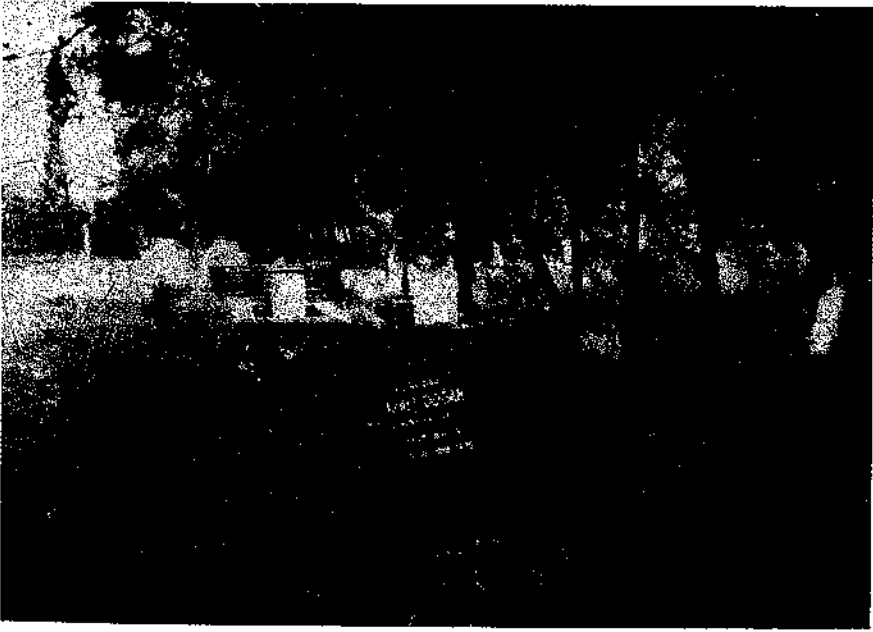
Resim : 13

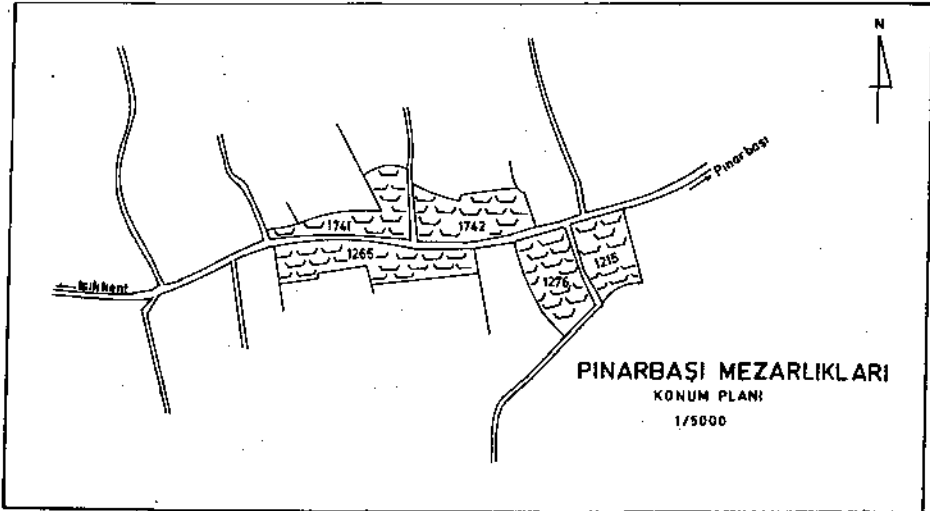
Resim : 14

Resim : 15

Resim : 16 — Diğer parsellerdeki gibi havuz mezarlar ve sahipli yerler

Plan : 1 —

1983 SUALTI BATIK GEMİ ARAŞTIRMALARI

Yaşar YILDIZ*

INA (Sualtı Arkeoloji Enstitüsü) ekibi ve Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi sualtı arkeologlarının katılmasıyla, 16 Ağustos - 12 Eylül 1983 tarihleri arasında, Bodrum ve Antalya kıyılarında batık gemi araştırması yapılmıştır. Araştırma Cemal Pulak başkanlığında, 10 kişiden oluşan bir ekiple yürütülmüştür. Araştırma ekibi; Cemal Pulak, Yaşar Yıldız, Donald A. Frey, Tufan Turanlı, Robin C. M. Piercy, Murat Tilev, Jack W. Kelley, William Sturgis ve Selim Dinçer. Araştırmanın bakanlık temsilciliğini Aşkın Canbazoglu yapmıştır.

Bu araştırmada INA'ya ait Virazon isimli tekne kullanılmıştır. Heyet üyelerinin dalış emniyeti için gemide iki kişilik basınç odası, alçak ve yüksek basınç kompresörleri bulunmaktadır, 20 metre uzunluğundaki gemi, dalış için gerekli her türlü araç, gereç ile donatılmıştır.

Araştırmanın asıl amacı; bilinmeyen batıkların envanterini yaparak gelecekte kazı ve araştırma yapacak sualtı arkeologlarına gerekli ön bilgileri vermektir. Ayrıca bu sezon 1982 yılında Bodrum Sualtı arkeologları tarafından bulunan Tunç Devrine ait batığın ayrıntılı araştırması yapılmıştır.

Ege ve Akdeniz'de 1959 yılından günümüze kadar değişik yıllarda sualtı batık gemi araştırmaları yapılmış ve çok sayıda batık geminin yerleri saptanmıştır. Bu yıl yapılan çalışmalar önceki yıllarda batık aramak amacıyla kullanılan iki kişilik denizaltı, tek kişilik kapsül, sualtı televizyon vericisi ve sonar gibi teknik cihazlar yerine, sünger dalgıçlarından alınan bilgilerle yapılmıştır.

Bulunan batıkların hemen hepsi ticari teknelerdir. Antik devirlerde şarap, zeytinyağ ve tahıl gibi değişik ticaret maddeleri amphora dediğimiz iki kulplu kaplar içinde teknelerle taşınmaktaydı. Deniz tabanında yığınlar halinde bulunan amphoralar batık gemilerin en iyi belirleyicileri olmaktadır.

(*) Yaşar YILDIZ, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Müdür Yardımcısı.

Araştırma öncesinde süngercilerle yapılan ortak çalışmalar sonucu batık raporları hazırlanmaktadır. Bu raporlar genel olarak batığın bulunduğu yeri, derinliğini, deniz tabanının durumunu ve görülebilen buluntuları içeren bilgilerden oluşmaktadır. Bu raporlar doğrultusunda yapılan planlamayla araştırma sürdürülmektedir. Ayrıca gemilerin batış nedenleri de gözönünde tutularak bazı noktalarda mantık dalışı adını verdiğimiz dalışlar yapılmaktadır. Bu araştırma sistemi 1981 yılından bu yana uygulanmaktadır. Seyir haritalarının incelenmesinde görülen tehlikeli sığlıkların çevresi ve burun noktaları bu amaçla araştırılan bölgeler arasında bulunmaktadır. Bu araştırmalar sırasında deniz tabanının düz ve geniş olduğu bölgelerde planöre benzeyen bir araç yardımıyla araştırma yapılmıştır. Bu sistemde balıkadam küçük bir teknenin çektiği araca tutunarak deniz tabanının incelemekte böylece kısa zamanda daha geniş bir alanın araştırılması sağlanmaktadır. Uçak dalışı adını verdiğimiz uygulama mantık dalışına bağlı olarak ve 30 metre derinliğe kadar olan sularda gerçekleştirilmektedir. Çalışmalar sırasında bulunan batıklardan bazı örnekler, batığın tarihini saptamak amacıyla çıkarılmış ve Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesine getirilmiştir.

7 batık geminin bulunduğu araştırmada en eskiden başlayarak (Parentez içindeki no'lar batıkların bulunma sıra no'larıdır) aşağıda belirtilmiştir. Bulunan batıkların büyük bir çoğunluğunun yağmalandıkları anlaşılmıştır. Bu nedenle raporumuzda kesin yerlerini belirtmemeyi uygun bulduk.

1983 Yılı Araştırmasında Bulunan Batıklar

A - Tunç Devri Batığı - (Batık No : 1)

Kaş yakınlarında Uluburun çevresindedir. 1982 yılında Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi sualtı arkeologları tarafından bulunduğu, batığın M. Ö. 1200'e tarihlendirilen Gelidonya batığından daha eski bir devre ait olduğu sanılmaktaydı. 45-50 metre derinlikte bulunan batığın bir kısmı kumda bir kısmında kaya üzerindedir (Resim : 1). Oldukça derin sayılan batığın üzerinde büyük bir kaya bulunmaktadır. Bu kayanın bir tarafından aşağı doğru öküzgözü ve pide şeklindeki bakır külçeler ile yedi adet büyük küp ve amphoralar görülebilen buluntulardır. Kum içerisinde bulunan kısa dar boyunlu, omuzdan iki kulak kulplu, konik gövdeli ve sivri dipli Canaaneth amphorası (Resim : 2) A. Zemer'e göre Geç Bronz Devrine (M. Ö. 14. yüzyıl) tarihlendirilmektedir. Aynı tip amphoralardan Ugarit'te bir depoda çok sayıda bulunmuş, V. Grace göre (M. Ö. 14. yüzyıl) tarihlendirilmiştir.

Konik gövdeli, sivri dipli amphoraların deniz ticaretinde kullanılan ilk amphoralar olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca batıkta kum içinde asılarak kullanılan yağ kandili (Resim : 3) ve matara tipi bir kapta bulunmuştur (Resim: 4). Bütün bu bilgiler Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesinin tarihlendirmesini doğrular durumdadır.

Batığın planını çıkarmak için foto mozaik sistemi kullanılmıştır. Batık üzerinde yapay olarak belirlenen karelerin fotoğrafları çekilerek bunların birleştirilmesinden batığın planı çıkarılmıştır.

B - Arkaik Devir Batığı - (Batık No : 5)

Kaş, Kekova bölgesinde, Tersane adasına yakın bir yerde bulunan 2 metre derinlikteki sığlığın çevresinde yapılan araştırmada bulunmuştur. M. Ö. 7. yüzyıla ait üstten sepet kulplu, Mısır kökenli amphoralar taş üzerinde birbirine kaynamış durumdadır. Kırık amphora parçalarının oluşturduğu batık, sığlığın tepesinden 26 metre derinliğe doğru dağılmıştır. Batığın sığlığa çarparak battığı sanılmaktadır. Kaya üzerine düşmesi nedeniyle, sağlam eser bulunamamıştır. Kazı yapılamıyacak durumdadır.

C - Hellenistik Devir Batığı - (Batık No : 2)

İskandil burnu çevresinde yapılan araştırmada bulunmuştur. Batık 36-42 metre derinliktedir. Kum kaya karışımı bir zeminde çatı kiremitleri ve kraterler bulunmuştur. Batıktan bazı eserlerin yağmalanmış oldukları sanılmaktadır. Kraterlerin yapılış özelliklerine göre M. Ö. 4. - 3. yüzyıla ait bir batık olabileceği düşünülmektedir.

D - Geç Roma Devri Batığı - (Batık No : 8)

Kalkan, İnceburun çevresinde, bir süngerciden alınan rapor doğrultusunda bulunmuştur. 38-40 metre derinlikte eğimli kayalığın çakıl zeminle birleştiği noktadadır (Resim : 5). İnce uzun boyunlu, boyundan kulplu, uzun gövdeli, sivri dipli amphoraların oluşturduğu yığın halindeki batıkta (Resim : 6) sağlam amphoraya rastlanmamıştır. Bu da batığın daha önceden yağmalandığını göstermektedir. Batığı bulunan amphoralara ve üzeri yivli bir amphoriskosa (Resim : 7) göre Geç Roma devrine tarihlendirmek mümkündür. Batıktaki amphoraların benzerini A. Zemer M. S. 3. - 4. yüzyıla tarihlendirmiştir.

E - Roma Batığı - (Batık No : 7)

Kaş çevresinde bulunan bir burun noktasına yaptığımız mantık dalışı sonunda bulunmuştur. 36-40 metre derinlikteki batıkta beş değişik tipte amphora bulunmaktadır. Bir çeşidinin M. S. 4. yüzyıl Yassıada Roma Batığı amphoraları ile benzerlik göstermesi nedeniyle batığı M. S. 4. yüzyıla tarihlendirmek mümkündür. Eğimli kayalık zeminde yer yer kum cepler bulunmaktadır. Kum zemindeki amphoralar sağlam olarak korunmuştur. Kumlu bölümlerin fazla derin olmadığı yapılan araştırmadan

anlaşılmıştır. Batığın sağlam amphoralarının bir kısmının soyulduğu tahmin edilmektedir.

F - Kiremit Batığı - (Batık No : 3)

Marmaris, Kızılada çevresinde yapılan uçak dalışı sonunda bulunmuştur. 28 metre derinlikte, kumlu zeminde çatı kiremitleri yığın halinde. Batığı Geç Roma veya Erken Bizans devrine tarihlendirmek mümkündür. Dikdörtgen kiremitler batığın yükünü teşkil etmektedir.

G - Bizans Batığı - (Batık No : 6)

Kaş, Kekova bölgesinde, Arkaik Devir batığının 300-400 metre yakınında, 22-24 metre derinlikte bulunmuştur (Resim : 8). Sığlığın çevresinde yapılan sistematik dalışlar sonunda bulunan batığın amphoraları 1981 yılında bulunan İskandil burnu amphoralarıyla benzerlik göstermektedir. Bu nedenle batık M. S. 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir. 6 metreden 24 metreye kadar teknenin safra taşları ve amphoraları dağılmıştır. 22-24 metrelerde 25 kadar sağlam amphora bulunmaktadır. Dar ağızlı, küçük kulak kulplu, yuvarlak gövdeli amphoralar (Resim : 9) muhtemelen İsrail kökenlidir.

H - Bizans Batığı - (Batık No : 4)

Marmaris, Arap Adası mevkiinde, 38-42 metrede bir süngercinin verdiği bilgi doğrultusunda bulunmuştur. Kayalık zeminin bittiği 38 metreden, kum zeminin başladığı kıyıya çok yakın mesafededir. Batığın üzerinde sonradan düşen bir kaya bulunmaktadır. İyi durumda olan batığın amphoraları M. S. 7. yüzyıl Yassıada Bizans batığı ile benzerlik göstermektedir. Bu nedenle batık, M. S. 7. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Yığın halinde bulunan amphoraların kum içinde devam ettiği yapılan araştırmalar sonucu anlaşılmıştır. Batığın yerini gösteren süngercinin geçmiş yıllarda bu batıktan bazı amphoralar aldığını söylemesine rağmen batık iyi durumdadır.

Ege ve Akdenizde 1959 yılından bu yana yapılan araştırmalarda çok sayıda batık gemi bulunmuş, bunlardan bazılarının kazıları, yapılarak çıkarılmıştır.

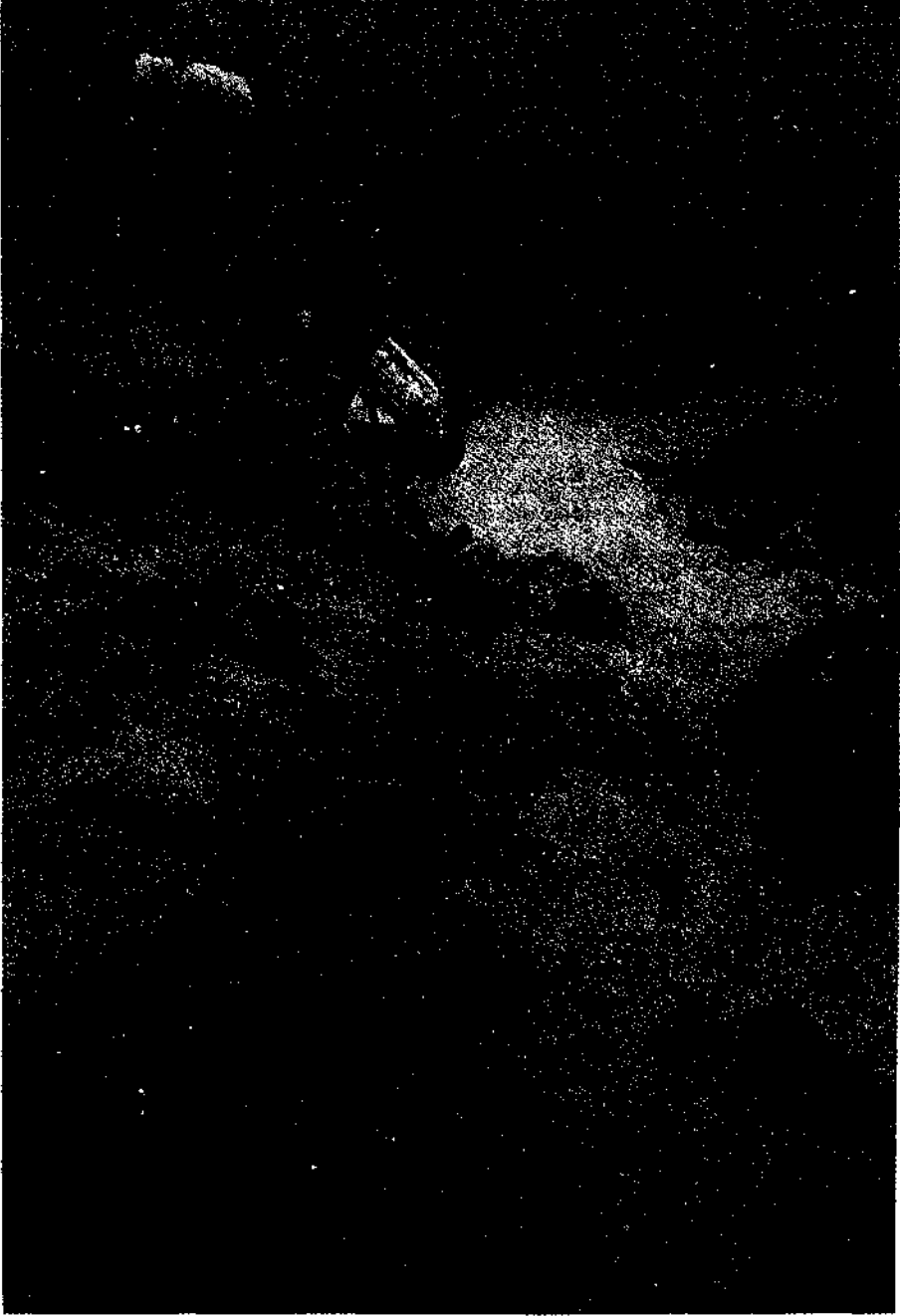
Gelecekte bunlara Marmara, Karadeniz ve Doğu Akdenizde yapılması planlanan araştırmalar sonucunda yenileri eklenecektir. Samsun, Foça ve Adana-Karataş'ta bulunan bronz heykeller bu batıkların varlığını kanıtlamaktadır.

Sualtı kültürel değerlerimiz olan batıkların yağmalanmadan gelecek kuşaklara iletilmesi için vakit geçirmeden koruyucu önlemler alınmalıdır.

Bu nedenle, turistik amaçlı dalışlara, önceden belirlenen ve batıkların bulunmadığı serbest dalış bölgeleri içinde izin verilmelidir.

K A Y N A K Ç A

- (1) ALP ÖZEN, Oğuz, «Bodrum Müzesi Ticari Amphoraları», Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XXII - 2, 1975
- (2) BASS, George, «Underwater Survey 1973», Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XXII - 2, 1975.
- (3) BASS, George - Frederick H. van Doorninck, Jr., «A Fourth Century Shipwreck at Yassi ada», A.J.A., S. 27 - 37, 1971.
- (4) BASS, George, Michael L. Katzev, «New Tolls for Underwater Archaeology», Archaeology, Vol. 21, Number 3, 1973.
- (5) BASS, George, C. Nicklin, «New Tools for Unders Archaeology» National Geographic, S. 134.3, 403 - 23, 1968
- (6) CAMBAZOĞLU, Aşkın, «1981 Yılı Sualtı Araştırması», IV. Kazı Sonuçları Toplantısı, S. 369 - 377, 1982.
- (7) CASSON, Lionel, Ships and Seaman Ship in the Ancient World, New Jersey University Press, s. 271, 1971.
- (8) GRACE, Virginia, Amphoras, Princeton, s. 7, Res. : 14 - 15, 1961.
- (9) ZEMER, Avshalom., Storage Jars in Ancient Sea Trade, Haifa s. 4, s. 49, s. 66, 1977.

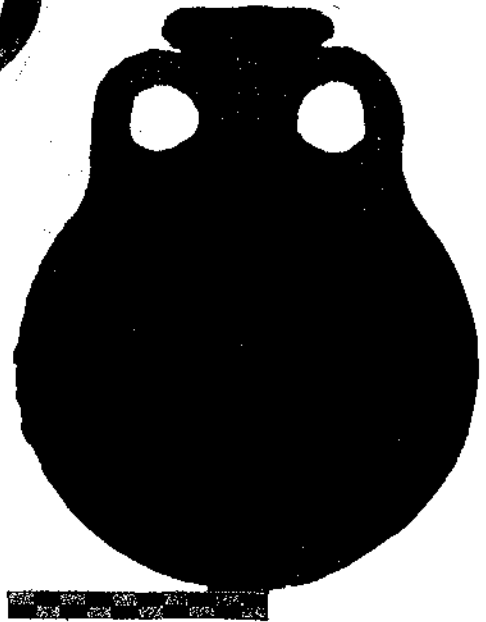
Resim : 1 — Kaş - Bronz devri batığı bakır külçeler.

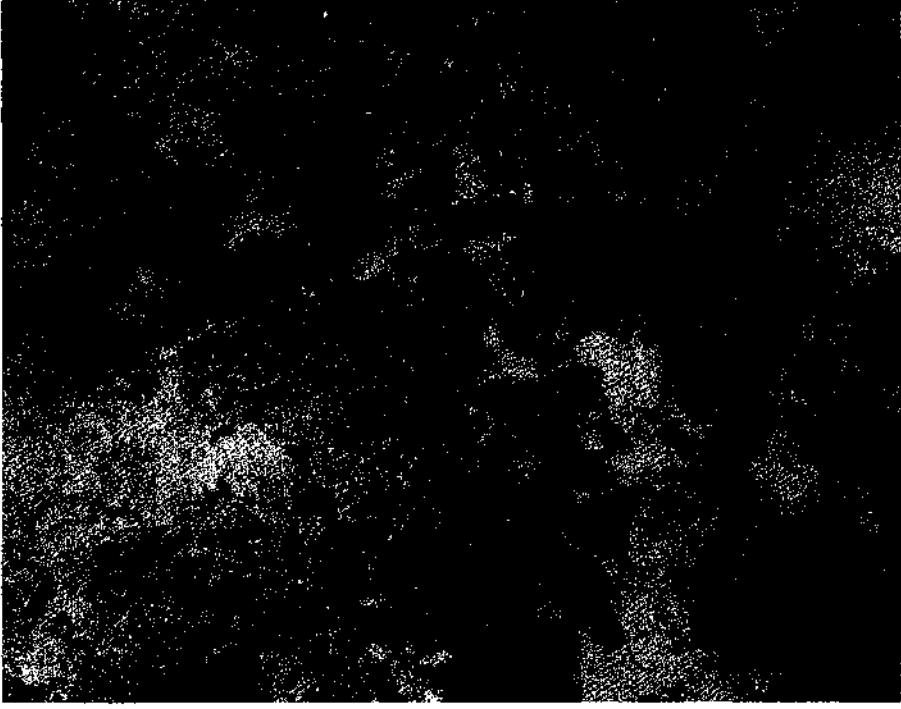
Resim : 3 — Kaş batığında bulunan asma kandil.

Resim : 2 — Kaş batığında bulunan amphora.

Resim : 4 — Kaş batığında bulunan matara tipi kap.

Resim : 5 — Kalkan İnceburun batığı (M. S. 3-4 yy.)

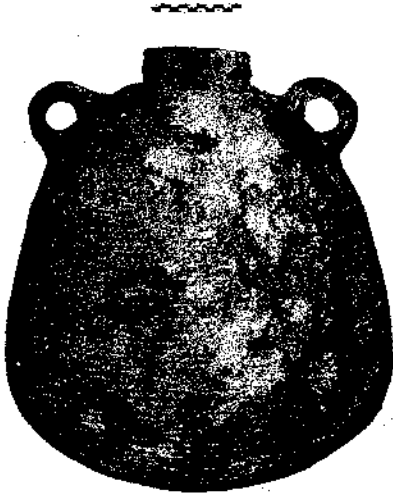
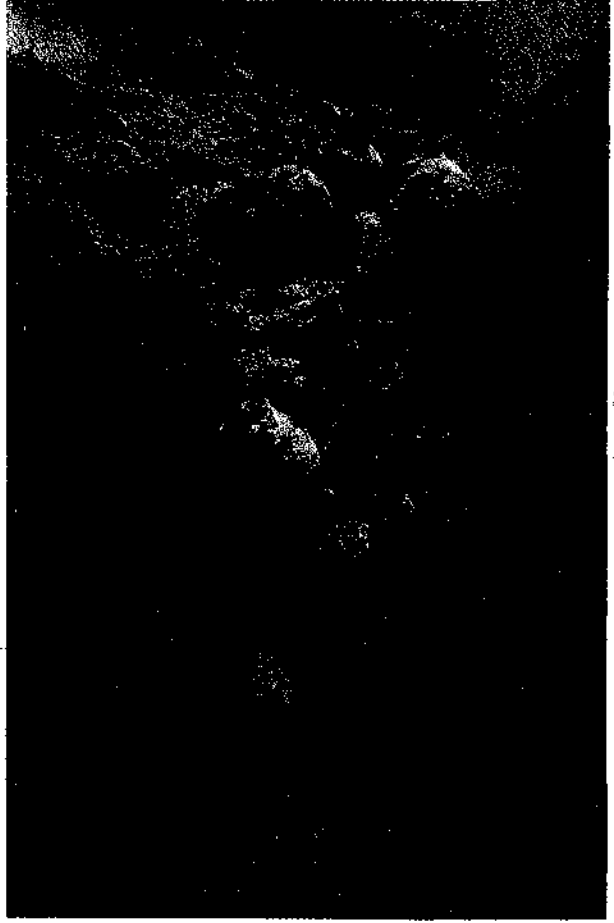
Resim : 6 — Kalkan - İnceburun batığından çıkarılan amp-hora.

Resim : 7 — Kalkan İnceburun batığından çıkarılan amp-horiskos.

Resim : 8 — Kaş - Kekova
bölgesinde bulunan
(M. S. 6. Y. Y.) Bizans batığı

Resim : 9 — Kaş - Kekova Bi-
zans batığından çı-
karılan (M. S. 6.
yy.) amphorasi.

DATÇA YARIMADASI YÜZEY ARAŞTIRMALARI, 1983

Numan TUNA*

Datça yarımadası yüzey araştırmaları 1983 yılı sezonunda, önceki yıllarda yapılan çalışmaların değerlendirilmesine ağırlık verildiğinden, arazide yapılan saptama ve belgeleme çalışmaları sınırlı kalmıştır. 1983 sezonunda, Burgaz (X 7/1) ve Kiliseyanı (X 7/6) buluntu alanlarında yerel yüzey toplamaları ve bazı yapı kalıntılarında ölçümler yapılmıştır. (Harita 1). Kiliseyanı buluntu alanından toplanan yeni amphora mühür örnekleri Knidos kökenli mühürler için hazırlanan kronoloji çalışmasında kullanılan envanteri zenginleştirmiştir. Ayrıca, yarımadaının batı kesiminde de çalışılmıştır.

Yarımadaının batısında bulunan Yazıköy çevresi bugüne kadar yüzey araştırmalarında en az taranan bir alt bölge olarak 1983 yılı çalışma programında yer almıştı. Ancak, 1983 mevsimindeki sınırlı olanaklar nedeniyle program gerçekleşmemiştir. Yazıköy - Tekir burnu arasında, Knidos (x6/1) kentine ait büyük nekropolis alanında yaptığımız kısa süreli yüzey araştırmasında, çanak-çömlek atölyelerine ait olduğu anlaşılan ilginç bir buluntu alanı saptanmıştır.¹ Knidos kalıntılarına 1.5 km. mesafede, Dikensakız Tepenin kuzeydoğu yamaçlarında kuru akarsu yatakları ile yarılarak ortaya çıkmış çanak-çömlek yığınları görülmektedir. Bunların M. Ö. II. yüzyıl boyunca kullanılmış çanak-çömlek atölyesi fırınlarına ait döküntüler olduğu çok sayıda kalıp işi kaselere (moldmade bowls) ait dişi kalıplar, bozulmuş çanak-çömlek parçaları ve cüruflardan kanıtlanmaktadır. Çanak-çömlek parçalarında yapılan spektografik gözlemler bu malların Knidos'un tipik yerli çanak-çömleğine ait altınımsı,

(*) Dr. Numan TUNA, Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik - Mimarlık Fakültesi Öğretim Üyesi.

(1) Bu alanın daha önce Knidos kazılarını yürüten I. C. Love tarafından 1967 yılında sondaj çalışması ile araştırıldığı tarafımızdan öğrenilmiştir. (I. C. Love, «Knidos - Excavations in 1967» *TAD* XVI - II (1967), sh. 139).

Ancak, yapılan sondaj çalışmalarının diğ. bir yamaçta bulunan antik atölye yığınlarının erozyon ile vâdi içine akarak dağılmasına neden olmuştur. Atölye artıkları yakınılarında olması gereken fırınların yer aldığı üretim merkezi ise henüz saptanamamıştır. Çanak-çömlek parçalarına ait çizimler Hande Kökten tarafından hazırlanmıştır.

mika-kalker katkılı, iyi elenmemiş, açık kırmızı, gri renk hamur özelliklerine sahip oldukları anlaşılmıştır.²

Bulunan parçaların hepsinin ince cidarlı küçük çanak ve kâselere ait oldukları görülmektedir. Bu çevrede yer alması olası çanak-çömlek atölyelerinde üretilen mallar ölü hediyesi olarak hemen nekropolis bölgesinde pazarlanıyor olmalıydı.

Örnekleme toplanan yüzey buluntuları beş grup halinde ele alınabilir. Birinci grup kızıl-kahve, kırmızı tonlarda, bulama-akıtma tekniğinde astarlı çanak parçalarından oluşur. Genellikle iç yüzeylerin tümü ince firnisli, bazen çark ile yapılmış rulet izlidirler. Hızlı çarkta ağız kenarı veya gövdeye kadar uzanan düzensiz bantlarla astar bezemeli oluşları, Datça yarımadası yerleşim merkezlerinde yaygın olarak kullanıldığını saptadığımız Arkaik dönemin dalgalı bant bezemeli (wave-line) mallara benzemektedir. Kalıp işi kâselere ait parçalar ile beraber atölye artığı yığınların içinde bollukla rastlanan bu parçalarda dalgalı bant bezemeler Arkaik benzerlerinden çok daha özensiz astarlıdır. Renk tonları kızıla yakındır. İnce cidarlı olup, Arkaik benzerlerindeki gibi belirgin çark izleri görülmez (Resim : 1a, 1b).

Kalıp işi insan ve hayvan figürlü veya bitki motifli küçük kâseler zengin çeşitliliği ile ikinci grubu oluştururlar. Genellikle siyah firnisli veya gri renk astarlı olan bu grup içinde insan figürlerinden oluşan kompozisyonlu olanlar ve amphora, lir gibi simgelerle insan figürlerinin yer aldığı, dişi kalıpla elde edilmiş kabartmalı örnekler ele geçmiştir. Resim 2 ve 3'te bu gruptan örnekler görülmektedir. Bir başka tipik örnekte, meander bezemeler ile beraber tekrarlanan stilize edilmiş boğa başı motiftir (Resim 4). Bu parçalar Delos ve Atina Agorasındaki benzerlerinden M.Ö. II. yüzyıl ilk yarısına tarihlenmektedir.³

Bu gruba ait dişi kalıp örnekleri çok sayıda ele geçmiştir. Bunlardan ilginç bulduğumuz parçalar çizim 1 ve 2'de verilmiştir. Birinci örnekte, İon kymationu dizisi altında ters yönle bakan yunuslar, arasında amphora simgelerinden oluşan motif tekrarlanmaktadır (Çizim : 1a).

(2) Atina Agorası ve Delos merkezlerinde ele geçen bazı ithal malı örneklerin Knidos (Tekir) nekropolis bölgesinde bulunan mallara çok benzer olması, üzerinde araştırma yapılması gerekli bir konudur. Konu ile ilgili bk : A. Laumonier, «Bols hellénistiques à reliefs», *Bulletin de Correspondence Hellenique*, Suppl. I (Paris : 1973) ; A. Laumonier, *La céramique à reliefs, I, Ateliers «ioniens» Délos XXXI*, (Paris : 1978) ; S. I. Rotroff, *Hellenistic Pottery : Athenian and Imported Moldmade Bowls, The Athenian Agora Vol XXII*, The Ame Sch. of Clas. Stu. at Athens (New Jersey : 1982).

(3) S. I. Rotroff, a. g. e., Drawing [Plate 88/391, Photo [Plate 391 Sh. 90/391.

İkinci örnekte, üstte iki altta bir yivle sınırlandırılmış bant içinde palmetler, bant altında yunuslar görülmektedir (Çizim : 1b).

Çok yaygın olarak kullanıldığı yüzey buluntularından anlaşılan, uçları spiralle biten yatay V'ler ve dik duran ters S'ler bantlar halinde bezemeli çanak - çömlek parçalarına ait bir diğer dişi kalıp örneği de çizim 2a'da görülmektedir. Uçları spiralle biten yatak V'ler şekilde verilen örnekte olduğu gibi, girland ve amphora benzeri elemanlarla beraber motif olarak çok sık kullanılmıştır (Çizim 2b).

Amphora, lotus, boğa başı, rozet ve zeytin yaprağı gibi elemanların motiflerde çok kullanıldığı anlaşılmaktadır. Konsantrik dairelerle sınırlandırılmış rüzgâr gülü motifi ise seyrek görülen bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır (Resim : 5)⁴. Sadece bitkisel motifleri kullanan baskı kabartma örnekler de çok yaygındır. Çizim 3 ve 4'te palmet rozetler⁵, çelenkler, akanthos yaprakları ve ince uzun palmetler gibi sık görülen motif örnekleri verilmiştir.

Üçüncü grup altında Atina Agorası batı yamacı stilinde siyah veya gri astar üzeri beyaz renk yaprak bezemeli küçük çanaklar dikkati çekmektedir. Bunlardan bazılarında hızlı çark ile yapılmış rulet izleri görülür. Resim 6'da bu gruptan geniş ağızlı çanak örneği görülmektedir. Çanak gri - kahve renk astarlıdır. Gövde altında rulet izleri vardır. Ruletli bant üstünde, tüm gövdede dolaşan kırmızı - sarı renkli üçlü yatay yaprak motifi bulunur. Çizim 5'teki gibi bazı örneklerde siyah astar üzerindeki motif yatay ve dikey yapraklar şeklindedir. Çizim 5a'da görülen kırmızı astar üzeri yatayda sarı - kırmızı renk yaprak motifli örnekler ise, batı yamacı grubunda, alt - grup oluşturmaktadır.

Hızlı çarkta yapılmış rulet bezemeli küçük çanak ve kâseler dördüncü grup olarak incelenebilir. Bu örneklerde hemen ağız kenarı altından başlayan ve gövdeyi kaplayan çok sayıda rulet şeritler görülür. Çoğunlukla da kaideye kadar uzanan rulet bezemeli şeritler üç veya daha çok derin yivler ile sınırlandırılmış bölge içinde yer alır. Rulet şeritler ile çanak ağız kenarının bezeli olması, M. S. IV. yüzyıl sonrasında merkez Ege Denizi çevreleri olmak üzere Doğu Akdeniz'de yaygın olarak görülen «C» tipi çanak - çömlek örneklerine benzemektedir.⁶ Ancak, M. Ö. II. yüzyıl içine tarihlenebilen mallarla beraber bulunan rulet şerit bezemeli

(4) P. Bruneau, «La vaisselle» *Délos XXVII*, D 10, Pl. 40, sh. 241. Delos'ta bulunan benzer örnek M. Ö. 150 - 145 yıllarına tarihlendirilmiştir.

(5) Benzeri Atina Agorasında görülen bu örnek M. Ö. 145'ten sonra az görülmektedir. S. I. Rotroff, a. g. e., sh. 18, Pl. 94/111.

(6) J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, The British School at Rome (London : 1972), sh. 323 ff., Form 3, D13, E16.

örneklerin Datça yarımadası üzerindeki yerleşmelerde çok sayıda rastlanan tipik «C» tipi çanak-çömlek' örneklerindeki ağız kenar bandı üzerinde yer alan rulet şeridine ve çanakların genel profillerine benzemediği de görülmüştür. Tekir nekropolisindeki atölye artığı malzemeler içinden toplanan rulet şerit bezemeli çanak-çömlek parçaları yarımada üzerindeki yerleşmelerde bollukla rastlanan Geç Antik örneklerin öncüsü olduğunu düşündürmektedir.

Sade, bezemesiz, kırmızı veya siyah-kahve renk astar-firnisli küçük kâseler ise beşinci grubu oluşturur (Çizim 6).⁷ Bu grup içinde yuvarlak biçimli, üstten kulplu maşrapalar, yandan yatay bant tutamaklı kâseler işlevsel bir sınıflama açısından ayrı bir alt grup olarak görülebilir.

Datça yarımadasında yüzey araştırmalarıyla saptanan antik tarım teraslarının hava fotoğrafları yardımıyla planlarının hazırlanması bu yıl yapılan çalışmaların bir diğer bölümünü oluşturmaktadır. Özellikle, Hızırşah köyü yakınlarında Maltepe sırtları ve Kumyer Kalesi çevrelerindeki antik tarım teraslarının incelenmesi Knidos'luların kırsal alanlardaki antik mülkiyet düzeni ve tarım işletmeleri konusunda yeni bulgular ortaya koyabilirdi. Bu amaca uygun olarak üzerinde çalışma olanağı bulduğumuz Datça Yarımadasının Maltepe, Datça Kalesi, Kumyer Kalesi ve Barkaz çevrelerine ait 1/20000 ölçekli hava fotoğrafları yararlı olmuştur.⁸ Ancak, fotoğrafların arkeolojik amaca uygun çekim koşullarında yapılmadığı ve yeterince net olmayışları çalışmamız için kullanımları sınırlı kalmıştır. Değerlendirmede bir diğer sorun da, fotoğraflarda görülen teras duvarlarının yer yer günümüzde de kullanılıyor olmasıdır. Bu olgu ise, antik tarım arazilerinin gerçek bölünme düzeninden farklı gözlemlenmesine yol açabilmektedir. Bu tür yanlış, taraflı değerlendirmelerden kaçınmak için 1980-82 yıllarında yapılmış yüzey araştırmalarında elde edilen bulgulardan yararlanıldı.

Maltepe çevresine ait hava fotoğraflarının değerlendirilmesi Plan I'de görülmektedir. Çevrenin çok eğimli bir topoğrafyaya sahip olması nedeniyle, teras duvarlarının tarımsal arazileri çok dar teras-şeritler halinde düzenlenmesini gerekli kıldığı anlaşılmaktadır. Terasların yönelişi topoğrafyaya uyum içinde değişmektedir. Özellikle bu tür dar şerit halindeki tarım terasları günümüzde makilik ve seyrek otlarla kaplıdır. Günümüzde olduğu gibi, Ortaçağ boyunca ve 19. yüzyılda yarımada üze-

(7) Çizim 6a'nın benzeri için bk. H. A. Thompson, «Two Centuries of Hellenistic Pottery», *Hesperia* III (1934), sh 395 : Atina Agorası ve Priene'de E, gürubundan siyah - kırmızı astar - firnisli örnekler.

(8) İmar ve İskân Bakanlığı için 1975 yılında Türkiye'nin kıyı kenarlarını belirlemek amacıyla çekilen hava fotoğrafları serisinden yararlanılmıştır.

rindeki teraslanmış dik eğimli sırtların tarım dışı kaldığı çağının araştırmacı ve gezgin notlarından anlaşılmaktadır⁹. M. S. X. yüzyılda Arap akınlarından sonra, Tekir'deki Knidos kentinin ve diğer yerleşmelerin tahrip olması sonucu, yarımada üzerindeki Antik ekonominin tümüyle mahvolduğu kazılar ve yüzey araştırmaları bulguları ile de doğrulanmıştır¹⁰. Günümüzde tarım kullanışları Hızırşah köyünün kuzeyinden geçen Pus-tular Deresi ve diğer küçük akarsu yatakları ile bölünen hareketli vadi tabanında yer alır.

Yüzey araştırmalarında yapılan saptamalarda Maltepe olarak bilinen tepeyi çeviren dik kuzey yamaçlarında çok sayıda teras duvarı kalıntılarının aynı zamanda seyrek bir iskânı da belirlediği anlaşılmıştır. Bunlardan Kemer mevkiinde üç teras üzerine oturan yapıya ait dikdörtgen ve uzun çokgen örgülü duvar kompleksi seçkin bir örnek olarak göze çarpar. Çevresinde Geç Klasik döneme kadar eskiye tarihlenebilen siyah firnisli küçük yüzey buluntularına rastlanılmıştır.

Maltepe'nin güneybatısında iki küçük dere arasında kalan sırt uzantısı üzerinde kısmen kayalık yüzeyin düzeltilmesiyle elde edilmiş Geç Antik çağa ait dikdörtgen planlı yapı yer alır. Güneybatı yönünde 40 m. uzunluğunda peribolos duvarı ile çevrilen bu düzlükte ayrıca, kare yüz-lü taş örgü tekniği ile yapılmış duvarlı, kenarları 14 m. olan kare planlı bir diğer yapı bulunur. Bu kompleksin Maltepe civarında seyrek iskân edilmiş yerleşmenin kamusal kullanışlarına ait, belkide tapınak temenosu olması gerekir¹¹.

Batıya doğru uzanan sırtlar üzerinde başka yapı kalıntıları, Antik çağa ait amphora ve çatı kiremitleri gibi kaba yüzey buluntuları ve iri taş bloklardan yapılmış teras duvarları izlenmektedir. Eğimli Maltepe sırtlarının ince-uzun teraslar halinde düzenlenmesinde en güzel örnekler güneybatı yönündeki İnüstü mevkiinde görülmektedir. Bazen 5-6 m. lik genişlikte bırakılan ince-uzun şerit terasların genellikle bağcılık için dü-

(9) C. T. Newton, *History of the Discoveries at Halicarnassus, Cnidus and Branchidae*, Bd. 2, Part 2, (London : 1868), sh. 513 ff; A. Philippson, *Reisen u. Forschungen im Westlichen Klein-asien*, V. heft, (1915), sh. 71 ff; T.A.B. Spratt, «Remarks on the Dorian Peninsula and Gulf», *Archaeologia*, 45 (1886), sh. 345 ff; A. Maiuri, «Viaggio di Esplorazione in Caria, Parte II - A Penisola Cnidia», *Annuario* (IV - V), sh. 397 ff.

(10) I. C. Love, «Excavations at Knidos, 1971», *TAD XX - 2* (1973), sh 102; N Tuna, *Batı Anadolu Kent Devletlerinde Mekan Organizasyonu : Knidos Örneği*, Dokuz Eylül Ü. Fen Bil. Enst. (İzmir : 1983), sh. 82 - 83.)

(11) Bean ve Cook tarafından planı tanımlanabilen bu kalıntılar, 1982 yılı araştırmalarında varlığından çok şey yitirmiş halde bulunmuştur. (G. E. Bean - J. M. Cook, «Cnidia», *BAS* 47 (1952) sh. 176 - 177.

zenlendiğine kuşku yoktur. Burada çok sık olarak, üzüm ezmede kullanılan yerel kalker taş malzemeden mendenlere de rastlanılmaktadır.

Yüzey bulgularına göre, M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren bu çevrenin özellikle bağcılık için teraslar halinde düzenlendiğini, Geç Roma dönemi sonlarına kadar da bu kullanışların seyrek iskân ile varlığını sürdürdüğü anlaşılmıştır. Arkaik dönemde ise, Maltepe ve çevresi nekropolis alanı olarak kullanılmaktaydı. İlk kez Bean ve Cook tarafından saptanmış üç küçük tümülüs Maltepe üzerindeki küçük düzlükte bulunur¹². 1982 yılında yapılan araştırmalarda bu tümülüslerin varlığını koruduğu görülmüştür. Tümülüsler silindirik hacimli mezar odası duvarları üzerine yığılmış irili-ufaklı moloz taş dolguludur; büyüklükleri ise, yaklaşık 10 m. çapındadır. Bu tür mezar örnekleri daha kuzeybatıdaki Örencik ve Han Deresi önündeki düzlüklerde yaygındır. Maltepe sırtlarında ayrıca, üzeri kabartmalı pithosların kullanıldığı mezarlar bulunmaktadır. Yüzey araştırmalarında bu mezar pithoslara ait parçalara çok sayıda rastlanılmıştır¹³.

Maltepe sırtları üzerinde yer alan antik tarım terasları daha doğuda Hızırşah köyü üzerinde yer alan Batırkale güneyinden, Datça Kalesine uzanan sırtlara kadar devamlılık gösterirler. Bu sırtlarında çok dik olması sonucu eski tarım teraslarının dar şeritler halinde düzenlendiği görülmektedir. Bu alanlar günümüzde mer'a kullanışı içindedir; üzerinde tarım yapılmamaktadır. Yarımadaının en büyük çanak-çömlek ve özellikle amphora üretim merkezi olduğunu saptadığımız Kiliseyanı (X7/6) mevkiindeki buluntu alanı bu sırtlara yakın konumda yer seçmiştir. Bu atölyelerin bağlara yakın olması, elde edilen şarabın hemen amphoralara depolanması ve mühürlenmesi kolaylığını sağlamış olmalıdır. Buna göre, Maltepe-Datça Kalesi sırtlarındaki antik tarım teraslarının hakim arazi kullanışı bağcılık olmalıdır.

Yakaköy'ün mahallesi olan Kumyer köyü Datça yarımadasının ikinci önemli düzlüklerine sahip batıdaki Betçe bölgesinde yer alır. Burası kalker yapıda küçük tepelerle çevrilmiş, denizden 110 m. yüksekte kuytu bir düzlük üzerindedir. Palamutbükü yönünde akıp giden dere köyü ikiye ayırır. Dere yatağı boyunca ve köyün içinde dağınık yapı kalıntıları ve yüzey buluntuları burada antik bir yerleşmenin varlığını kanıtlamaktadır¹⁴.

Köyün kuzeybatısında yükselen kalker yapılı sarp tepeler uzanır. Bunlardan köye yakın olan çift zirveli Belentepe üzerinde savunma duvarları birçok yerde korunabilmiş güçlü bir kale yerleşme yer alır. Savun-

(12) y. a. g. n., sh. 177 - 178.

(13) J. M. Cook aynı bölgeden topladığı benzer parçaları M. Ö. geç 8. yüzyıl - M. Ö. 6. yüzyıl aralarına tarihlemektedir. (y.a.g.m., sh. 178).

ma duvarları, yapım tekniğine göre, M.Ö. IV. yüzyıla tarihlenmektedir¹⁵. Yüzey buluntusu olarak şerit bezemeli Arkaik çanak-çömlek parçalarına Geç Antik döneme ait küçük buluntular ile beraber rastlanmıştır.

Kumyer köyünün kullandığı su kaynağının bulunduğu zeytinliklerle kaplı vadi antik tarım teraslarını belirleyen duvarlarla doludur (Plan 2). Özellikle Yakapınar Tepesinin güney ve güneybatı yamaçları, Teştemalcık Tepenin kuzey ve kuzeybatı yamaçlarında görülen düzgün kenarlı çokgen taş örgülü duvar parçaları antik tarım terasları içinde yer alan çiftlik yapılarına ait olmalıdır. Bu vadide yer alan eski tarım teraslarının günümüzde de yer yer değişikliğe uğramış şekli ile kullanıldığı görülmektedir. Ancak, eğimin dikleştiği sırtlarda daha ince şeritler halinde teraslamaların yapıldığı saptanmıştır. Bu alanlar günümüzde kısmen zeytinlik olarak kullanılmakta, ancak eski teras duvarlarını yüzey araştırmalarında saptamak olası değildir. Bu duvarların belirlediği şerit tarım terasları hava fotoğraflarından elde edilmiştir.

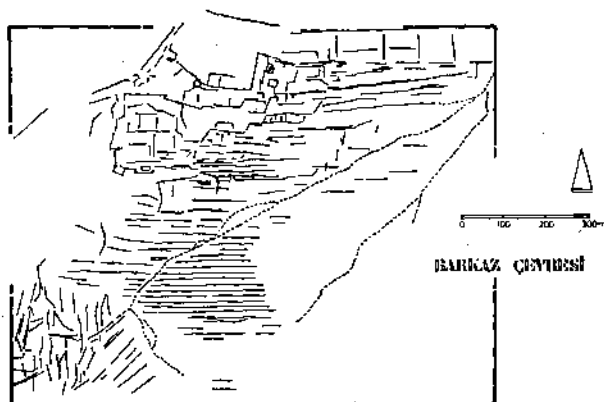
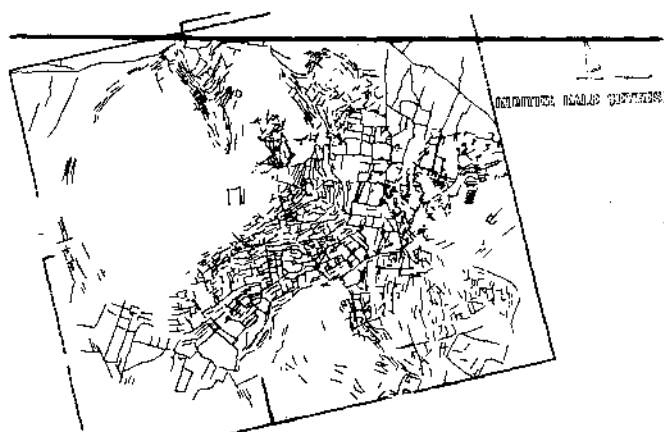
Hava fotoğrafları ile saptanabilen bir diğer buluntu alanı çevresi de Barkaz mevkiinde bulunmaktadır. Tekir burnundaki Knidos (X 6/1) kalıntılarından kuzeydoğu yönünde uzanan eski patika deniz kıyısındaki Barkaz mevkiine ulaşır. Burası Tekirbükü'nün güneybatı ucunda, çevresi dik kalker yapıli yamaçlar ile belirlenen küçük bir kıyı düzlüğüdür. Burada, deniz kıyısına çok yakın konumda yağmur sularının ve kıyı sürüntü hareketlerinin getirdiği birikinti toprak ve kumlarla dolmuş küçük liman kalıntısına ait duvarlar saptanmıştır¹⁶. Liman girişi olabilecek 50 m, lik açık dışında, deniz duvarı etkili rüzgar olan kuzeye karşı küçük Barkaz koyunu elverişli bir liman haline getirmiş olmalıdır. Duvarlar düzgün kenarlı çokgen taş örgü tekniği ile yapılmıştır. İç limanın batı yönünde aynı teknik ile yapılmış kule kalıntısı olabilecek duvar izleri görülür. Limanı ikiye bölen platform üzerinde ve limanı güneyden çeviren teraslı alanlarda yüzey buluntularına rastlanır. Daha gerideki sırtlar makiliklerle kaplıdır. Bu nedenle antik tarım terasları ancak hava fotoğrafları yardımıyla belirlenebilmiştir (Plan 3). Barkaz'daki tarım terasları küçük yerleşmenin yapı adaları doğrultusunda doğu - batı yönünde uzanmaktadır. Daha batıda yer alan tarım terasları topoğrafya nedeniyle yön değiştirmişlerdir.

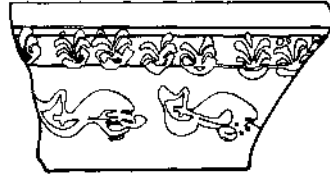
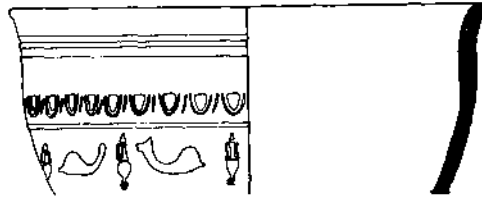
(14) y. a. g. m., sh. 182.

(15) A. Maiuri, a. g. m., sh. 397 - 398.

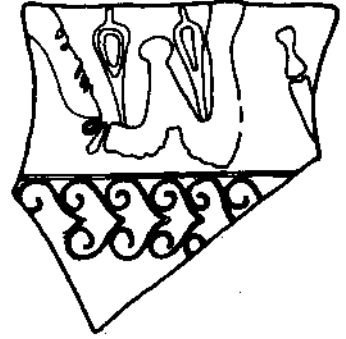
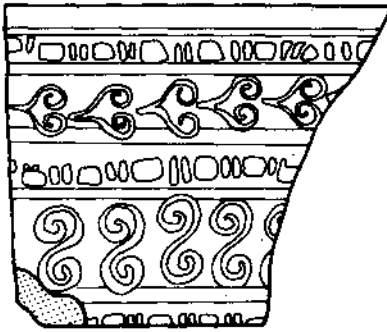
(16) C. T. Newton, a. g. e., sh. 521.

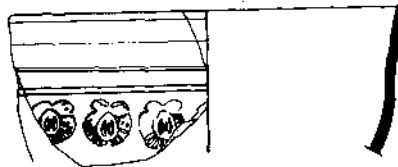
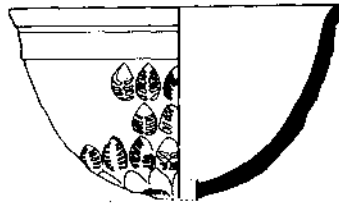

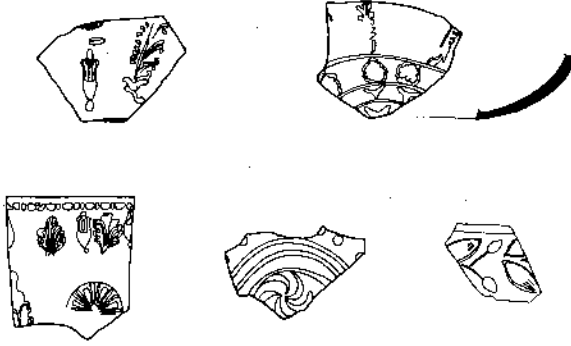
Çizim : 1 — a, b

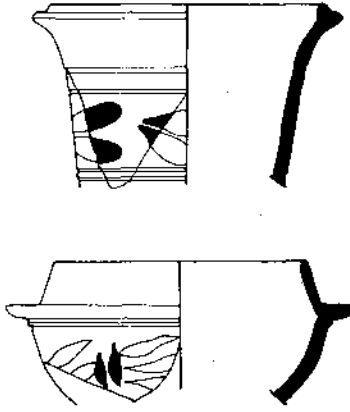
Çizim : 2 — a, b.

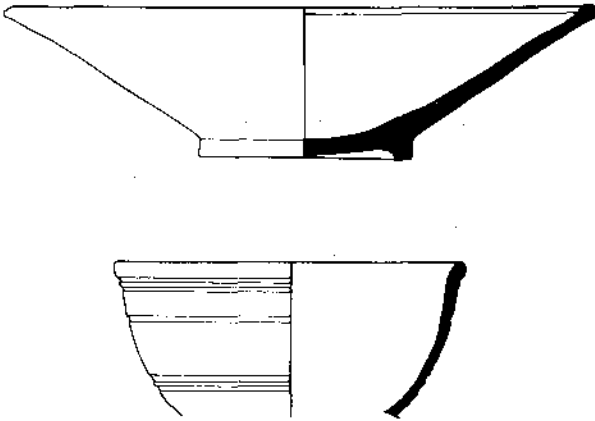
Çizim : 3 — a, b.

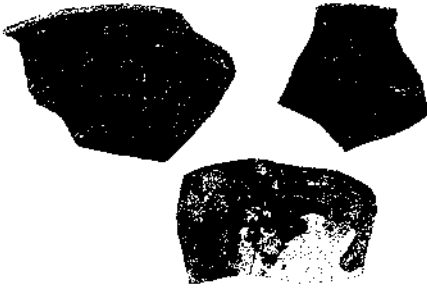
Çizim : 4

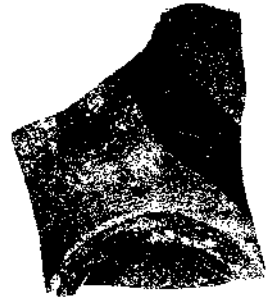
Çizim : 5

Çizim : 6

Resim : 1 — a

Resim : 1 — b

Resim : 2

Resim : 3

Resim : 4

Resim : 5

Resim : 6

Resim : 7

İSTANBUL TEMEL KAZILARINDAN HABERLER - 1983

Nuşin ASGARİ*

Antik çağdan bu yana sürekli yerleşim görmüş olan İstanbul'da, özellikle Haliç, Marmara ve Kara Surlarıyla çevrili Eski İstanbul kentinde (Resim: 1), yoğun yerleşim ve yapılaşma bugün de sürmektedir. Yeni yapılar için temel açılırken çıkan arkeolojik belgeleri saptamak ve değerlendirmek görevini İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü üstlenmiştir. 1983 yılında bu konuda yaptığımız sayısız faaliyet arasından burada sadece 4 tanesi tanıtılacaktır:

Birincisi, Anadolu yakasında Ömerli Barajından Rumeli yakasında Bakırköy ve Bahçelievler'e kadar su getirmek amacıyla Devlet Su İşleri'nin döşediği boru hattı için açılan uzun hendek hafriyatının takibi işidir. Sarayburnu mevkiinde deniz surlarından Topkapı Sarayının altındaki (doğusundaki) bahçeler kısmına giren bu geniş hendek, Sur-u Sultanî içinde 1200 m. uzandıktan sonra, Balıkthane kapısı yakınında surdan tekrar dışarı çıkar; bu sefer Deniz Surları boyunca 7 km. kadar uzanarak, Kara ve Deniz Surlarının birleştiği Mermer Kule kavşağında eski kent sınırlarının dışına çıkar. İşte 8 km.'yi aşan bu hendek kazısının, özellikle Sur-u Sultanî içinde Bizans saray, manastır ve kiliselerinin yoğun olduğu Manganlar bölgesindeki çalışmaların gözlemi birinci konumuzu teşkil edecek (Resim: 2-11).

İkinci konu Sultanahmet'in güney kıyısında, Çatladıkapı yakınında Deniz Surları üzerinde bulunan ve Bukoleon adıyla bilinen Bizans Sahil Sarayına ait olduğunu tahmin ettiğimiz yeni bir mekan ile ilgilidir (Resim: 12-19).

Üçüncü konu kentin Haliç yöresinde, Draman'da, bir şahsa ait olan ve üzerinde Paleologoslar çağından bir şapelin bulunduğu Boğdan Saray mevkiindeki bir arsada yapmış olduğumuz çalışmaları kapsar (Resim: 20-22).

Son konumuz ise eski kentin dışında, Galata'da Perşembe Pazarındaki bir inşaat sırasında bulunan bir Osmanlı duvar freskidir (Resim: 23-24).

(*) Dr. Nuşin ASGARİ, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü

1 — Topkapı Sarayı, Sur-u Sultanî içinde ve Deniz Surları boyunca DSİ ile birlikte yürütülen çalışma

Topkapı Sarayının yer aldığı tepe (antik kentin akropolü) ile Marmara Deniz Surları arasında bulunan ve özellikle III. Selim ile II. Mahmut zamanında av, cirit oyunu ve diğer faaliyetler için kullanılan alçak, bahçelik alanlar, aslında Bizans döneminde birçok saray, manastır ve kilisenin yer aldığı kentin önemli bir kesimiydi (Resim : 2).

1871'de bu alandan geçirilen Sirkeci - Avrupa demiryolu, antik yapıların bir kısmını ortaya çıkarmış fakat tahrip de etmiştir. 1921 - 23 arasında burada Demangel başkanlığında Fransız işgal ordusu tarafından yapılan kazılar¹, Manganlar bölgesinde 9. yüzyıla kadar inen bir sarayı, 11. yüzyıla ait S. Jorj manastır ve kilisesini ve yine Orta Bizans çağına ait Soter kilisesi ve diğer yapılar kompleksini ortaya çıkarmıştır (Resim : 2). Alanın biraz daha güneyinde ise Hodigitria'ya ait 5. yüzyıla kadar inen dinî yapı kalıntıları ve çeşitli Bizans sarnıçları bulunmuş ve 1939'da yayınlanmıştır.

1976'da alanın kuzey kesiminde Odunkapı ile Değirmenkapı arasında Devlet Demiryollarının inşaat faaliyeti İstanbul Arkeoloji Müzele-rince denetlenmiş ve çalışmaların sonucu yayınlanmıştır².

1979'da Devlet Su İşlerinin söz konusu alandan boru isale hattını geçirme işine başlanmıştır. 1979 - 1983 yılları arasında devam eden bu iş İstanbul Arkeoloji Müzesinin denetiminde sürdürülmüş; ilk iki yıl alan çalışması mimar - arkeolog Ülkü İzmirligil tarafından yönlendirilmiş, 1982 - 83 çalışmaları ise Arkeoloji Müzesi asistanı Cengiz Köseoğlu ve serbest arkeolog Sibel Küpeli tarafından sürdürülmüştür³.

DSİ boru hattı Sahilsaray Kapısından girmiş, arsenal (silah deposu) olarak kullanılan 350 m'lik bir alanı kuzey - güney doğrultusunda geçtikten sonra, Manganlar bölgesindeki Bizans çağına ait yoğun yapılaşma alanında sıkışıp kalmıştır. (Resim : 3-4). Burada 1982-83 yıllarında bulunan ve S. Jorj Kilisesi avlu duvarının batıya doğru uzantısı olduğu anlaşılan 22 m. uzunluğundaki nişli cephe duvarı ve gerisindeki mimari kalıntıları (Krş. Resim : 2-3) koruyabilmek için, bu kesimde su boruları ayaklar üzerinde yukarı alınmış ve antik kalıntıların üstünden geçirilmiştir.

(1) R. Demangel E. Mamboury, *Le quartier des Manges et la première Région de Constantinople*, Paris 1939

(2) A. Pasinli - C. Soyhan, *Ayasofya Müzesi Yıllığı* 9 (1983) s. 54 vdd.

(3) Gerek bu arkadaşlarıma, gerekse fotoğrafları çeken Arkeoloji Müzesi asistanı arkeolog Turhan Birgili'ye ve mimari çizimleri yapan Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü elemanı Sarpol Başar ızgiz'e burada teşekkür etmek isterim.

Alanın kuzey kesiminde, yani Sahilsaray Kapısı ile 1. antrepo binası arasında açılan hendek kazısında, yorumlanabilecek nitelikte mimari kalıntı çıkmamıştır. Kocaman boruların döşendiği 4 m. enindeki uzun hendeğin (Resim : 5) kesitinde birkaç yerde görülen mermer artığı yığmaları, bu bölgede mermer elemanların işlendiğini kanıtlıyor.

Alanın Bizans yapıları ile yoğun orta kesiminde, doğu - batı doğrultusunda bir duvarın 22 m'lik bir bölümü ve bunun gerisinde bir mekanlar kompleksi ortaya çıkmıştır (Resim : 6-7). Bu uzun duvarın, Fransızlar tarafından kazılmış olan S. Jorj Kilisesi avlu duvarının devamı olduğu anlaşıyor (Resim : 4). Kuzeye bakan cephesi demet payeler arasında nişlerle süslü olan bu tuğla duvar, tekniği ve bezemesi açısından da S. Jorj avlu duvarının eşidir. Duvar, sarnıç olması muhtemel bir alt yapı üzerine oturur (Resim : 6). Gerisinde, yani güneyinde, ortaya çıkan ufak mekanlar ve su kanalları, burada su toplama, su ısıtma ve su akıtma ile ilgili bir yapılaşma olduğunu gösteriyor (Resim : 8).

Su boru hattı, Balıkhane Kapısının batısında Deniz Surundan dışarı çıkar (Resim : 9) ve Deniz Suru boyunca sahil yolunun Mermer Kule mevkiindeki çıkışına kadar uzanır. Burada su borusu Kara Surunun birinci kulesinin payandası temeline açılan büyük bir delikten geçirilmiştir (Resim : 10). Bundan sonra dirsek yaparak kuzeye dönen su boru hattı, bu kez Kara Surlarının önündeki hendeğe paralel olarak Topkapı'ya kadar uzanır.

DSİ çalışmasının en önemli buluntusu, Gülhane Hastanesinin kuzeyinde, bir kanal kapak taşı olarak tekrar kullanılmış olan bir mermer kabartmadır (Resim : 11). Şalvar biçiminde uzun pantolonları ve omuzlarına atmış oldukları mantolarından Doğulu, belki Sasani oldukları anlaşılan dört figür Saraya, Bizans İmparatorluğunun başkentine gelmiş ya da çağırılmışlardır. Bir parapetin gerisinde, belden yukarısı görülen iki figür ise herhalde Bizans sarayı mensuplarıdır. Erken Bizans çağına, 4.-5. yüzyıla ait olan bu eser, üslup bakımından Hipodromdaki Theodosius Obelisk'i kaide kabartmalarını andırmaktadır⁴.

2 — Sultanahmet'te Bukoleon Sahil Sarayının kuzeyindeki çalışma⁵

Çatladıkapının doğusunda yer alan Bizans saray limanı ve deniz suru üzerindeki bu sahil sarayının (Resim : 12) kuzeyinden geçen demiryolunun hemen yanında, saray kalıntılarından 25 m. mesafede, Fenerli Köprü sokağı üzerindeki bir arsada⁶ açılan inşaat temelinde, 7 m.'ye 5 m.

(4) Bu anıt için bakınız W. Müller - Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul*, 1977, s. 71'deki bibliyografyaya.

(5) Bukoleon Sarayı için bkz. Müller - Wiener, *ay. es. s. 225 vdd.*

(6) Eminönü 62 pafta, 84 ada, 10 parsel.

boyutlarında büyük bir taban mozaïği ve bunu çevreleyen tuğla/horasan duvarlara ait bazı kalıntılar ortaya çıkmıştır (Resim : 13-16).

O p u s s e c t i l e tekniğinde, iyi bir işçilik gösteren mozaik tabanın içinde, doğu kenarına daha yakın yerleştirilmiş büyük bir mermer tabla bulunur. 3 m.'ye 2 m. boyutlarındaki bu monolit tablanın orta kısmına, renkli kakmalarla süslemek için yuvalar açılmış, doğu kenar çerçevesinin içine ise, üzeri bir sürgü kapakla örtülmek amacıyla ufak, dikdörtgen bir çukur (belki bir röliker) oyulmuştur (Resim : 15). Acaba bu mermer levha, bir sunak masasının alt tablası mı idi ve acaba köşelerindeki kare biçimli oyukların içine masanın ayakları mı oturuyordu?

Mozaik tabanlı mekanın iç süslemesine ait renkli sırlı duvar çinileri ve mimari kaplama levhaları bulunmuştur (Resim : 17). Bu mekanda ayrıca alçı taşından yapılmış, içi lacivert cam hamuru kakmalı bordür parçaları da bulunmuştur. Cam hamurunun üstü altın yaldızla bezelidir. Bu taş kaplamalardan bazısının kemerleri süslediği anlaşılmaktadır (Resim : 18). Üzerinde melek kabartması bulunan, champ - levée tekniğindeki bir mermer levha parçası (Resim : 19) ve bir İon sütuncuğu ile süslü alçı kaplama levhası da aynı mekanın içinde ele geçmiştir.

Gerek zengin bir şekilde işlenmiş mozaik taban, gerekse duvar süslemelerine ve belki de kısmen tabandaki mermer tablanın üst yapısına ait olan buluntular, burasının Orta Bizans çağında, 10.-11. yüzyıllarda, Bukoleon Sarayının önemli bir mekanı olduğunu kanıtlar.

Sahil Sarayının kuzeyinden geçen demiryolu tarafından tahrip edilmiş olan kesiminin hemen yanbaşımda, sarayın mevcut duvar kalıntılarından 25 m. kadar kuzeyde bulunan söz konusu mekanımızın, sarayla ilişkisini göstermesi bakımından, yerinde muhafazası uygun görülmüş ve mozaik taban, yapılan yeni inşaatın bodrum katında, bağımsız bir kapısı bulunan bir oda içine alınmıştır⁷.

3 — Draman'da Boğdan Saray Çalışması⁸

Haliç sırtlarında Draman'da, Boğdan Saray diye bilinen mevkide, bir şahsın özel mülkiyetinde bulunan 60 m.'ye 25 m. boyutlarındaki geniş bir parselin ortasında, 14. yüzyıl Paleologoslar çağına ait krypta'lı bir mezar şapeli bulunmaktadır (Resim : 20). Gecekonduyla dolu olan ar-

(7) Burada Nisan - Aralık aylarında fasıllarla sürdürülen çalışmayı üstlenen İstanbul Arkeoloji Müzesi asistanlarından Adnan Sarıoğlu, Cihat Soyhan, Yasemin Güner'e, fotoğrafları çeken arkeolog Turhan Bingöl'ye, küçük buluntuları onaran restoratör Dilek Köksal'a ve mozaik tabanı onaran heykeltıraş Nejat Özatay'a teşekkür ederim

(8) Bu anıt için bkz. Müller - Wiener, *ay. es.* s. 108.

sada, üst mekanı yıkılmış olan şapel de, kryptası modern bir çatı ile örtülerek geçekundu olarak kullanılıyordu.

Parsel sahibi inşaat yaptırmak amacıyla arsasını satmak isteyince, bu alanın arkeolojik yönden incelenmesi gerekti. Prodomos Manastırına ait olması muhtemel mezar şapelinin yanısıra, arsada başka önemli kalıntıların bulunup bulunmadığını tespit etmek amacıyla İstanbul Arkeoloji Müzesi Eylül - Ekim aylarında burada bir sondaj kazısı yaptı. Şapelin doğusu, batısı ve güneyinde açılan sondaj tranşelerinden anlaşıldığına göre (Resim : 20) şapele bağlı uzantılar bulunmamaktadır; ancak 4.5 m. güneyinde, Boğdan Voyvodalarının burada 16. yüzyılda kurdukları saray kompleksine veya daha sonrasına ait 3 m. yüksekliğinde uzun bir duvar ortaya çıkmıştır. Bu duruma göre İstanbul Arkeoloji Müzesinin görüşü, arsanın orta kesimini kamulaştırmak, doğu ve batı kesimlerinde ise, müze denetiminde inşaatı izin vermek doğrultusundadır. Bu konuda Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulunun kararı beklenmektedir.

19. yüzyılın ilk yarısında iki katlı şapel tümüyle mevcut idi⁹; bugün ise sadece alt katı, yani krypta'sı, kryptayı örten tonoz başlangıcı ve poligonal apsisi kalmıştır (Resim : 21 - 22). Kurtarma kazısı sırasında yapıya ait işlemeli bir mermer lento parçası da bulunmuştur¹⁰.

4 — Perşembe Pazarındaki Osmanlı duvar freski

Galata Bedesteninin karşısında, Tersane caddesi - Arap Kayyum sokağı köşesinde eski bir tonozlu mekanın (herhalde bir dükkanın) üzerine yapılan inşaat sırasında¹¹ mekanın güney duvarı üzerinde, bir tarikat sahnesini tasvir eden fresk bulunmuştur¹².

Kemer ile çerçevelenmiş yarım - daire bir alan içinde yer alan duvar freski sol, orta ve alt kenarından noksandır; yüzeyi çentiklerle tahrip edilmiştir. Freskin takriben 3 m. boyunda ve 1 m.'den biraz yüksek bir kısmı mevcuttur.

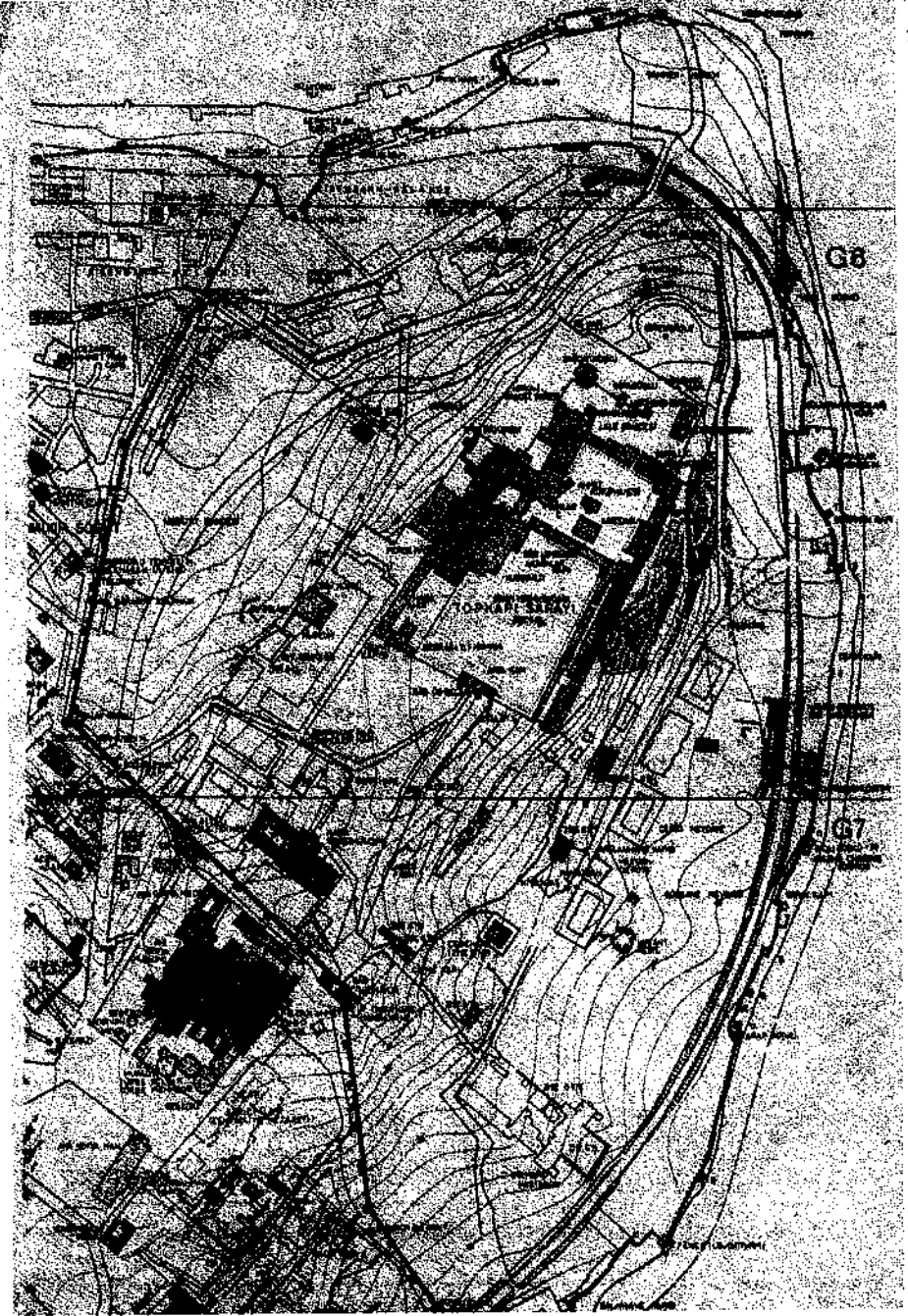
Uzmanları tarafından 18. yüzyıla tarihlenebileceği söylenen bu duvar resminin ana sahnesinde (ortada) Bektaşî tarikatinden bir figür, belki de Hacı Bektaş Veli'nin kendisi oturmaktadır (Resim : 23); onu ziyarete gelen bir Osmanlı şehzadesi kucağına yatmıştır. Önde kudüm ça-

(9) Paspates tarafından yapılmış çizimi için bkz. Müller - Wiener, *ay. es.* res. 89.

(10) Bu kazı İstanbul Arkeoloji Müzesi asistanlarından Cengiz Köseoğlu, Cihat Soyhan ve Turhan Birgili tarafından yürütülmüş, çizimler mimar - arkeolog Sarpol Başar İzgiz tarafından yapılmıştır.

(11) Beyoğlu 262 pafta, 1504 ada, 5 parsel.

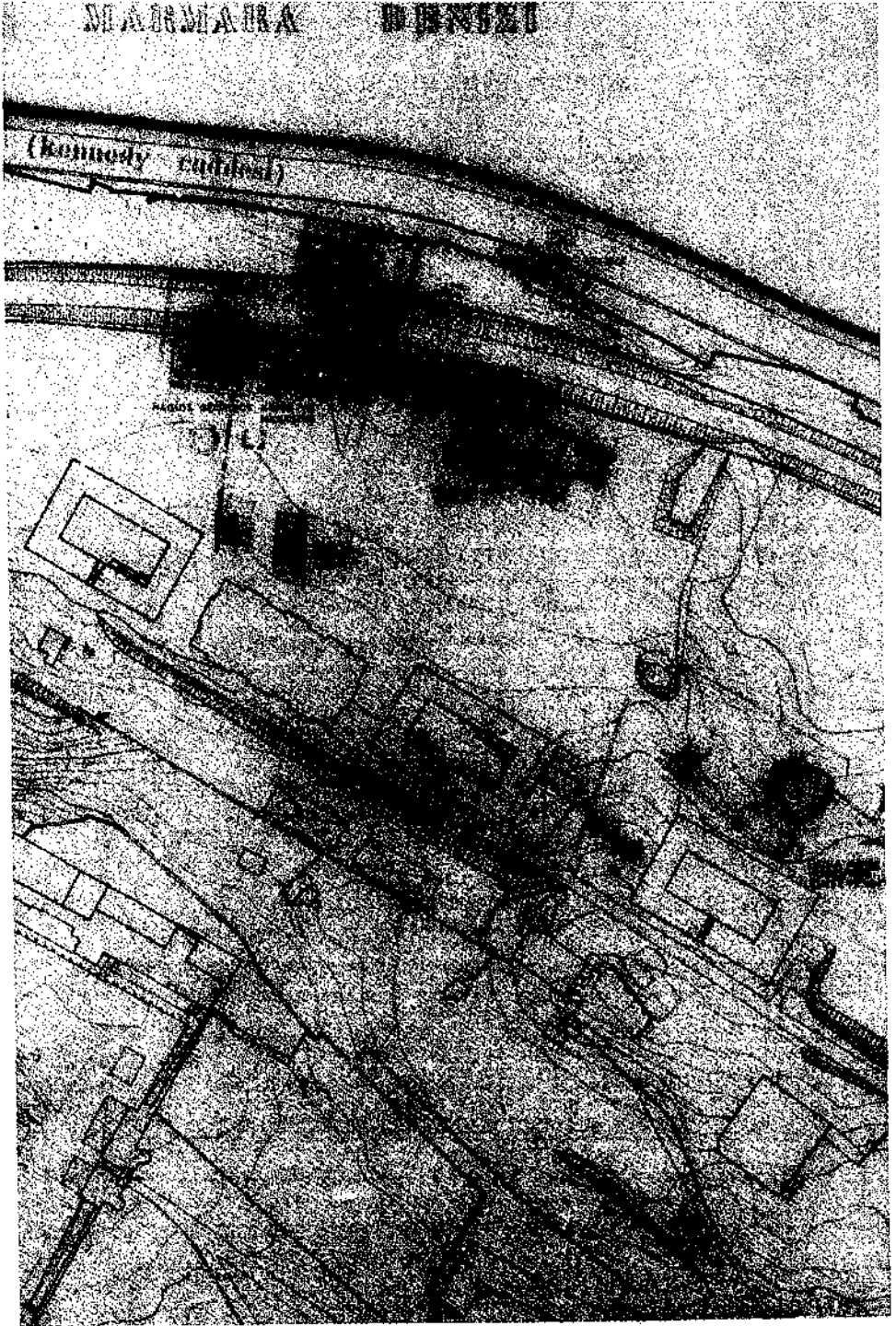
(12) Bu freski ilk görüp müzeye haber veren İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Müdürü Prof. Müller - Wiener'e teşekkür ederiz.

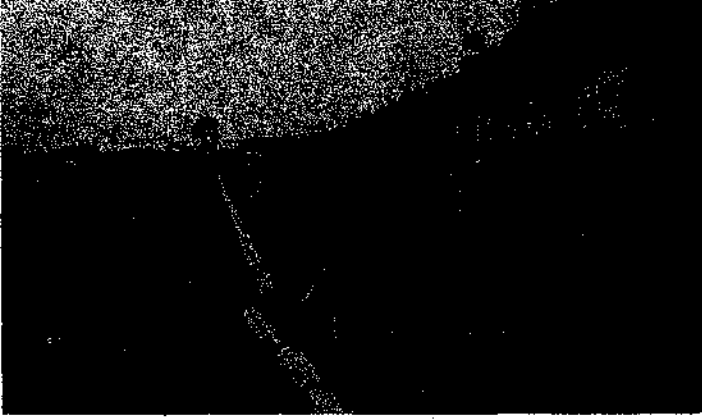
Resim : 2 — Sur-u Sultani ile çevrili Topkapı Sarayı alanının planı : DSİ'nin boru isale hattı.

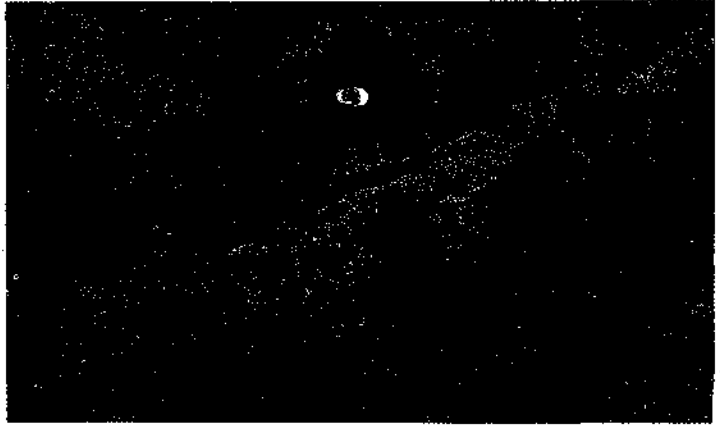
Resim : 3 — Topkapı Sarayı tepesi ve doğusunda kalan alçak
atanın planı, 1983. Orta kesimde Manganlar bölgesi,

Resim : 4 — Manganlar bölgesinde 1921-23 Fransız kazısı ve 1979 - 1983 İstanbul Arkeoloji Müzesi kurtarma kazısında bulunan Bizans yapıları.

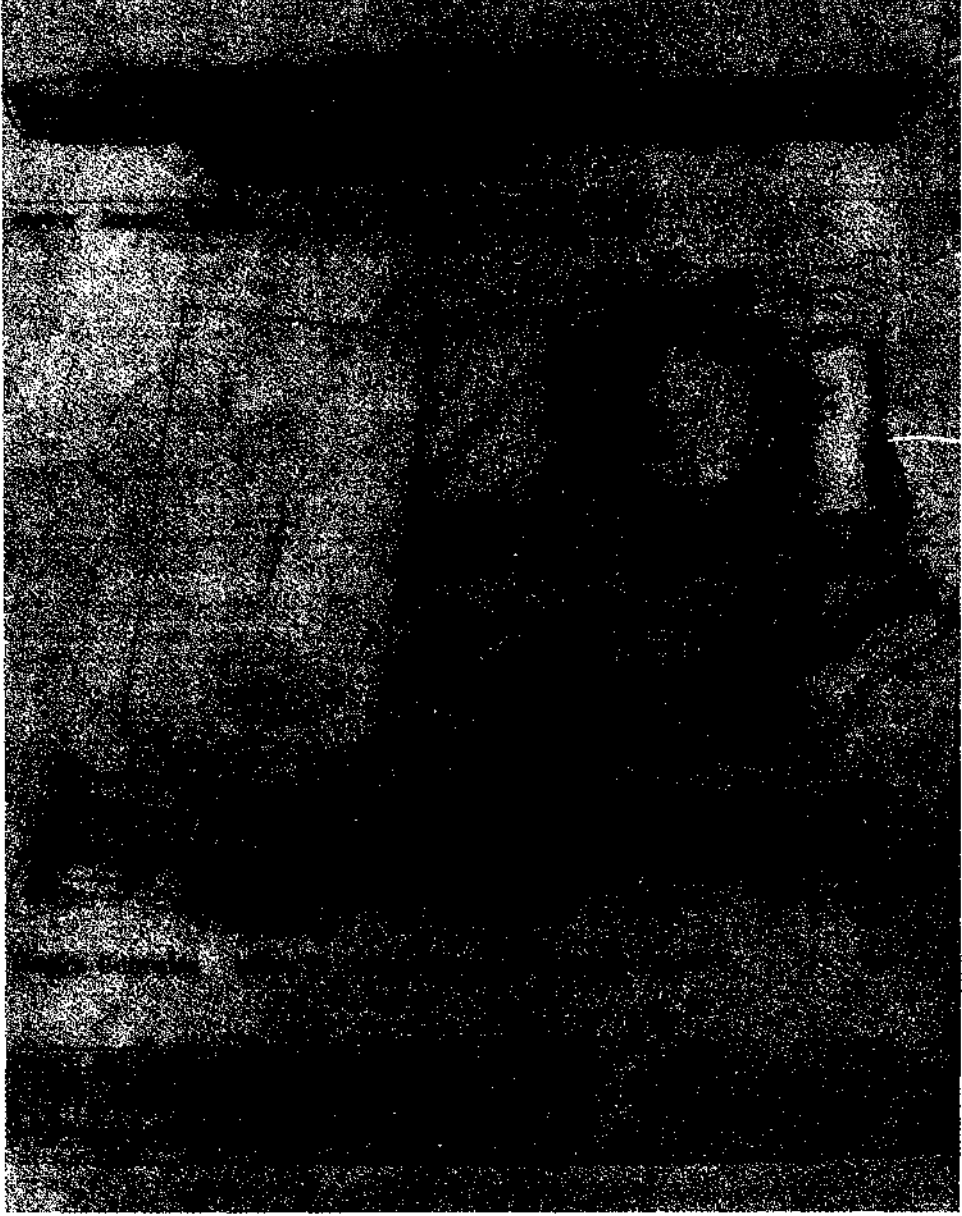
Resim : 5 — Topkapı Sarayı tepesinin doğusundaki alçak alandan geçirilen su boruları.

Resim : 6 — Mangarlar bölgesinde 1982 - 83'de bulunan nişli duvar - S. Jorj Kilisesi avlu duvarının devamıdır.

Resim : 7 — Aynı nişli duvar ve girişindeki (güne ylindeki) ufak bölmeli mekânlar.

Resim : 8 — S. Jorj manastır kilisesine ait nişli duvar ve gerisindeki mekanların planı.

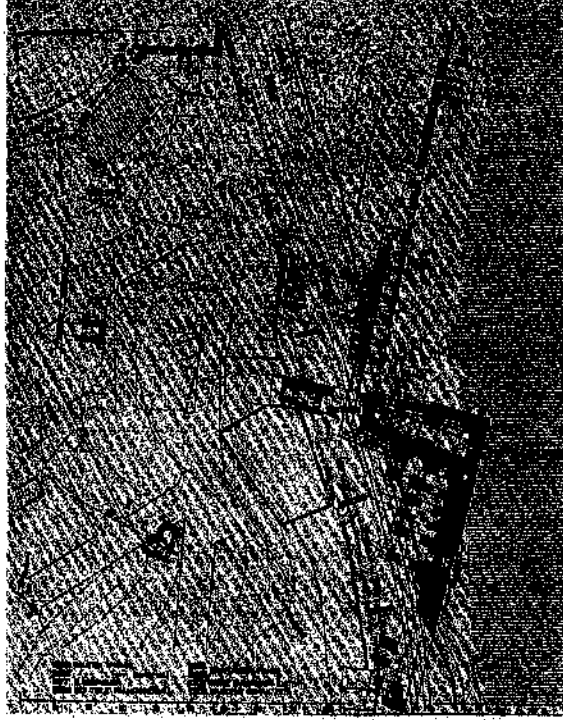
Resim : 9 — DSİ boru hattının Marmara Surlarından dışarı çıktığı yer.

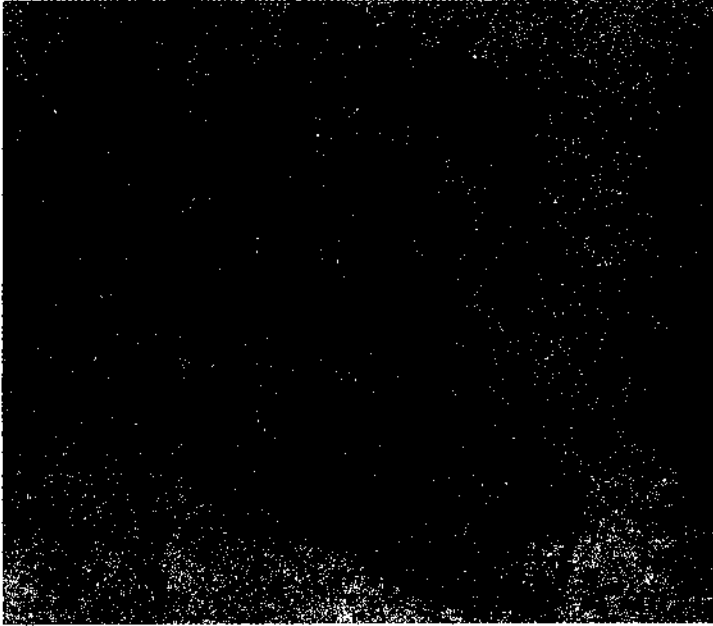
Resim : 10 — DSİ boru hattının Yedikule Kara Surlarının birinci kulesinin payandası temelinden geçirilişi.

Resim : 11 — Sur-u Sultani içinde bulunan erken Bizans kabartması.

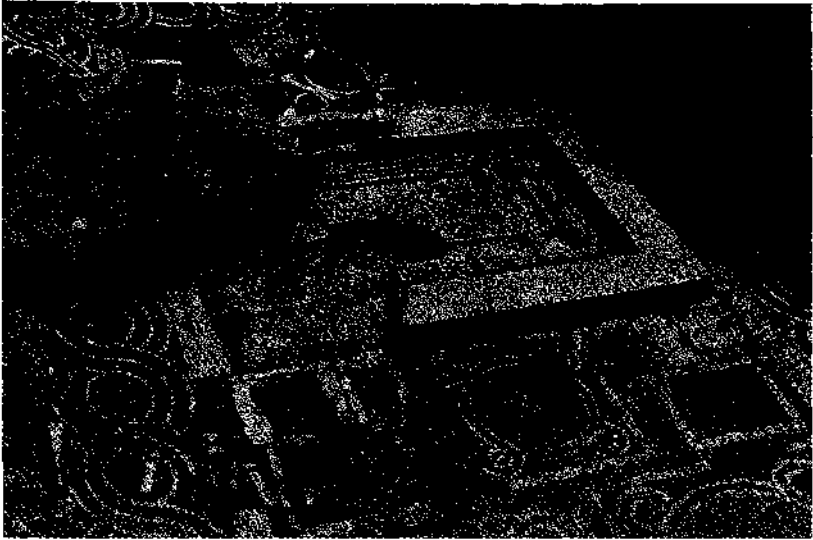
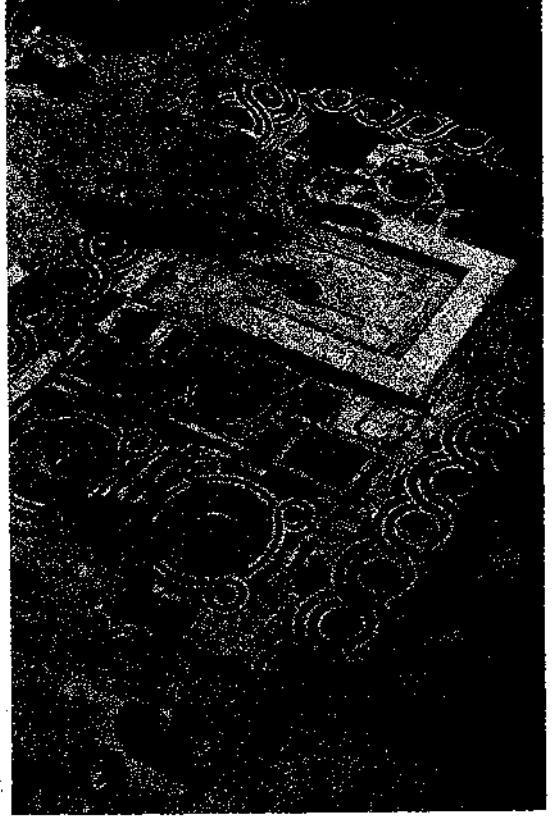

Resim : 12 — Bukoleon Sarayının planı (Müller - Wiener, Resim : 258).

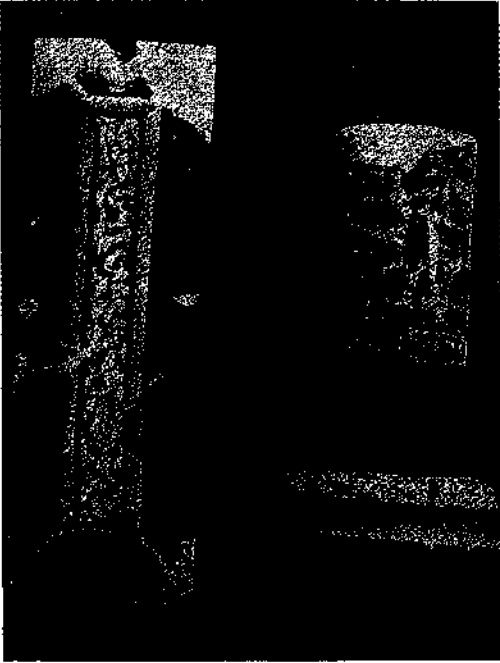
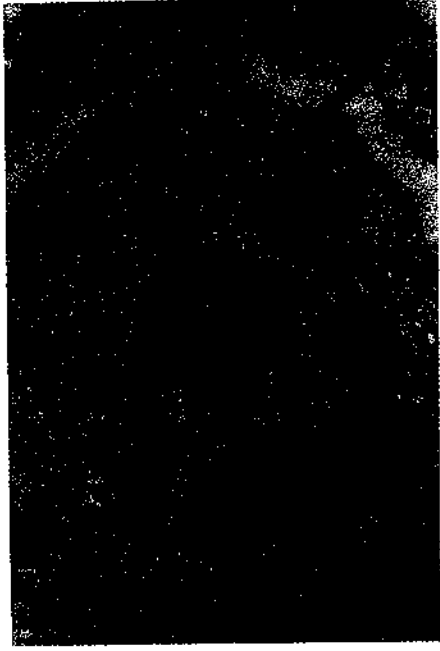
Resim : 13 — Bukoleon Sarayına ait olması muhtemel mozaik tabanlı mekanın planı.

Resim : 14 — Bukoleon - Açılan
taban mozağının görünümü.

Resim : 15 — Mozaik tabanın içindeki monolitik mermer tabla.

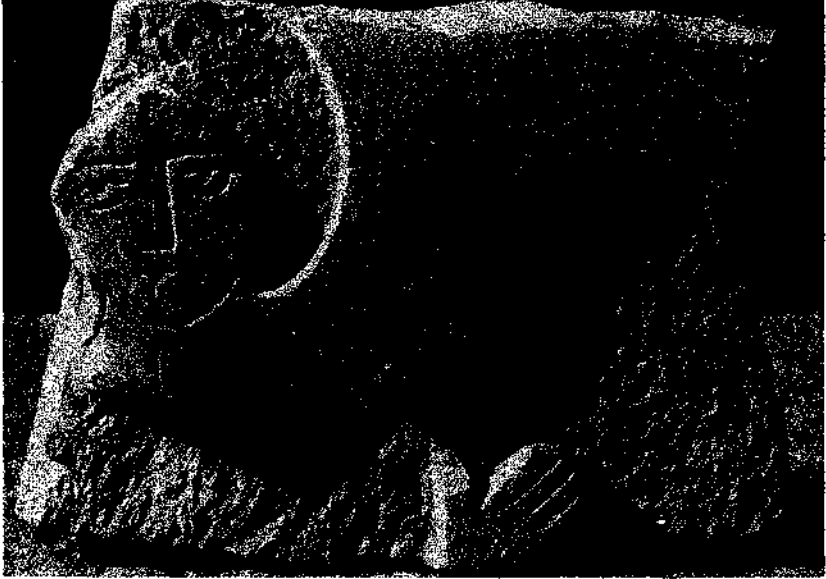
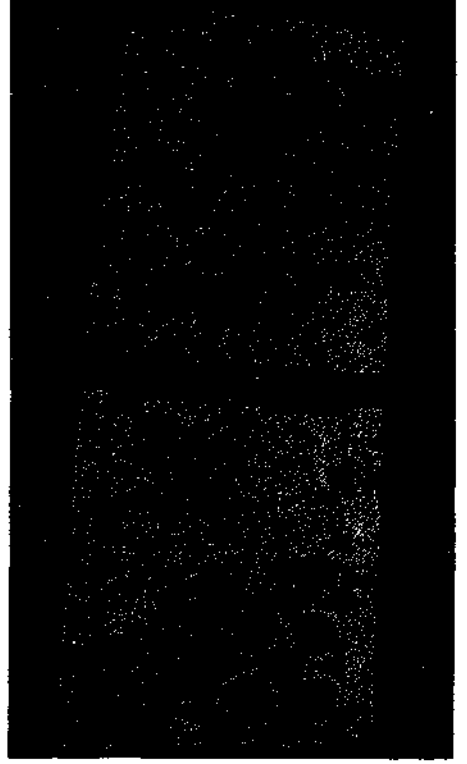
Resim : 16 — Opus sectile mozaik
tabandan detay.

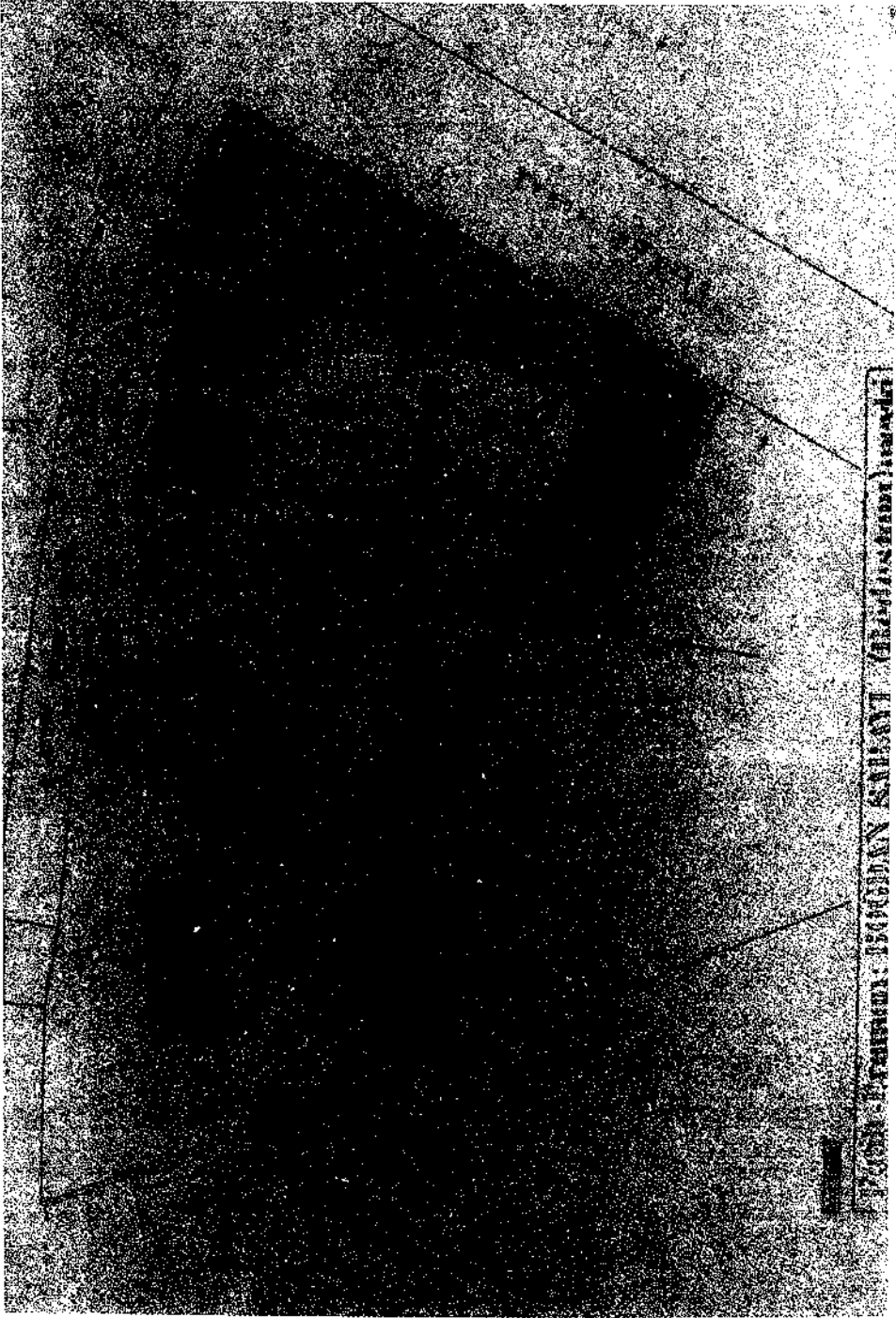
Resim : 17 —

Mozaik tabanlı mekanın
duvar süslemesine ait
renkli sırlı çini ve mimari
kaplama levhaları.

Resim : 18 — Aynı mekanın duvar
süslemesine ait cam
kakmalı alçı taşı ke-
mer kaplaması.

Resim: 19 — Aynı mekana ait melek kabartması parçası.

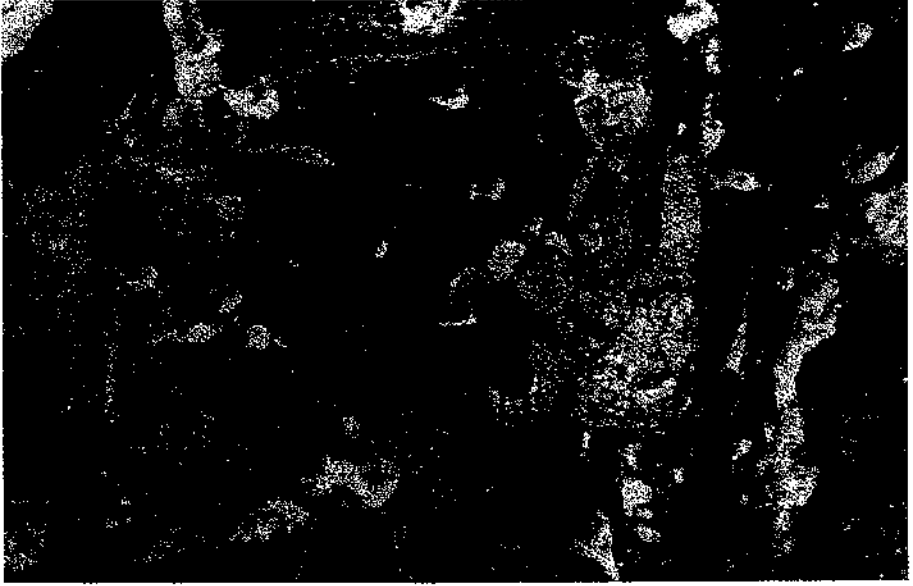
Resim : 20 — Boğdan Saray şapelinin bulunduğu arsa ve açılan sondaj tranşelerini gösterir plan.

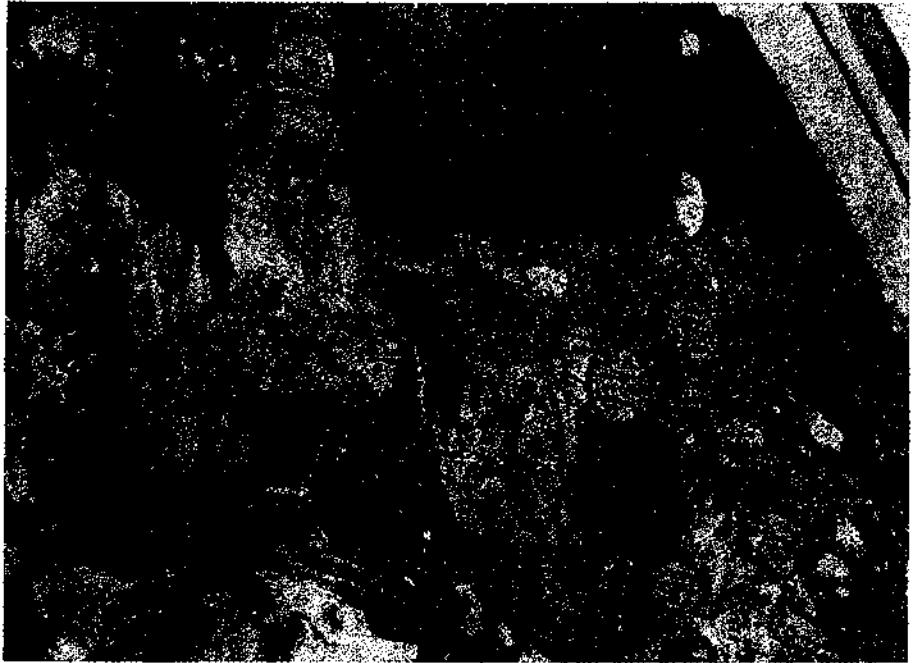
Resim : 21 — Boğdan Saray - Şapel ve çevresinin kuzeybatıdan görünüşü.

Resim : 22 — Şapelin apsis kısmının kuzeydoğudan görünüşü.

Resim : 23 — Perşembe Pazarı freskinde orta sahne : Hacı Bektaş Veli (?) ve Şehzade.

Resim : 24 — Aynı duvar freskinin sağ yarısından detay : Atlı ve yaya ziyaretçiler.

SÜTİNİ VE KEMALPAŞA MAĞARALARINDA BULUNAN BİZANS FRESKLERİ

Erol ATALAY*

1982 yılı araştırmalarımızda, Selçuk ilçesinin Şirince köyü yolu kenarında bulunan Sütini Mağarasında, Bizans Çağına ait fresk ve yazıtların bulunduğunu geçen yıl, İstanbul'da yapılan kazı ve araştırmalar toplantısında sunmuştuk¹.

1983 yılı Eylül ayında sözünü ettiğimiz mağaraya yeniden girerek araştırmalarımızı derinleştirmeye çalıştık. İlkönce mağaranın derinliklerine doğru ilerleyerek, geçen yıl erişemediğimiz yerleri keşfettik ve mağaranın sonunu bulduk. Girişten başlayıp mağaranın en son köşesine erişebilmek için aşağı yukarı 70-80 metrelik bir yol katetmek gerekmektedir. Bazı yerlerde çok dar olan geçişler sürünerek veya halatla şaküli inişler yapılarak ilerlemeyi gerektirmektedir. Üç yerde genişliyen hücreler adeta bir salon görünümündedir. Dinsel anlamdaki yazıtları mağaranın derinliklerinde yine kayalara yazılmış olarak gördük². Bu defaki çalışmalarımızın önemli bölümünü mağara girişindeki fresklere ayırdık. Fresklerin üzerleri çağımızda sarı bir boya ile boyanmış ve yağmurlu havalarda çobanların yaktıkları ateşlerle islenmiştir. Fresklerin üzerlerini suyla biraz silerek figürlerin anlamlarını çıkartmaya çalıştık. Bu işi yaparken yerde Osmanlı devrine ait iki adet sikke bulduk³. Fresklerin üç ayrı devirde yapılmış olduğu tabakalardan anlaşılmaktadır. Freskler yaş iken yazılmış rastgele karalamalar daha çok dikkati çekmektedir. Bu yazıtların bir çoğu Bizans devrine ait olup, dinsel anlamdadırlar. Diğer

(*) Doç. Dr. Erol ATALAY, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

(1) Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Kazı ve Araştırmalar Dergisi s. 105 vdd.,; Bilim Birlik Başarı sayı 37, 1983 s. 21 vdd., Bu mağaradaki çalışmalarımız için yakın ilgilerinden dolayı sayın Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü Dr. Nurettin Yardımcı'ya ve personeline teşekkürlerimi sunarım. Bu yıl yapmış olduğumuz çalışmalarda bize yardımcı olan Prof. Dr. H. Engelmann'a, Yrd. Doç. Dr. Hasan Malay'a, U. Knibbe'ye, D. Roczekal'a, öğrencim Z. Derin ve Tarih öğrencisi A. Meriç'e teşekkür ederim.

(2) Yazıtların metni hakkındaki incelemelere önümüzdeki yıllarda devam edilecektir.

(3) Geçen yüzyılda Osmanlılarca kullanılmış olan sikkeler Efes Müzesinde korunmaktadır.

bir bölümü ise fresklerin en üst tabakasında yer almakta ve yeni Grekçe olup atılan tarihlerden geçen yüzyıl içerisinde yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum bizi şöyle bir sonuca götürmektedir : Sütini mağarasına bir kaç kilometre uzaklıktaki Şirince (Eski adıyla, Çirkince) köyü halkını Rumlar oluşturyordu. Bu köyün halkı 1922 yılında yapılan bir mübadele ile Yunanistan'a göç etmiştir⁴. 13 yüzyıldanberi kutsal bir yer olarak kullanılan bu mağara geçtiğimiz yüzyılda Şirince Köyü halkının önemli kutsal bir ziyaret yeri olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde bu gelenek kısmen de olsa yaşamaktadır⁵. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla yazıtların çoğu Meryem Ana'ya hitaben yazılmıştır. Yazıtların tümü dinsel anlamdaki çağrılardır.

Fresklerde görülen figürler Hristiyanlık dini ile ilgili olup Azizleri temsil etmektedirler. Fresklerin üzerindeki çeşitli renklerdeki figür kalıntılarında başlar üzerindeki haleler dikkati çekmektedir⁶.

Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün izniyle 1983 yılı Ekim ayında İzmir'in Kemalpaşa ilçesi yöresindeki mağaraları araştırmaya başladık⁷ (Resim : 1-2).

Bu bölgede mağaraların yoğun oluşu, arazi yapısının hareketi engellemesi nedeni ile tüm mağaraları araştıramadık. Girmiş olduğumuz dört mağaradan ancak bir tanesi Bizans sanatı açısından ilginç olduğu için onu incelemeye çalıştık⁸. Mağsa Mağarası adıyla anılan bu yere gitmek için Kemalpaşa'dan 5 km. Torbalı yönüne giden asfalt yolda ilerledikten sonra sağ tarafta bulunan Kurudere (eski adıyla Savanda) köyünden geçip orman yolundan Nif Dağlarına doğru tekrar 5 km. daha iler-

(4) Köyün yeri için Bkz. : J. Keil, Fuhrer Durh Ephesos (1964) s. 29.

(5) Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Araştırmalar Dergisi 1983. s. 106 Dipnot. 6; Bilim Birlik Başarı sayı 37, 1983 Dipnot. 3.

(6) Bilim Birlik Başarı a. e. Bkz : s. 24 ortadaki Resim.

(7) Bu yöredeki mağaraları ilk olarak, İzmir Sümer Spor Dağcılık Ajanı üyeleri ile 1983 yılı ocak ayında Nif Dağına yapmış olduğumuz bir tırmanma sırasında uzaktan görmüştük.

4/12/1983 tarihinde bu mağaraları araştırma amacı ile yapmış olduğumuz geziye, Sümer Spor Dağcılık Ajanı Üyesi Halil Yıldızdağ, Kemalpaşa'dan Ahmet Gündüz ve kılavuz olarak Kurudere Köyünden Musa Kısmet katılmıştır. 17/12/1983 günü yapmış olduğumuz ikinci geziye, İzmir Arkeoloji Müzesi uzmanlarından Uğur Başaran ve Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma görevlilerinden Dr. Kemal Yüce katılmıştır. Bu yöredeki araştırmalarımızda, dağcılıkla ilgili malzeme vererek bizi destekleyen, İzmir Sümer Spor Dağcılık Ajanı idareci ve üyelerine teşekkür ederim.

(8) Mağsa Mağarası civarında görmüş olduğumuz diğer üç mağarada Arkeoloji ve Sanat Tarihi ile ilgili bir malzeme bulamadık.

Bu doğal mağaralarda oldukça zengin sarkıt ve diktler oluşmuştur.

lemek gerekmektedir⁹. Sözü edilen yere kadar bir vasıta ile gelinebilmektedir. Daha sonra Kale Dağı yönünde yaya olarak ilerlenmek suretiyle Mağsa mağarasına ulaşılabilir (Resim : 3).

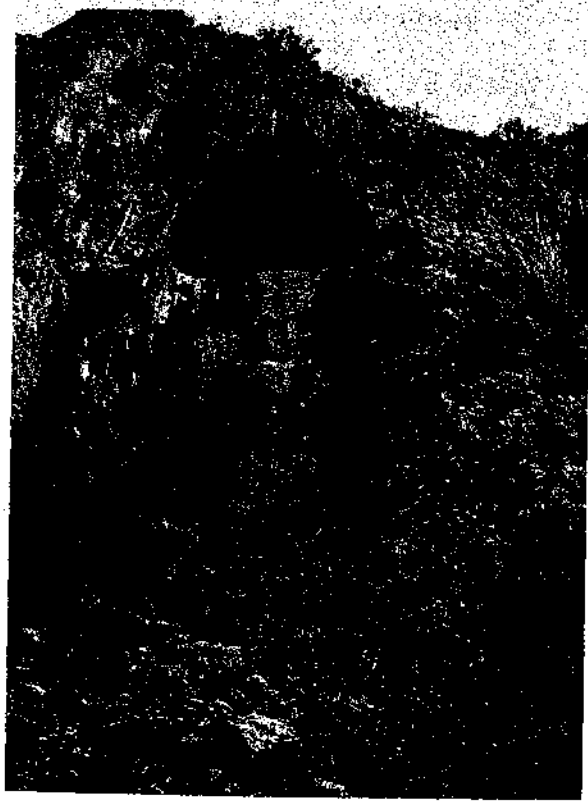
Mağsa Mağarası iki kısımdan oluşmaktadır. Birincisi diğerine göre daha geniş olup içerisinde iç içe iki su sarnıcı bulunmaktadır. İkincisinde ise mağaradan çok bir in görünümü vardır. Önünde Bizans devrinden bir yapının duvar kalıntısı yer almaktadır. Mağara tavanında oldukça renkli ve kareler halinde Bizans freskleri kalıntıları dikkati çekmektedir. Bu karelerin yine renkli bordürlerle çevrilmiş olduğu anlaşılmaktadır. (Resim : 4-5), Mağsa mağarasının 100 m. kadar batısında Bizans Çağına ait olduğu anlaşılan bir yapının duvar kalıntılarına rastlanmıştır. Mağsa Mağarasından dağın zirvesine doğru tırmanıldığında Kale Dağına varılmaktadır. Kale Dağına çıkmak için dağcılıkla ilgili malzemeye gereksinim vardır¹⁰. Zirveye en kolay dağın kuzey-doğu yönünden çıkılabilir. Kale Dağının zirvesinde iki tarafı doğal kayalarla oyulmuş 5 m. boyunda 6 m. genişliğinde birbirine bitişik beş odanın kalıntısı görülmektedir (Resim : 6-7-8). Duvarların görünümünden ve yüzeyde bulunan seramiklerden anlaşıldığına göre burasının Roma ve Bizans Çağlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tüm bölgeyi gözetim altında tutabilecek bu yüksek noktanın gözetleme yeri olarak kullanılmış olduğu kanaatindeyiz. Yine burada doğal kayalara oyulmuş büyük su sarnıçlarının oluşu fikrimizi desteklemektedir.

Önümüzdeki yıllarda Kemalpaşa yöresindeki mağaralarda araştırmalarımıza devam etmek ve buluntularımızın ufkunu genişletmek azmindeyiz.

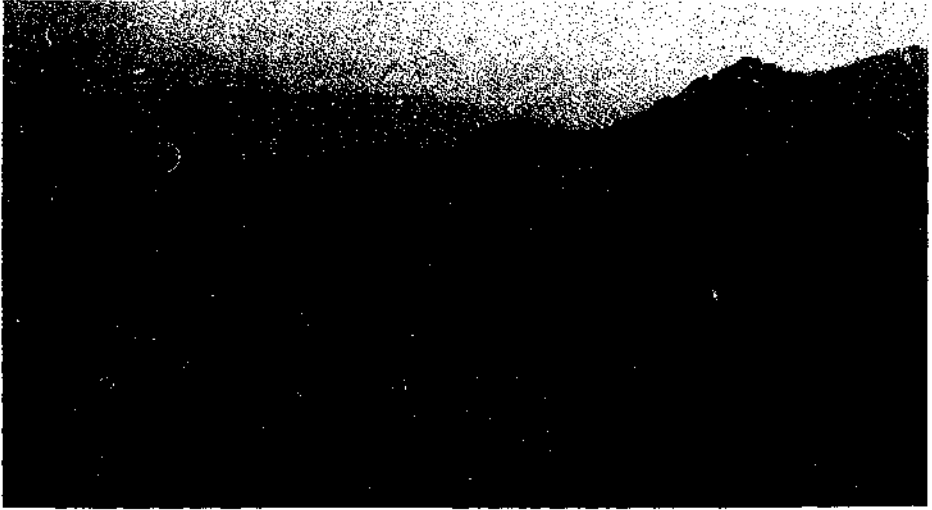
(9) Bu yöredeki mağaralara gitmek için yöreyi iyi tanıyan ve patika yolları bile bir kılavuza gereksinim vardır. Burada doğanın sık ağaç ve çalılıklarla kapalı olması kolay geçit vermemektedir.

Bazı kısımlarda da halatla kayalara tırmanmak gerekmektedir.

(10) Bu yere Kale Dağı denmesi belkide burada bulunan ören kalıntısından olsa gerek.

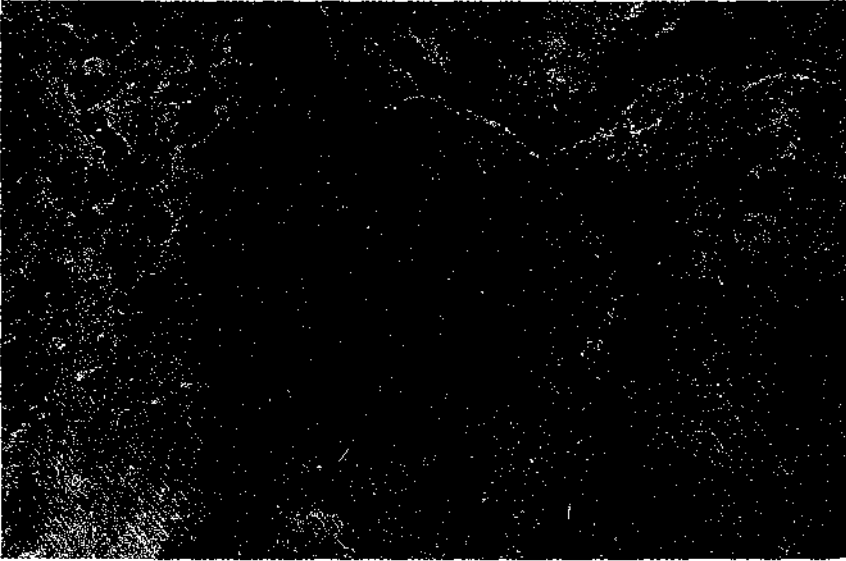
Resim : 1 — Kemalpaşa Mağaralarından bir görünüm.

Resim : 2 — Nif Dağı.

Resim : 3 — Mağsa Mağarası girişi ve Bizans yapısı kalıntısı.

Resim : 4 — Mağsa Mağarası - Renkli Bizans freskleri kalıntıları.

Resim : 5 — Mağsa Mağarası tavanında renkli Bizans freskleri kalıntıları.

Resim : 6 — Kale Dağı.

Resim : 7 — Kale Dağı üzerindeki Roma ve Bizans çağı gözelleme kulesi kalıntısı

Resim : 8 — Resim 7'den bir detay.

GÖREME, KARANLIK KİLİSE DUVAR RESİMLERİNDE 1983 YILI KORUMA VE ONARIM ÇALIŞMALARI

Revza OZİL *

Göreme Kaya Kiliseleri duvar resimlerini koruma ve onarım projesi 1983 yılında Karanlık Kilisede sürdürülmüş, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve ICCROM uzmanlarının¹ ortak çalışmaları ile gerçekleştirilmiştir.

Karanlık Kilise, Göreme Açık Hava Müzesi sınırları içinde yer alır ve volkanik tüf kaya içine oyularak yapılmıştır. Haç planlı, dört sütunlu, altı kubbeli, üç apsislidir ve önünde bir marteks bulunmaktadır. (Plan 1).

Kilise oyulduktan sonra önce taş yüzey üzerine kırmızı aşı boyası ile geometrik bezeme yapılmış, daha sonra kuru sıva tekniği ile duvar resimleri meydana getirilmiştir.

Sıva tabakası bileşimi kireç, dövülmüş tüf, az kum ve saman katkılıdır.

Boya tabakasında genellikle sarı, kırmızı aşı boyası, yeşil, kahverengi, siyah ve beyaz renkler kullanılmıştır. Zemin mavimsi gridir. Bu boyalar organik bir bağlayıcı ile birlikte uygulanmıştır. 1983 yılında kilisenin çeşitli bölümlerinde koruma ve onarım çalışmaları sürdürülmüş (Plan 1) ve önce üzerinde çalışılacak alanlardaki taşıyıcı, sıva tabakası ve boya tabakasında görülen bozulmaların belgelenmesi yapılmıştır.

Bunlar taşıyıcıda yer alan çatlak ve yarıklar, sıva tabakası ile taşıyıcı arasındaki boşluklar, sıva tabakasında görülen çatlak, çukur ve tozuma, boya tabakasındaki kavlama, tozuma, aşınma, renkte değişim, ısı izi ve yüzeydeki yazı ve çizikleri içermektedir. Ayrıca boyalı yüzey üzerindeki toz, is, mum kalıntıları, kandil yağı lekeleri, çamur, tuz ve karbonatasyon tabakası gibi kirlilikler de saptanmıştır.

(*) Revza OZİL, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Konservatörü.

(1) Uzmanlar : Isabelle Dangas, Gloria Tranquilli, Akın Aksoy, Ahmet İlaş, Radvan İşler, Mustafa Kol, Nihal Müftüoğlu, Revza Ozil, Samiye Yavuz, Kenan Yurttagül.

Konservasyon işlemlerinden önce çalışılacak alanlardaki tüm boyalı yüzey kontrol edilmiş, tozuyan renklerin dayanma güçlerinin arttırılması için gerekli yörelerde tiner içinde % 3 »Paraloid B72 çözeltisi ile sağlamlaştırma yapılmıştır.

Temizlik işleminde yüzeydeki toz yumuşak fırça ile kaldırılmış ve silgi ile temizliğe devam edilmiştir. Daha sonra isli alanlar su içinde amonyum bikarbonat çözeltisi, yağ lekeleri su içinde butylamine çözeltisi, mum kalıntıları karbontetraklorürle yokedilmiş, ayrıca su içinde amonyak, aseton - tiner, aseton - alkol gibi karışımlar çeşitli kirliliklerin kaldırılmasında kullanılmıştır. Sıva taşıyıcı arasındaki büyük boşluklarda kireç kazein karışımı, küçük boşluklarda ise sulandırılmış primer enjeksiyonları uygulanmıştır.

Sıva yüzeyindeki derin çukur ve yarıklar belirli düzeye kadar kireç, kum ve tuf karışımı harçla doldurulmuş, temizliği tamamlanmış ve sağlamlaştırılmış bölümlerde boyalı yüzeydeki bazı boşluklar gerekli görüldüğünde kirli su ile çevreye uygun olarak yeniden renklendirilmiştir. (Krş. Resim : 1-2, 3-4, 5-6, 7-8, 9 : sağ yan-sol yan)² Kilisenin kuzey yanında orta sahnede, sıva ile taşıyıcı arasında geniş boşluklar yer almaktadır ve su sızıntıları nedeniyle yüzeyin bir bölümü üzerinde kalker tabakası oluşmuştur.

Kalkerli alanda, sıva taşıyıcıdan ayrılarak düşmek üzere olduğundan önce yüzeye ince tülbent yapıştırılmış ve enjeksiyon işlemleri daha sonra uygulanmıştır.

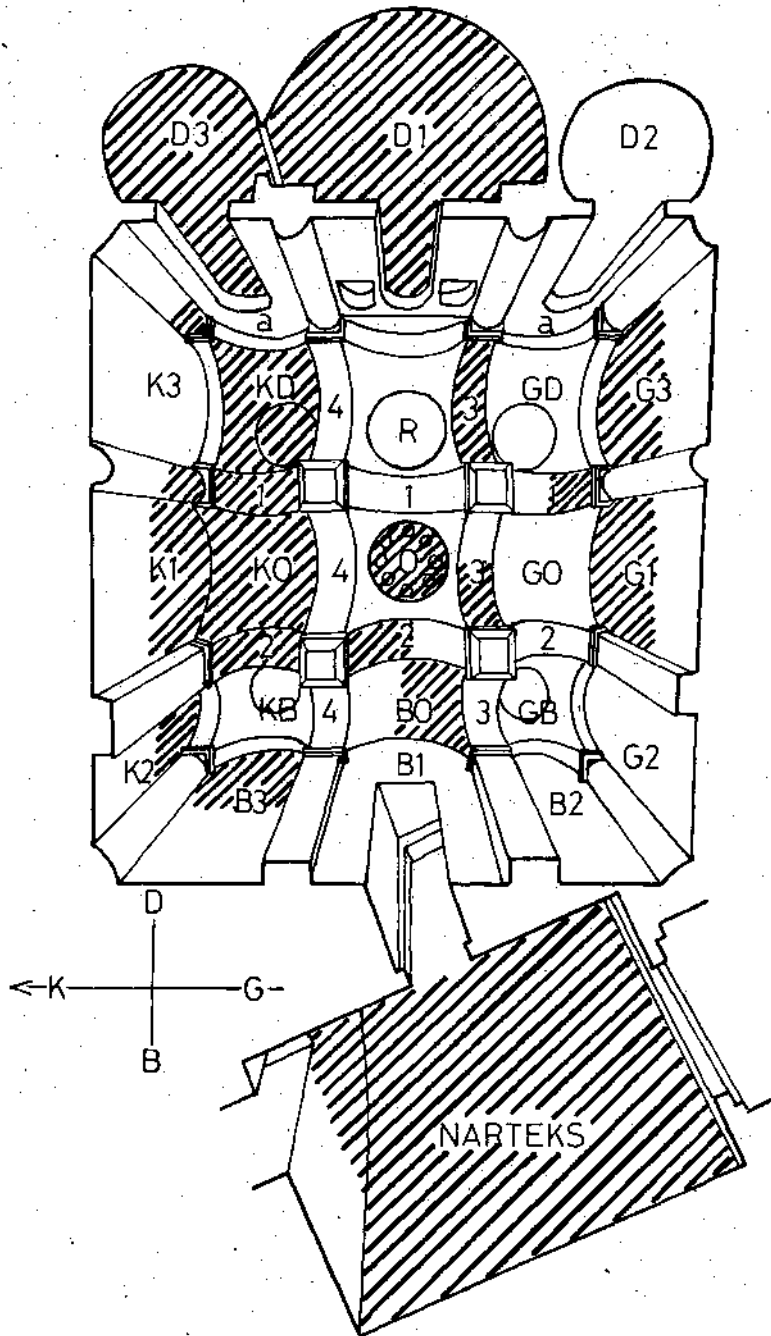
Yüzeydeki kalker tabakası üzerine su içinde karboksimetilsellüloz, sodyum bikarbonat ve amonyum bikarbonat karışımı sürülerek bir süre bekletilmiş, yumuşayan kalker tabakasının bisturi yardımı ile kısmen kaldırılması sağlanmıştır (Krş. Resim : 10-11).

Narteks tonozunda su sızıntıları nedeniyle yüzeyde tuzlar oluşmuştur. Bu yöre üzerine nemli geçirgen kâğıtla yapılan kompresler belli bir süre sonra bu tuzların kısmen yokolmalarını sağlamıştır. Yine tonozun diğer bir bölümünde aşırı nem nedeniyle yüzeyde bir karbonatasyon tabakası oluşmuş, su içinde % 60 amonyum bikarbonat çözeltisi ile bu tabakanın kaldırılması sağlanmıştır.

Yukardaki işlemlerin uygulandığı tüm alanların üzerine koruyucu olarak tiner içinde % 3 paraloid B72 çözeltisi sürülmüş ve boyalı yüzeyler sağlamlaştırılmıştır.

1983 yılı çalışma evresinde Karanlık Kilisenin doğu, kuzeydoğu, güneydoğu bölümleri ile narteksin batı yarısında tüm koruma ve onarım işlemleri tamamlanmıştır (Plan 1). 1984 yılında yapının içindeki diğer alanlar üzerinde koruma uygulamaları sürdürülecektir.

(2) Res. 1, 3, 5, 7, 9 (sağ yan) : Temizlik ve koruma işlemleri öncesi görünüm. Res. 2, 4, 6, 8, 9 (sol yan) : Temizlik ve koruma işlemleri sonrası görünüm.

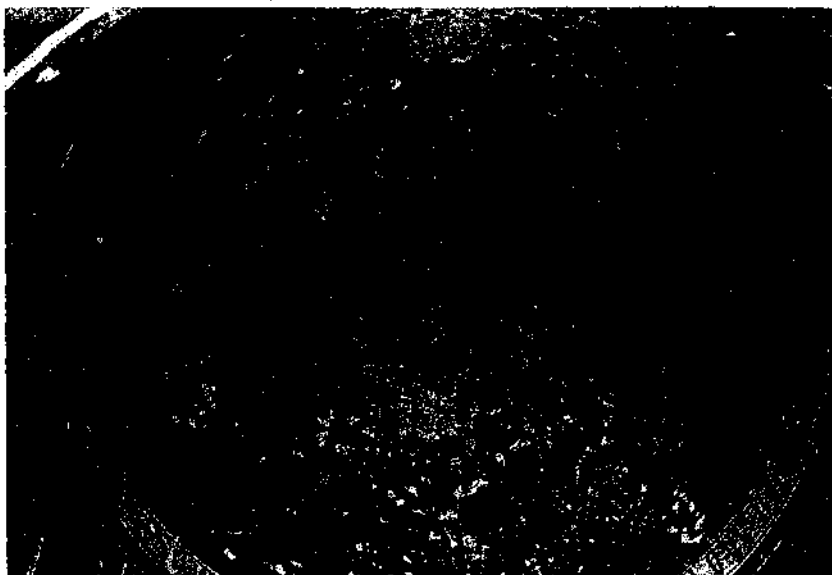

Plan 1: KARANLIK KİLİSE

Çalışılan alanlar (1983 evresi)

Plan 1 — Karanlık kilise.

Resim : 1

Resim : 2

Reslm : 3 —

Reslm : 4 —

Resim : 5

Resim : 6

Resim : 7 —

Resim : 8 —

Resim : 9

Resim : 10

Resim : 11

OENOANDA 1983

Alan S. HALL*

The sixth season of survey work at Oenoanda in Northern Lycia (Muğla İli, Fethiye İlçesi, Seki bucağı) lasted for two weeks in August 1983. A group of five took part, consisting of Dr. J. J. Coulton of Oxford University, with two assistants, Mr Andrew Farrington and Mr Robert Smith, who dealt with architectural matters; myself, as Director and Epigraphist; and Bay Ibrahim Malkoç, of the Fethiye Museum, who acted as the representative of the Ministry of Culture and Tourism. I should like to express my warmest thanks to these colleagues for their commitment and hard work, which secured notable results within a short period of time, and to the Directorate - General of Antiquities for the assistance given to us by its officials.

A summary of the achievements of previous seasons between 1974 and 1981 was presented to the Fifth Symposium of Results of Excavations and Surveys, held in Istanbul in May 1983 - see the published version of my paper included in the volume of Symposium papers (Ankara 1984) - and it is against that background report that this brief account of the 1983 season is presented.

The main aim of the season was to complete various studies: first, of parts of the Agora (see Figure 1); secondly, of the city's water-system, including the bathbuilding MLL and the adjacent peristyle; thirdly, to measure and plan the Mausoleum of Licinnia Flavilla (see Figure 2). We also undertook closer examination of a sanctuary and church complex on the lower site at KEMERARASI, when it became apparent that part of this suburb of the main city was threatened with damage by the approach of road works, involving a section of the new BURDUR - FETHIYE highway.

The main epigraphical discoveries were three more fragments of the philosophical inscription of the Epicurean Diogenes of Oenoanda, discovered in the neighbouring village of ZORBAN (see Figure 3). Of three new non-philosophical texts located on or near the site the most interesting is a verse text advertising a local oracle of Apollo.

(*) Alan S. HALL - Keele Üniversitesi Öğretim Üyesi

In the Agora Dr Coulton investigated an unusual Severan building, named a BOUKONISTERION in the dedicatory inscription, whose function is unknown, together with its relationship to the porticus on either side. The West arch covering the entrance to the Agora from the western gateway was planned and found to have three phases. The architraves which carry the Hadrianic building inscription are re-used from another building of a different type.

The bath-building ML 1 (see Fig. 1) and the adjacent peristyle court ML 2 were studied by Mr Andrew Farrington as part of this larger investigation of the bath buildings of Roman Lycia. It is of a type widespread in Lycia and its polygonal masonry is typical of the area until the late First Century A. D.

In the limited time available a basic plan was prepared of the lower site at KEMERARASI. This settlement used to be identified as the separate city of TERMESSUS MINOR, but Dr. Coulton has demonstrated that it can never have been independent of the main site. All the visible remains are of the Late Roman/Early Medieval periods. The settlement was surrounded by a fortification wall and probably had a short colonnaded street, made of material brought down from the hill-top site. The adjacent sanctuary of Severan date and the church close to it were also planned.

To turn to epigraphical questions :

a) Two of the three new fragments of the philosophical inscription of Diogenes add substantial texts to the 216 already published, and will appear in *Anatolian Studies* for 1984.

b) The most interesting of the new non-philosophical texts is an 8-line verse inscription carried on the moulded lintel of a doorway, recently brought to the village of INCEALILER from the lower part of the site. The text, whose opening lines are badly damaged, proclaims that «the famous priest of Phoebus Apollo» will deliver oracular messages «from the entrails», «just as at Lelphi». Of course, this is wrong as a comparison, because at Lelphi the oracle did not depend on entrails but upon the voice of a priestess. The text confirms that oracular responses were provided at the local sanctuary of Apollo, which may have lain within an enclosure on the lower Eastern slopes above the village.

c) The Mausoleum of Licinnia Flavilla was constructed early in the Third Century A. D. by a female member of the leading family among the Oenoandeis, the Licinnii. It is a large single-chambered tomb situated on the sloping hillside on the South Western side of the Hellenistic

Wall, and is by far the largest of the group of tombs in that area, which overlook the roadway from the valley which enters the city at its southern gateway. The entrance is on the eastern side, facing up the slope. When the tomb collapsed in Late Antiquity, probably during one of the recurrent earthquakes for which the region was notorious, its high rear facade fell outwards down the slope, where its blocks are now strewn. Most of the front facade also collapsed, but the lower jambs of the rectangular doorway remained in their original position, and the fallen blocks lay closer together.

When the tomb was first investigated in the Nineteenth Century, the Austrian scholars Petersen and Von Luschan, Heberdey and Kalinka, found and recorded a series of inscribed blocks lying mainly among the ruins of the eastern side, on either side of the doorway; and by careful matching of the texts they were able to reconstruct a single long text which sets out the family history of the Licinnii over twelve generations, beginning with a column which asserted an original Spartan origin for the family, from where, it is asserted, the ancestors of the Licinnii had migrated to Kibyra, and thence to Oenoanda. This text - which is most easily consulted in *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes* Vol. III no. 500 - is unique in terms of length and detail, and is a precious record of family pride in the Roman period, when they achieved citizenship under the Emperor Nero, and, starting as a minor Kibyritic family, rose by marriage and service to leading positions within the Lycian Federation and then within the Roman Empire.

The Austrians assumed that the text was confined to the front of the tomb, since the last two columns of text were abbreviated, and space was evidently left for the continuation of the genealogy by succeeding generations. One awkward fact, however, could not be explained. At the bottom of the tail of rubble at the rear of the tomb's wreckage was found an inscribed voussoir block which would not fit any hypothetical reconstruction of the front facade. It remained unpublished.

During the 1960s illegal plundering of the site led to further destruction of the tomb. The central area was dug into; the single sarcophagus was removed and broken into several pieces; and a great mound of debris was deposited on the existing rubble at the back. Amid this rubble another voussoir block was discovered, to be recorded during our survey. It was badly damaged but evidently joined the other which had been found earlier by the Austrians. We noted that both blocks belonged to the right hand side of a doorway or arch, which implied that there must be more text to the left.

The relationship of these blocks to each other and to the doorway or arch which they had helped to frame could not be established without a careful drawn reconstruction of the tomb, begun by Dr Coulton in 1981 and completed in 1983. His plan of the tomb (see Figure II) shows that it has a single chamber, with two niches for sarcophagi, covered by a barrel vault. The rear facade descends well below the floor of the chamber. At first we thought that there might have been a lower chamber, entered by a doorway from the rear. Now it seems more likely that there was an exedra, sunk into the rear wall. The front facade is framed by an arch rising from projecting piers, and this feature of the tomb was overlooked by the earlier investigators. Its significance is made plain by Dr Coulton's new reconstruction of the facade. He proposes an arch which perfectly frames 6 columns of the inscription, but not the first from the Austrians' reconstruction which would have been obscured by the arch. Where did this «first column» stand, and what does it tell us? Dr Coulton proposes that it belongs at the rear, and that it is the first column of a sequence of five or six, of which the two voussoir blocks would have formed part of column five. The large western facade of the tomb would have been suitable for a declaration of the family's origins in mainland Greece and Kibyra - and this is precisely the content of the «first column». What survives on the two voussoir blocks deals with contemporary notables in Third Century Kibyra, to whom we know that the Licinnii were related. These connections were observed some years ago by Mr. Richard Harper, when he published a number of inscriptions copied at Kimyra during a survey directed by Professor Ümit Serdaroğlu (see the papers of the VIIIth Congress of the Türk Tarih Kurumu Ankara 1976 Volume I p 520).

The conclusions to be drawn from Dr Coulton's patient work are startling. We now have, not merely an accurate plan of finely constructed tomb of the early Third Century A. D., which we already knew to carry one of the longest funerary inscriptions ever recorded in Asia Minor, but also strong evidence that a further section of this inscription exists beneath the rubble which marks the remains of the tomb, which would greatly extend our knowledge of the family connections of the Licinnii in the Third Century within the dominant groups of the part of the Roman Empire.

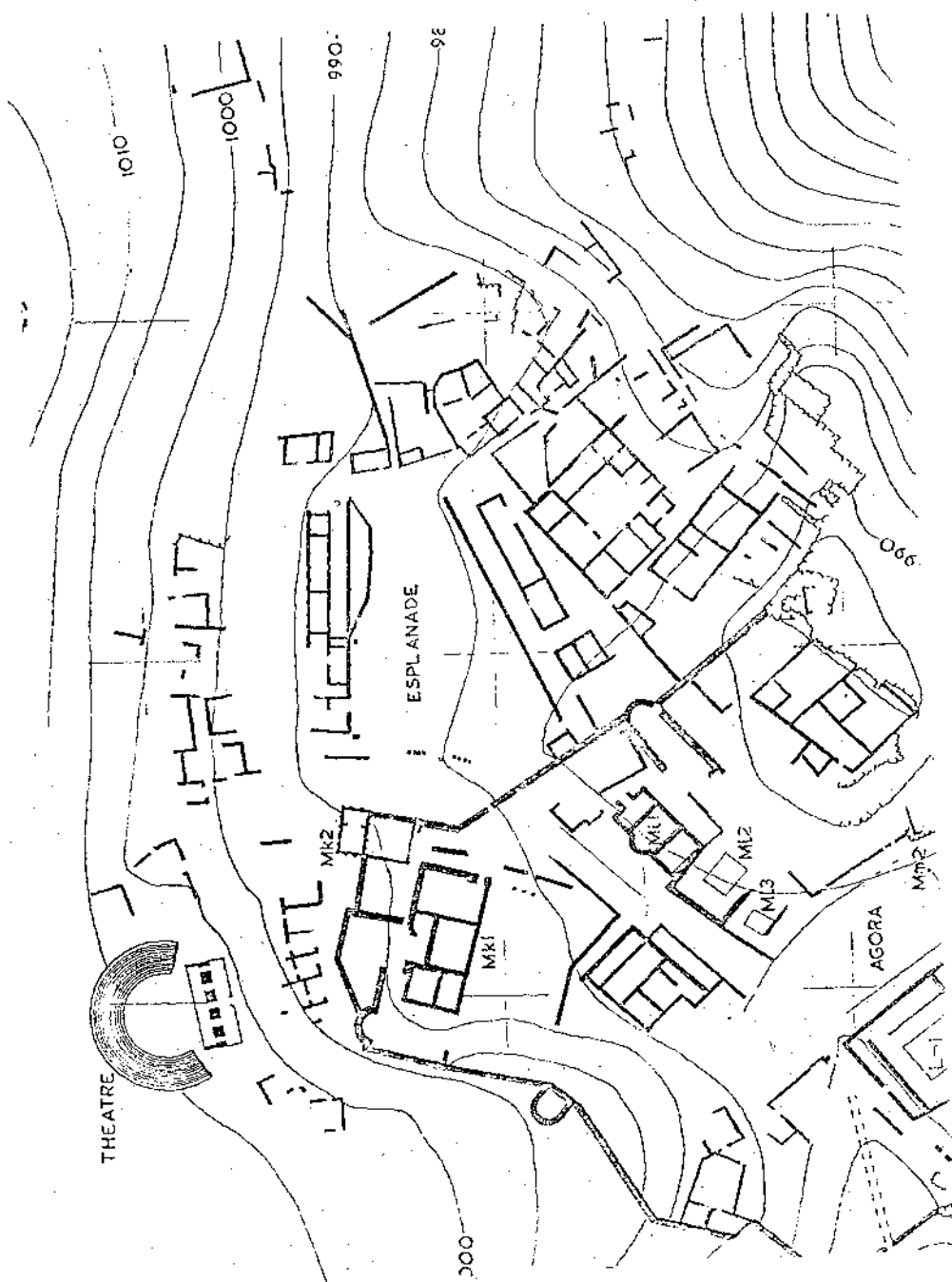

Fig. 1 — Plan of the central part of the site.

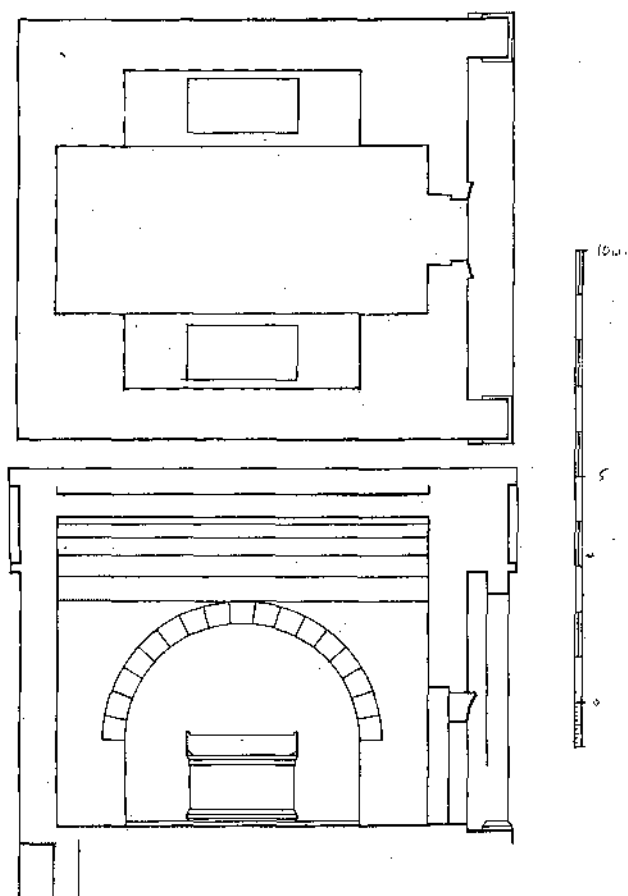

Fig. 2 — Mausoleum of Licinnia Flavilla plan and section E - W.

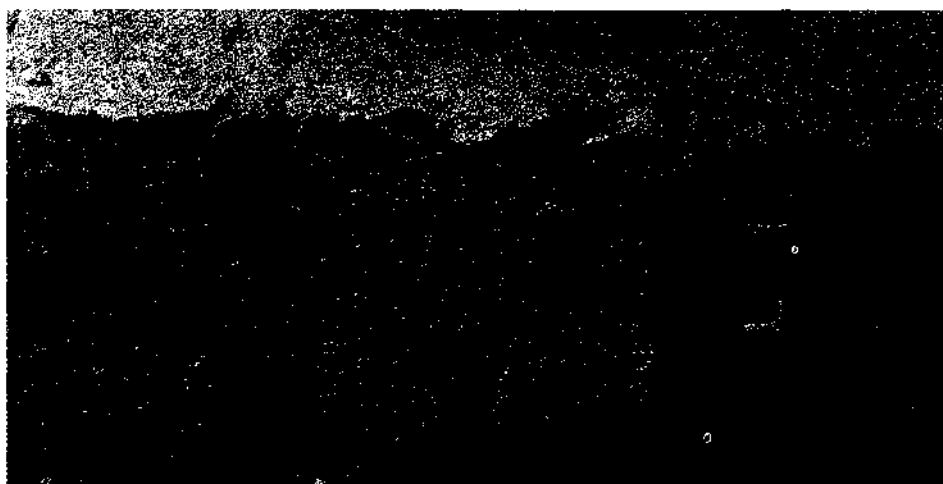

Fig. : 3 — Fragment of Digents of Oenoanda's philosophical inscription.

HADRIANOI IN MYSIEN

Elmar SCHWERTHEIM *

In den Jahren 1983/84 galten meine Untersuchungen besonders dem Gebiet von Orhaneli (Hadrianoi), Dursunbey (Hadrianeia), Balya (Pericharaxis) und Savaştepe (Germe). Diese Arbeit konnte ich dank des Entgegenkommens der türkischen Antikenverwaltung im Juli/August durchführen. Als Regierungsvertreter begleitete mich der Assistent am Archäologischen Museum Bursa Ali Zafer Çakmakçı, der mir eine große Hilfe war. Diesen Bericht möchte ich beschränken auf meine Forschungen im Gebiet um das moderne Orhaneli. Seit 1979 habe ich auf allen Forschungsreisen in Mysien in jedem Jahre diese Stadt und die nähere Umgebung besucht. Es handelt sich bei der Stadt und dem Territorium um eine Gründung des Kaisers Hadrian aus dem Jahre 123 n. Chr., die ihren Namen Hadrianoi noch als Adranos bis in die frühe Neuzeit getragen hat. Dann wurde sie in Beyce umbenannt und erst in neuerer Zeit entstand der Name Orhaneli.

Erhalten sind noch heute über der Erde Reste des Tempels für Kaiser Hadrian. Doch während Theodor Wiegand im Jahre 1902 die Meuren dieses Tempels noch 5 m hoch über der Erde aufragen sah, ist heute das meiste abgetragen oder von Pflanzen überwuchert. Die von den beiden Reisenden Perrot und Hamilton zu Beginn und um die Mitte des letzten Jahrhunderts gesehenen antiken Überreste des Theaters, eines Gymnasiums und anderen Gebäuden sind heute nicht mehr vorhanden oder zumindest an der Oberfläche nicht mehr zu lokalisieren.

Der Tempel liegt etwa 1 km südwestlich des Zentrums vom Orhaneli. In der modernen Stadt sind keinerlei Überreste der Antike mehr zu finden. Die von früheren Reisenden gesehenen Inschriften sind alle verloren.

Das südlich von Orhaneli gelegene Dorf Serceler liegt offenbar an der Stelle eines der Friedhöfe von Hadrianoi.

(*) Prof. Dr. Elmar SCHWERTHEIM Westfalen - Münster Wilhelm Üniversitesi Öğretim Üyesi

Neben Resten von monumentalen Grabbauten mit ornamentierten Architekturteilen oder Sarkophagresten kamen vor allem in neuerer Zeit einige Inschriften zutage. Eine dieser Inschriften nennt eine Frau die in Therma bei Prusa ad Olympum geboren wurde, dann Bürgerin von Apollonia am Rhyndakos wurde und in Hadrianoi gestorben ist (hier liegt uns zum ersten Mal ein inschriftlicher Beleg für das aus der Literatur bekannte aber noch nicht genau lokalisierte Thema vor).

Auch im Nachbardorf von Sercelar, in Kusumlar fanden sich einige epigraphische Denkmäler, die gesetzt wurden von Bürgern aus Hadrianoi, die späteste ist eine Ehrung für Kaiser Gordian III, veranlaßt von den Archonten von Hadrianoi.

Ansonsten ist das Gebiet, welches sich südlich von Hadrianoi bis zum Tavşanlı Çay hinzieht, sehr arm an Resten aus der römischen Antike.

Ein ganz anderes Bild bieten die Dörfer im Osten und Südosten von Orhaneli. Hier, an den Südhängen des Mons Olympos und entlang des Flußes Rhyndakos konnte ich in vielen Dörfern Inschriften finden. Das gilt besonders für Dörfer im Bereich der Kreisstadt Keles. Hier muß es etwa in der nächsten Umgebung der Dörfer Akçapınar und Belenören (sie liegen in der Luftlinie etwa 4 km östlich von Orhaneli, aber auf der anderen Seite des Rhyndakos) eine über die Region hinausreichende bedeutende Orakelstätte gegeben haben. Aus einer Reihe von Inschriften geht nämlich hervor, daß die eponymen Beamten hier Propheten waren und daß zu dieser Orakelstätte unter anderem Besucher aus Aphrodisias, Aizanoi oder Caesarea Germanike kamen. Diese Orakelstätte hat sicher schon lange vor der Gründung von Hadrianoi bestanden; denn in einer Inschrift rühmt sich ein Prophet, daß er den Sieg von Actium vorausgesagt habe. Für dieses Orakel wurde dann vielleicht von einem bedeutenden Bürger aus Caesarea Germanike in Odeion, ein Kulttheater erbaut und mit Statuen ausgeschmückt (—übrigens wird hier zum ersten Mal das bithynische Caesarea Germanike inschriftlich erwähnt—). Auch Kaiser Hadrian wird in einer Inschrift aus dem Bereich des Odeions erwähnt. Diese Inschrift ist leider nur sehr unvollständig erhalten, aber sie scheint auch von einer Bautätigkeit des Kaisers hier zu zeugen.

Es ist leider unklar mit welcher Gottheit dieses Orakel in Verbindung stand. Es werden mehrere genannt, unter anderem auch Apollon und Asklepios. Der am häufigsten belegte Gott ist aber ein in dieser Gegend bisher völlig unbekannter Zeus mit den Beinamen Kersullos. Bisher war nur im Archäologischen Museum von Istanbul ein Denkmal zu finden, welches einen Zeus mit diesem Beinamen nennt. Leider war

von diesem Denkmal der Fundort unbekannt und es wurde dem thrakischen Raum zugeordnet. Nun können wir anhand der neuen Funde aus Hadrianoi sicher sein, daß das Istanbul Relief auch aus der nächsten Umgebung von Orhaneli stammt.

Dieser Zeus Kersullos könnte in enger Verbindung zum Orakel gestanden haben; denn aus dem Bereich des Odeion ist eine Inschrift erhalten, in der ein Mann sich rühmt für eben diesen Zeus eine Statue errichtet zu haben. Des weiteren habe er ihm einige wertvolle Dinge gestiftet.

Eine Anzahl von Inschriften aus dem Gebiet von Orhaneli geben auch noch geographische Bezeichnungen, deren Lokalisierung bis heute noch nicht gelungen ist. Es scheint sich aber bei den meisten geographischen Namen um Ortsnamen aus der näheren Umgebung von Hadrianoi zu handeln.

Zusammenfassend kann durch die neueren Funde festgestellt werden, daß Hadrianoi eine ältere Siedlung ist, die Kaiser Hadrian unter seinem Namen nicht gegründet sondern nur neu gegründet (d. h. neu organisiert) hat. Der Grund für diese Neugründung mag im Zusammenhang mit dem Orakel stehen, welches uns dort überliefert ist.

ANADOLU SAHİLLERİNDEKİ ARKEOLOJİK VE TOPOGRAFIK İNCELEME

Sebastiana LAGONA*

Kyme'deki incelemeye, bu alanın daha iç kısmında araştırmalarını sürdüren İzmir Müzesi Türk Misyonunun kazıları çerçevesinde 1983 yılı yazında da devam edilmiştir. Sözkonusu araştırma, sondaj kazıları ile 1982 yılı yaz aylarında, Anadolu'nun Ege sahillerindeki topografik araştırma ve rıhtımın ortaya çıkarılmasının ilk safhasını tamamlamak üzere sürdürülmektedir.

Kazının amacı, liman mahallelerinin limana ait karadaki yapılarını ortaya çıkarmak olup, herşeyden önce tamamen gömülü bulunan (1982 yılı kazı kampanyası esnasında özet bir şekilde işaret edilen) asıl rıhtımın (güney) ortaya çıkarılması ile tamamlanmıştır.

Uzun orta rıhtımın itinalı bir şekilde ortaya çıkarılması esas yapının dayanıklılığını teyit etmiştir. En iyi korunan kısım 85 m. olup, genişliği yaklaşık 6.30 metreyi bulmaktadır. Muntazam büyük bloklar ile inşa edilmiş olup, daha fazla dayanıklılık sağlamak üzere bu taşlar bir enine ve bir boyuna gelecek şekilde yerleştirilmiş ve aralarında 0.40 m. uzunluğunda kırlangıç kuyruğu tipindeki kenetlerle birbirine bağlanmışlardır. Asıl yapıya, büyük bir deliği bulunan, diklemesine dar blokların arada bir çıkıntılar halinde yerleştirilmiş bulunduğu görülmektedir. Söz konusu çıkıntıların, Anadolu'nun Ege sahillerindeki limanlarda sık sık görülen bir sistemle, tekneleri bağlamak üzere kullanıldıkları kesindir. (Örnekle olarak da, Theos ve yakındaki Myrina limanlarında bulunanları göstermek yeterli olacaktır).

Daha sonra körfezin orta kısmının kazılmasına devam edilmiştir. Burada büyük platform ile esas rıhtımın birleştiği yerde görülenlerle ilişki kurulabilecek şekilde duvar yapıların varlığı tahmin edildiğinden, büyük platform yanındaki alanda, üzerinde çok doğal gibi görünmeyen bir tepeliğin bulunduğu yerde, denemek üzere bir kısım kazılmıştır.

Sahil çizgisinden başlayarak, sahile 30 m. mesafede sınırlanan bu deneme kazı alanının devamlılığı, sahilden 7,00 metre mesafede, sahil

(*) Ord. Prof. Sebastiana LAGONA, Catania Üniversitesi Öğretim Üyesi.

boyunca uzanıp giden tek bağlantıyı teşkil etmesi nedeniyle bertaraf edilemeyen 3,00 metrelik bir yol tarafından mecburen ikiye bölünmekte, dolayısıyla da işbu raporda, «sahil kısmı» ve «iç kısım» olarak belirtilen iki ayrı kısım ortaya çıkmaktadır.

Deneme kazı alanının tümünde (sahil ve iç kısımda), toprağın hemen birkaç santimetre derinliğinde oldukça muntazam köşeli küçük bloklardan oluşan, muhteşem bir duvara rastlanmıştır. Yıkılma, incelenmekte olan kazı alanının özellikle iç kısmında daha belirgin bir şekilde görülürken, sahil kısmında, muhtemelen arkadaki tepeden yuvarlanmış olabilecek, diğer malzemelerle karışmış bir durum arz etmektedir. Yıkılan taşların büyük bir kısmı, kesinlikle belirtebileceğimiz gibi, yukarıda anılan yolun açılması sırasında alınmış olup, yeni yapılarda kullanılmışlardır (küçük köylü evleri, bahçeleri, duvarında çeşitli türde antik malzemelere rastlanmaktadır).

Yıkılan malzemelerin ilk tabakasının kaldırılmasıyla, duvarın dayanıklılığı, yönü ve arasının taş, çakıl, tuğla parçaları ile doldurulup, oldukça küçük bloklarla çift taraflı örme tekniği ile inşa edildiği görüldü.

Doğu - batı yönünde ilerleyen duvarın çok kalın (2.40 m.) olduğu, (kuzey - doğu istikametine gidilirken) sahil çizgisine dikey indiği, deneme kazı alanı içinde kalan kısmında düz bir çizgi çizdiği görülmektedir : Hemen sonra, yine aynı yapının devamına ait olduğu tahmin edilen, görünen bazı blokların pozisyonuna bakılacak olursa, duvar güneye doğru kıvrılmakta ve hemen hemen bir yamuk (veya atnalı) şekinden oluşan alanı kapatmaktadır. Anılan duvarı altında saklıyan, tepeye benzer kısa düzlüğün karşı tarafında gün ışığına çıkan bir diğer uzun tepenin varlığı, büyük duvarın, ortasında sekizgen bir taş (bir yarı sütun) bulunan küçük bir alanı çevrelediği ihtimalinin doğmasına neden olmaktadır.

Araştırma alanının iç tarafında yapılan kazı yıkılan kısımların tamamen temizlenmesinden sonra daha da belirgin bir şekilde görülebilecek şekilde, duvarın kuzey - güney yönündeki bazı çıkıntıların (kuleler?) ortaya çıkmasını sağlamıştır. Söz konusu bu çıkıntılar, yıkılmanın meydana getirdiği tabakanın tamamen temizlenmesi ile daha kesinlikle belirlenebileceklerdir. Duvarın güney tarafındaki yıkıntıların kaldırılmasından sonra büyük duvardan ayrılan Kuzey - Güney doğrultusunda daha küçük bir duvarın bulunduğu görülmüştür. Söz konusu bu kısım, hemen hemen kesinlikle emin olabileceğimiz gibi, daha sonraki bir dönemde, bölücü - ayırıcı bir duvar olarak ilâve edilmiştir. Bununla beraber kazı sırasında elde edilen malzemelerin hatırı sayılır kronolojik farklılıklar arz etmediği görülmektedir. Ele geçirilen büyük bir miktar çeşitli tipte seramik, üzeri cam vernikli seramik parçalar ve renksiz vazolar, bu

kompleksi tümüyle ortaçağ dönemi olarak tarihlendirmemize neden olmaktadır.

İnceleme alanındaki kazının derinleştirilmesi, her iki sektörde de orta çağ duvarının altında diğer yapıların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Sahil kesiminde, özellikle duvarın kesitinde görülüp okunabildiği kadarıyla, yapılan stratigrafi sonunda, orta çağ duvarı altında - 1982 deneme kazılarında olduğu gibi - bir Roma ve bir de Hellenistik dönem tabakasına rastlanmaktadır. Hellenistik dönemin burada da liman yapılarıyla bağlantılı olduğu ve bu bağlantının, muntazam köşeli büyük bloklardan oluşan ve denize doğru çıkıntı yapan dikdörtgen bir yapı ile sağlandığı görülmektedir.

Dışı kabaca yontulmuş çıkıntılı gri taş blokları ile görünmeyen kısmında sarıya kaçan, daha yumuşak cinsten taş bloklarıyla örülmüş ve ortada kalan kısmında ise kaba taşlarla muntazam şekilde doldurulmuş bir strüktür söz konusudur (belirtilen bu teknik, 1982 yılında ilk deneme kazı alanında rastlanana benzemektedir). Yapının konumundan, 1925 yılında Çekoslovakların yaptığı araştırmada bulunan «Stoa»nın güneyindeki bitim kısmını oluşturduğu fikri akla gelmektedir. «Stoa»nın bu noktada 90 derecelik bir açı ile içeriye doğru kıvrılması gerekmektedir. — Stratigrafi — ile yapılan kontrol sonucu gri taş yapının geç - antik çağa kadar kullanıldığı tesbit etmek mümkün olmuştur. Bu döneme ait olmak üzere daha üst bir tabakada, orta çağ duvarının varış noktasının altında (havuz, boru tesisatı, taban döşemesi, kırışık seramikten yapılmış ince tabakalar gibi) bir takım unsurlara rastlanmıştır. Kazılan hendeğin daha üst tarafında; sonraki geç bir dönemde muhtemel toprağı tesviye etmek amacıyla toprak altına gömülen bazı kısımlara burada da rastlanmıştır (bu da, söz konusu bu kesimde «ters çevrilmiş» bir stratigrafiyi izah etmektedir). Deneme kazı alanının kuzey-doğu kısmındaki sütun dizilerinin yeniden kullanılması da bu döneme ait olabilir.

İç kesimde, duvarın güney kısmında, açmanın yalnız tek tarafında derinlemesine kazılmış stratigrafi kontrolü ile öbür deneme kazı alanı arasında karşılaştırma yapmak istenmiştir.

Bu sayede, orta çağ duvarı altında bir Romalı dönem tabakasının varlığı doğrulanmıştır. Sürdürmekte olduğumuz araştırmaya ilişkin en ilginç buluntu, bu sektörde yapılan araştırma kampanyasının sonunda gün ışığına çıkarılmıştır. Büyük duvarın güney cephesi önünde derince kazılan hendekte, üç basamaklı, mermer bir stilobatin başlangıcına rastlanmıştır. Köşede ise, muhtemelen korint tipi bir kolon kaidesi bulunmuştur. Yapı, (bir propileo, bir portik?) orta çağ duvarı ile hemen hemen

aynı doğrultuda - yönde - (batı - doğu) olup, dolayısıyla da sahil çizgisine göre dikeydir. Kolonun kaidesi, 1983 yılında Türk misyonu tarafından şehrin daha iç kısmında bulunan (ki o da şimdi bulunanla bağlantılı olabilir) ile aynı tiptedir.

Sonuç olarak, 1983 yılı kazısı, zaman ve maddi olanaksızlıklar nedeniyle tamamlanamamakla birlikte, limana yakın mahallenin araştırılmasına ilişkin ileri sürülen tezi herhangi bir şekilde doğrulamış bulunmaktadır. Hangi yapıya ait olursa olsun mermer sütun dizisinin varlığı «önemli» bir mıntıkanın bulunduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca, seçilen alanın orta çağ döneminde de surlarla korunmuş olması da ilginçtir. Kazıya devam edilmesi ve özellikle aynı sahanın daha iç kısımlarına, etrafını çevreleyen tepelerin yamaçlarına kadar genişletilmesi gerekmektedir.

SİDE AGORASI KÜÇÜK BULUNTULARI

Orhan ATVUR*

Küçük bir yarımada üzerinde yer alan ve çağlar boyunca önemli bir liman kenti olan Side'yi tarih sahnesinde ilk kez İ.O. 7.yüzyılda Kyme (Namurt Limanı) kolonisi olarak görüyoruz.

Side'de 1947-1966 yılları arasında, Merhum Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel'in ve Prof. Dr. Jale İnan'ın başkanlıklarında kazı ve restorasyon çalışmaları yapılmıştır. Sonraki yıllarda Prof. Dr. Jale İnan tarafından da, Büyük Hamam ve Liman Hamamında kazılar yapılmıştır.

1982 yılında da Arkeolog Mimar Ülkü İzmirli'ğin başkanlığında Side Müzesi tarafından «Side Tiyatrosu ve Agorası, kazı, restorasyon ve çevre düzenlemesi» çalışmaları Genel Müdürlüğümüzün direktifleriyle başlatılmıştır. 1982 ve 1983 yıllarında çalışmalar agorada yoğunlaşmıştır.

Kentin hemen hemen ortasında yer alan agoranın üç tarafı portikler ve bunların arkasında yer alan dükkanlarla çevrilidir. Sütunlu cadde tarafında ve devlet agorasına açılan portikli yolda iki girişi vardır. Güneybatı, tiyatronun sahne binasının arka kısmına dayanır. Buradaki tonozlu üç geçit İ. S. 4. yüzyılda Filippus Attius surunun yapımı sırasında kentin çeşitli yerlerinden getirilip agoraya yığılan toprağın bir kısmıyla doldurulmuştur. Girişlerin içindeki toprak 1948 yılındaki kazılar sırasında temizlenmiştir. Agoranın kuzey ve kuzeydoğu portikleri önünde yığılı duran bölümü ise 1982-1983 yılları içinde tamamen kazılarak dışarı atılmıştır.

Çalışmalar sırasında Roma, Geç Roma ve Bizans devirlerine ait pek çok küçük buluntu ve sikke ele geçmiştir.

P. T. ve Cam Yapıtlar :

1 — Matara/82.5.1/ AGORA Kuzey Portiği I Nolu dükkan

Kiremit rengi hamurlu, kahverengi astar boya dökülmüş. Kabara motifleriyle bezeli. Gövdenin ortasında süslü bir haç motifi var (Resim : 1).

(*) Orhan ATVUR, Side Müzesi Müdürü

2 — İki kulplu küçük kap/82.5.2/agora dolgu toprak içi

Hamuru kiremit renginde, ince taneli. Bilezik ağızlı, kısa boyunlu, yuvarlak gövdeli, düz dipli bir kap. İki kulp ağızla karın arasında yer alır.

3 — 7 tane kandil/82.5.3, 82.5.4, 82.5.5, 82.5.6, 82.5.7, 82.5.11, 82.5.12 agora dolgu toprak içi.

Bir tanesinin diskusunda elinde üzüm salkımı tutan Eros figürü yer alır. Gövde üzerinde de asma dalları ve üzüm salkımları vardır.

Diğerleri yuvarlak, yüksek gövdeli, uzun ağızlı süssüz kandillerdir.

4 — İki tane kapak/82.5.8, 82.5.9/agora dolgu toprak içi.

İri taneli hamurdan yapılmıştır.

5 — Tabakçık/82.5.10, agora dolgu toprak içi.

6 — İki kulplu kap/82.5.13 agora dolgu toprak içi.

Hamuru kiremit renginde, astar boya dökülmüş. Boyun üzerinde bir sıra, çizgi ile yapılmış zik-zak motifi vardır

7 — İki tane kemik parça/82.5.14, 82.5.16 agora dolgu toprak içi.

Birincisi silindirik, diğeri dairesel formdadır. Mobilya süsü veya sap olabilir.

8 — Kazının, envantere geçirilebilen iki cam yapıtından bir tanesi kuştur./82.5.15. Büyük olasılıkla bir kabın tutamağı olduğu düşünülen parça basit bir şekilde işlenmiştir

82.5.17 envanter no'lu üzeri yivlerle süslü boncuk ise camdan yapılmıştır.

BRONZ BULUNTULAR

1 — Yüzük/82.5.19 agora. Kuzeybatı portiği dükkanlar yüzey buluntusu.

Halkanın uçlarının spiral şekline getirilmesiyle yüzük kaşı oluşturulmuştur.

2 — Yüzük parçası/82.5.20 agora dolgu toprak içi.

Halkası kopmuş, bronz yuvarlak kaşın üzerine bir sinek figürü perçinlenmiş (Resim : 2).

3 — Bereket boynuzu/82.5.21 agora dolgu toprak içi.

Büyük olasılıkla bir heykelticikten kırılmış çift bereket boynuzu (Resim : 3).

4 — Nar/82.5.22/agora dolgu toprak içi.

İnce bir sapın ucunda küçük bir nardır.

5 — Haç/82.5.24/agora 6 nolu dükkan

Kolye biçiminde yapılmıştır (Resim : 4).

6 — Düğme/82.5.25/agora dolgu toprak içi.

Oval formda alttan delikli bir düğmedir.

7 — 2 Tane olta iğnesi/82.5.26, 82.5.37 agora dolgu toprak içi.

8 — Tıbbi aletler/82.5.27, 82.5.28, 82.5.29, 82.5.30, 82.5.33 agora dolgu toprak içi.

Tıp veya kozmetik alanında kullanıldığı sanılan silindirik saplı küçük kaşıklardır (Resim : 5-6).

9 — Mekik/82.5.31 agora dolgu toprak içi.

Silindirik sapın iki ucuna birbirine dikey gelecek şekilde tutturulmuş iki çataldan oluşur (Resim : 7).

10 — Saç (topuz) iğnesi/82.5.34. agora dolgu toprak içi.

Sivri uçlu silindirik bir iğne baş kısmı köşeli topuz şeklindedir (Resim : 8).

11 — İki tane kemer tokası/82.5.35, 82.5.38 agora dolgu toprak içi.

Bunların dışında küçük bir heykele ait mermer torso, henüz okunmadığından içeriği bilinmeyen yazıtlı kurşun bir rulo ile mermer bir yazıt bulunmuştur.

Ayrıca, biri agoranın kuzey portifiindeki 2 no'lu dükkanda diğeri agora içindeki dolgu toprakta olmak üzere 107 ve 443 bronz sikkeden oluşan iki define bulunmuştur. Temizlik ve koruma işlemleri tamamlanmış ilk define Theodosius I (379-395), Arkadius (383-408) ve Honorius (393, 423) devirlerine ait sikkelerden oluşur. İkinci define de aynı devre tarihlenir

Roma devrine ait, arka yüzünde sağa doğru ayakta duran Herakles görülen gümüş sikke ile Licinius (İ. S. 308-324) devrine tarihlenen gümüş kaplama sikke de agoradaki dolgu toprak içinde bulunmuştur.

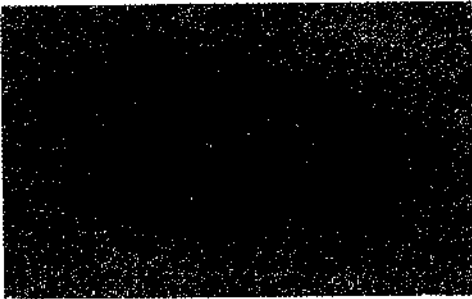
Roma, Geç Roma ve Bizans devirlerine ait çok sayıda bronz sikke seramik, cam parçalarda ele geçen küçük buluntular arasındadır.

Resim : 1

Resim : 2

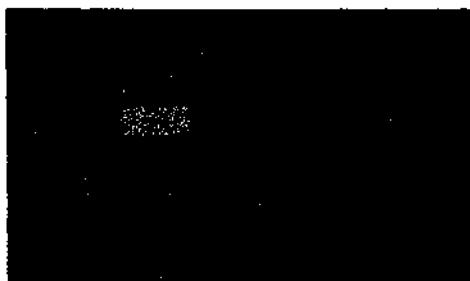
Resim : 3

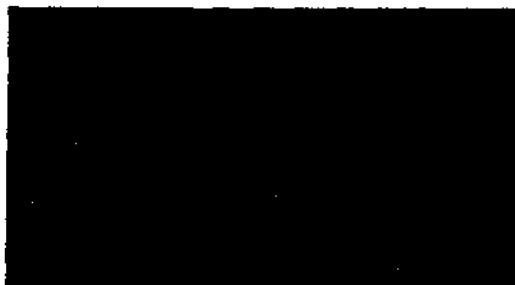
Resim : 4

Resim : 5

Resim : 6

Resim : 7

Resim : 8

MANİSA VE DENİZLİ İLLERİNDE EPIĞRAFİK ARAŞTIRMALAR

Hasan MALAY*

1983 yılında Manisa ve Denizli illerinde yürüttüğümüz araştırmalarda elimize geçen birçok yeni yazıt arasında büyük önem taşıyan üç buluntu üzerinde durmak istiyoruz¹.

I — **Aigai** : 1981 yılında, Manisa Müzesi'ne, antik Aigai örenine 5 km. kadar uzaklıktaki Maldan köyünde bulunmuş olan yazıtlı bir blok parçası getirilmişti. Yazıtın taşıdığı önemden dolayı, adı geçen köyde gerçekleştirdiğimiz araştırmalarda, elimizdeki blokun üst kısmına ait diğer bir parça daha elimize geçirdik. Sert-kahverengi yerel taş üzerine yazılmış olan yazı **stoikhedon** tarzda düzenlenmiş olup, metnin başlangıç kısmı elimizde değildir. Ayrıca, yazıtın son 6 satırı daha sonraki bir devirde kazınmış ve yapılan değişiklik **stoikhedon** olmayan bir şekilde yazılmıştır (Resim : 1, 2). Metnin çevirisi şöyledir :

«... (hububattan) onda bir vergisi, meyvelerin sekizde biri, koyun ve keçilerin ellide biri verilecek. O, her yıl bir kuzu ve oğlak alacak. Hayvan yavruları vergiye tâbi olmayacak. O, aynı zamanda, arı kovanlarından da sekizde bir oranında vergi alacak. (Bölgede) avlanan her yaban domuzu ve geyiğin bir bacağı da (vergi olarak) sunulacaktır. Ayrıca halk, askerlik yükümlülüğü olarak ..... sağlayacaktır.

... çiftçilerin her türlü gereksinimlerini kraliyet veznesinden karşılayacaklar. O, daha önce ellerinden alınmış bulunan arazi, bağ ve evleri herkese geri vermiştir. Eğer biri, burada yazılı düzenlemelere karşı çıkacak olursa, Apollon, Zeus, Artemis ve Athena onu ve neslini yoketsin!»

Metinde geçen ve Hellenistik devir belgelerinde sıklıkla görülen **basilikon** (kraliyet hazinesi) ifadesi açıkça göstermektedir ki, elimizdeki

(*) Yard. Doç. Dr. Hasan MALAY, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

1) Her iki ildeki çalışmalarımızda bize çok yakın ilgi ve kolaylıklar sağlayan Manisa Müzesi Müdürü Sayın Kubilay Nayır'a, Denizli Müzesi Müdürü Sayın Mustafa Tezcan'a, her iki müzenin değerli asistanlarına ve yöre halkına teşekkürü borç biliriz.

yazıt, Hellenistik Monarkh'lar devrine aittir. Buluntu yerinin Aigai'a olan yakınlığı nedeniyle, yazıtta sözü edilen arazi, bağ ve evler kuşkusuz Aigai şehri sınırları içinde kalmaktaydı. Ancak, bu taşınmazların hangi nedenle halkın elinden alındığını ve şimdi hangi nedenle ve kim tarafından geri verildiğini bilemiyoruz. Ancak, bu yöredeki halkın herhangi bir nedenle başka bir yere sürüldüğünü ve şimdi eski yerlerine dönme izni verildiğini söylemek mümkündür. Öte yandan, bu devirde çıkan bir savaş bu göçün nedeni olabilir. Akla gelen diğer olasılık da, bu bölgenin, çok yakınlardaki **Apollon Khresterios** tapınağının mülkü olarak kabul edilmesi ve sonradan bu tapınağın arazisinin küçültülmüş olmasıdır. Nitekim, bu tapınağın çok geniş bir araziye sahip olduğunu gösteren bazı yazıtlar bulunmuştur.

Aigai'nin Hellenistik devir kralları ile olan ilişkileri konusunda fazla bilgimiz yoktur. Bu nedenle, yazıtı açıklayabilmemiz için yeni buluntulara ihtiyaç vardır. Yazıtın genel durumuna bakarak, onu İ. Ö. III. yüzyıl başlarına tarihlemek mümkündür. Bu devirde **stoikhedon** stilin bazı örnekleri görüldüğü gibi, harf boylarının değişik karakterler göstermesi, **stoikhedon** yazıtlar için bir III. yüzyıl özelliği olarak kabul edilmektedir².

II — **Hierapolis** : 1983 yılı yaz aylarında, Hierapolis'in kuzeyinde yer alan antik Thiounta (Gözler Köyü) civarında yaptığımız araştırmalar sırasında, bu civarda bulunan Dağmarmara köyünü ziyaret ettiğimizde, köylülerin de büyük yardımları ile, son zamanlarda paramparça edilmiş olan yazıtlı bir blok'un parçalarından bir kısmını ele geçirebildik. Bu parçaları Pamukkale Müzesi'ne taşıyarak, eldeki parçaları birleştirdik ve metnin büyük bir kısmını okunabilir duruma getirdik. Blokun en üst kısmı ve ortaldaki bazı bölümleri noksan olmakla birlikte, elde ettiğimiz metin yazıtın konusu hakkında yeterli bilgi vermektedir (Resim : 3).

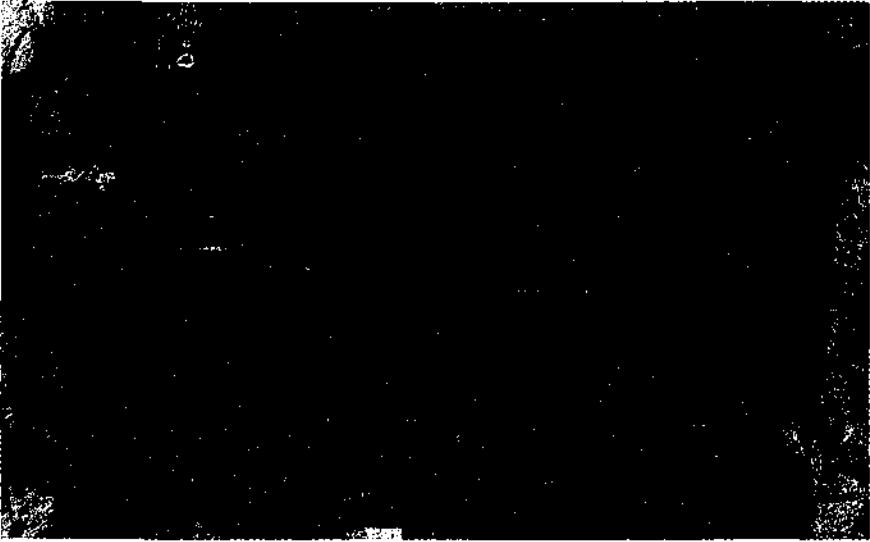
Blok'un iki yüzüne yazılmış olan toplam 91 satırlık yazıt ilk belirlemelerimize göre, Hierapolis'e ait bir dekrettir ve bu yasa ile, bu bölgede arazisi ve sürüleri olan mal sahiplerinin birbirlerine karşı olan yükümlülükleri ve hakları saptanmakta ve aykırı davranışlara karşı bazı müeyyideler konmakta ve bu durumlarda kır bekçilerinin (**paraphylakes**) görevlerinin neler olduğu belirlenmektedir. Ayrıntılarda çok küçük bazı farklarla, elimizdeki metin, ilk kez **JHS** 1887, s. 392 de yayınlanmış olan yazıtın aynıdır. Böylelikle, önceki ve elimizdeki yazıtları birbirinden yararlanarak tamamlamak ve yorumlamak mümkün olabilmektedir. O halde, Roma devrinde, bu dekret kopya edilerek çoğaltılmış ve bazı noktalara yerleştirilmiştir.

(2) Bu yazıt, *Greek, Roman and Byzantine Studies* adlı dergide yayınlanacaktır.

III — **Philadelphia** : 1984 yılı başlarında, Alaşehir'e 17 km. uzaklık taki Killik kasabasında yapılan bir yol hafriyatından bol miktarda eski eser çıktığını öğrenince, olay yerine giderek gerekli incelemelerde bulunduk. Gerçekten de, Killik-Serinyayla Köyü yolunu genişletme çalışmaları sırasında, dozer bir yamacı sıyırmış ve çok sayıda stel, seramik ve tuğla parçaları civara yayılmıştı. Hemen aynı gün yaptığımız yüzey taraması sonucunda, 60 kadarı yazıtlı olmak üzere, 100 kadar mermer stel veya stel fragmentini toplayıp Manisa Müzesi'ne naklettik (Resim : 4, 5, 6).

Tüm stellerin, yerli bir Anadolu Tanrıçası olan **Meter** (veya **Thea**) **Phileis**'e adanmış olmaları, bizim, bu tanrıçanın kült merkezi ile karşı karşıya olduğumuzu açık bir şekilde göstermektedir. Adını, biri Alaşehir, diğeri Kula'da bulunmuş olan iki yazıttan bildiğimiz **Meter Phileis**, belli ki, Roma devrinde hastaların şifa bulmak üzere ziyaret ettikleri ve adaklar sundukları bir tapınağa sahipti. Nitekim, yazıtlardaki ifadeler ek olarak, birçok stelde bazı vücut organlarının (göz, ayak, göğüs vb.) kabartmalı olarak tasvir edilmiş olması bu görüşü desteklemektedir.

Yerel kültür bakımından son derecede zengin olan Batı Anadolu'da, bugüne kadar hiçbir yerel kült merkezinde kazı yapılamamış olduğundan, bu ve benzeri köy tapınaklarının planları hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Henüz yağma edilmemiş olan bu kült merkezinin kısa zamanda ve çok küçük bir masrafla kazılması hem birçok yeni malzemeyi gün ışığına çıkaracak ve hem de bu tür küçük tapınakların mimarî durumu hakkında değerli bilgiler sağlayacaktır.

Resim : 1 — Aigai'da bulunan Stolikhedon Yazıtı
(Üst kısım).

Resim : 2 — Aigai'da bulunan Stolikhedon Yazıtı
(Alt kısım).

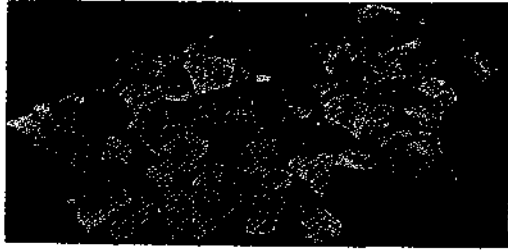

Resim : 3 — Bir Hierapolis Dekreti.

Resim : 4 — Meter Phileis'in kült merkezi.

Resim : 5 — Meter Phileis Tapınağı yüzey buluntularının bir kısmı

Resim : 6 — Meter Phileis için bir adak yazıtı.

BERICHT ÜBER DIE EPIGRAPHISCHE FORSCHUNGSREISE IN LYDIEN

George PETZL*

Meine Aufgabe ist es, in kurzen Zügen über die Reise zu berichten, die mein Kollege Hasan Malay (Ege Üniversitesi, Izmir) und ich im vergangenen Herbst durch die antike Landschaft Lydien unternommen haben. Ziel unserer Reise war es vor allem, Inschriftensteine der griechisch-römischen Antike zu suchen; und zwar nicht solche, die erst mit dem Spaten aus der Erde geholt werden müssen. Vielmehr haben wir unsere Aufmerksamkeit Steinen gewidmet, die für jedermann offen zugate liegen: man findet sie in den Mauern von Häusern und Moscheen verbaut, ebenso in Brunnen, sie stehen auf Friedhöfen oder sind weit außerhalb von Ortschaften, auf Feldern zu entdecken. Es ist klar, daß solche Entdeckungen nur zu machen sind, wenn die einheimische Bevölkerung Hinweise gibt und hilft. Wir haben hierbei mit der freundlichen Landbevölkerung die besten Erfahrungen gemacht; tatkräftig half uns auch der Kommissar, der uns vom Museum Manisa als Begleitung mitgegeben worden war.

Die Aufnahme inschriftlicher Dokumente dient der Erforschung der Landesgeschichte, und zwar in allen ihren Bereichen. Man hat nämlich in der Antike sehr vieles in Stein eingemeißelt: etwa wenn ein Staat einen Vertrag mit einem anderen schloß; oder wenn ein König oder Kaiser einen Brief an eine Gemeinde richtete; oder wenn Gesetze erlassen wurden; oder wenn ein verdienter Bürger geehrt wurde; oder wenn man ein Gebet an den Gott richtete; wenn man in einem sportlichen Wettkampf gesiegt hatte; oder wenn man einen verstorbenen Angehörigen mit einer Inschrift auf dem Grabstein ehrte. Es ließen sich viele weitere Arten von Inschriften aufzählen. Sammelt man alle diese Mosaiksteine, so entsteht ein buntes Bild der damaligen Gesellschaft, ihres täglichen Lebens, ihrer Religion, ihrer Geschichte.

Hasan Malay und ich haben während unserer Reise Dokumente verschiedensten Inhalts zu Gesicht bekommen; wir haben uns bemüht, sie zu lesen, haben sie photographiert und vermessen. Besonders intensiv

---

(*) George PETZL, Köln Üniversitesi Eski Eserler Enstitüsü görevlisi.

haben wir das Gebiet östlich von Akhisar, in Richtung Gördes und Demirci untersucht.

Wir fanden dabei in einem Feld zum Beispiel zwei Meilensteine aus dem frühen 4. nachchristlichen Jahrhundert; sie werden dort- «4 Meilen» südwestlich von Gordos- auch in der Antike gestanden haben; denn in der Nähe verläuft eine alte, gepflasterte Straße, die heute nicht mehr in Benutzung ist -vermutlich die römisch- byzantinische Wegroute.

Wir fanden Ehreninschriften für Männer, die sich um ihre Heimatgemeinden verdient gemacht hatten; dort hatten sie Ämter übernommen oder Geld für öffentliche Bauwerke zur Verfügung gestellt. So etwa hatte ein Hermokrates, der zwei Jahre lang das Amt eines Sekretärs innehatte, dafür den Marktplatz in seinem Dorf herrichten lassen, -Oder aber die Weih-Inschrift eines Athleten, der dem Kaiser Trajan und seinem Heimatort eine Statue des «heilbringenden» Gottes Zeus aufstellte.- Ein fruchtbares Tal, das wir besuchten, muß vor über 2000 Jahren zum heiligen Grund des Gottes Apollon gehört haben; dies zeigte uns ein dort gefundener Grenzstein, der von den Einkünften aus diesem geweihten Landstück spricht. - Wieder eine andere Inschrift gibt den Text einer Urkunde, die im Stadtarchiv hinterlegt wurde; sie enthält Androhung hoher Geldstrafen gegen jeden, der ihre Bestimmungen nicht achtet.

Den größten Teil aller unserer Inschriftenfunde stellen Texte dar, die auf Grabsteinen eingemeißelt wurden. Manchmal wird nur der Name des Verstorbenen genannt; oft aber auch seine Angehörigen, die ihm die letzte Ehre erweisen. Man findet dabei einheimische, griechische und römische Namen. Hieraus lassen sich Rückschlüsse auf Zivilisation und ethnische Einflüsse in Lydien ziehen; Berufsangaben verschafften Informationen über die Wirtschaftsstruktur des Landes. So hat die Textilindustrie im Raum Gördes-Demirci-Borlu eine mehrere tausend Jahre alte Tradition. Und auch Poeten gab es in dieser ländlichen Gegend : manches durchaus beachtliche Grabgedicht legt davon Zeugnis ab.

Es ist nicht möglich, hier jeden einzelnen Inschriftenfund zu erörtern. An einem Beispiel möchte ich zeigen, welches Interesse die steinernen Dokumente für die historische Erforschung der Antike haben können.

Als im Jahr 133 v. Chr. der letzte König von Pergamon - Attalos III.- starb, hinterließ er ein Testament, in dem er das pergamenische Reich an Rom vererbte. Gegen dieses Testament erhob sich aber ein gewisser Aristonikos, der den pergamenischen Königsthron für sich in Anspruch nahm. Er besetzte einige Küstenstädte, bis es von feindlichen Truppen vertrieben wurde; da verlegte er seinen Aufstand ins Landesinnere; zum Beispiel besetzte er die Stadt Thyateira - Akhisar. Doch der Übermacht der römischen Legionen konnte er auf Dauer nicht standhalten : nach Jahren

wurde er vernichtend geschlagen. Doch damit war der Aufstand noch nicht völlig ausgelöscht: Anhänger des Aristonikos -es wird berichtet, daß darunter viele arme Leute und Sklaven waren- zogen sich in das gebirgige Land östlich von Akhisar zurück. Wir wissen, daß besonders lange der Volksstamm der abbaitischen Myser gegen Rom kämpfte. Sie hatten in dem Bergland Festungen inne, die von den römischen Soldaten praktisch nicht eingenommen werden konnten.

Hasan Malay und ich haben diesen gebirgigen Teil Lydiens besucht. Man begreift leicht, daß dies ein günstiges Gelände für Partisanenkämpfe war. Talschluchten und schroffe Berge erschwerten den regulären Truppen den Vormarsch und die Übersicht. Ein Felsblock wie die Şahin Kaya diente als Festung bis in byzantinische Zeit. Eine solche Festung konnte von den aufständischen Anhängern des Aristonikos gegen die römischen Legionen gut verteidigt werden.

Über die Ereignisse dieses dreijährigen Aufstandes haben wir nur sehr wenige Nachrichten. So wird man unsere Freude verstehen, als uns der Kaymakam und Belediye Başkam von Gördes (Sitki Hanlioğlu) ein Inschriftenfragment zeigte, das er an seinen Amtssitz geschafft hat, um es vor Zerstörung zu bewahren. In dieser Inschrift ist vom Krieg gegen Aristonikos die Rede, wodurch sie in die Zeit kurz nach 130 v. Chr. datiert wird.

Es handelt sich um die Reste zweier Ehrenbeschlüsse für einen Mann, der in Gördes, das zur damaligen Zeit Gordos hieß, rührende zivile und militärische Ämter innehatte. Er muß in der Gunst der letzten pergamenischen Könige -also Attalos des II. und des III.- gestanden haben, da diese ihn (wie lobend hervorgehoben wird) in ihre Dienste nahmen. Dem Aufrührer Aristonikos allerdings schloß er sich nicht an. Denn in unserer neuen Inschrift wird ausdrücklich gesagt, daß es ihm gelang Gordos während dieses Krieges auf Seiten der Römer zu halten; die Römer werden hier die gemeinsamen Wohltäter aller Menschen genannt. Gordos-Gördes liegt also offenbar in eben jener gebirgigen Zone, von der aus Aristonikos und nach dessen Niederlage noch die abbaitischen Myser dem römischen Heer erbitterten Widerstand entgegensetzten.

Um so überraschender ist es, daß die Ehrenbeschlüsse für jenen romfreundlichen General in Gordos nicht einfach von dieser Gemeinde gefaßt wurden. Vielmehr heißt es ausdrücklich, daß «die abbaitischen Myser in Gordos» die Ehren aussprechen. Es gab also offensichtlich in dem Bergland nicht nur abbaitische Myser, die die römischen Legionen bekämpften, sondern auch solche, die -wie in Gordos- an ihrer Seite gegen Aristonikos und seine Anhänger fochten. Allerdings geht aus unserer neuen Inschrift auch hervor, daß dieses dem geehrten Anführer großen persönlichen Einsatz und Strapazen abverlangte.

Die Bevölkerung von Gordos war offenbar in feindliche Lager gespalten, und es scheint, daß Revolutioäre zeitweise die verfassung außer Kraft setzen konnten. Jedenfalls stellte sich, wie unsere Inschrift berichtet, der Geehrte, in der Versammlung hin und redete intensiv auf die Bevölkerung ein; auch sonst wird er fleißig agitiert haben. Von Gordos aus wurde er als Gesandter losgeschickt, vermutlich doch zum römischen Hauptquartier, um mit den Befehlshabern die gemeinsamen Operationen zu besprechen. Seine Mühen wurden von Erfolg gekrönt: die Inschrift berichtet, daß es ihm gelang, der Stadt Gordos wieder ihre gesetzmäßige Verfassung zurückzugeben. Nun mußte das zivile Leben wieder in Ordnung gebracht werden, und auch hier tat sich unser Held hervor: er übernahm als erster eine Reihe von Ämtern und die damit verbundenen Unkosten. Im Gegenzug ehrte ihn Gordos mit Ehrenkränzen und Ehrenbeschlüssen eben jenen, die wir auf Stein wiedergefunden haben.

Dies sind die geschichtlichen Episoden, die sich aus dem Neufund gewinnen lassen. Hinzu kommt ein interessanter Aspekt für die historische Geographie des nördlichen Lydien. Das heutige Gördes ist eine moderne Stadt, die vor 25 Jahren auf die Hochfläche verlegt wurde. Vorher lag Gördes genau an der Stelle des antiken Gordos, an einem Hang südlich der heutigen Stadt. Die Umsiedlung wurde notwendig, da an der alten Stätte Erdbeben drohten. Bisher wußten wir von der Stadt Gordos erst seit der ersten nachchristlichen Jahrhundert. Durch die neu gefundene Inschrift ist nun belegt, daß die Stadt mindestens 200 Jahre älter ist. Ein weiteres interessantes Faktum ist, daß die Bevölkerung von Gordos ursprünglich offenbar aus abbatischen Mysern bestand. Das Stammland dieses Volkes lag nördlich der Stadt, jenseits des Demirci Dağı und Simav Dağı. Teile der Myser scheinen aber ins südlich angrenzende Land ausgewandert zu sein, um Siedlungen zu gründen; Chr. Naour und Th. Drew-Bear haben den Einfluß dieser abbatischen Myser ebenfalls im Gebiet südöstlich von Gordos festgestellt. - Was Gordos selbst anbelangt, so wird es von den antiken Schriftstellern einhellig der Landschaft Lydien zugewiesen. Davon, daß es vermutlich auf eine mysisch-abbaitische Gründung zurückgeht, erfahren wir zum ersten Mal durch die neue Inschrift.

Ich habe diesen Inschriftenfund ausführlicher besprochen, da er zeigt, welches Interesse der Auffindung solcher Dokumente zukommt. Dem Direktor der türkischen Antikenverwaltung, Dr. Nurettin Yardimci, gebührt Dank, daß er die Genehmigung für unsere Reise erteilte; dem Direktor des Museums von Manisa, Kubilay Nayir, sei ebenfalls für seine freundliche Unterstützung gedankt. Nicht zuletzt gedenke ich der freundschaftlichen Kollegialität von Masan Malay; es war ein Vergnügen, mit ihm zu reisen, und ich hoffe, daß dies nicht das letzte derartige Unternehmen bleibt.

FRIGYA'DA EPIGRAFI ve TARİHİ COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI

Thomas DREW-BEAR*

Bu araştırmamı yapmam için gerekli izni veren Sayın Genel Müdür Dr. Nurettin Yardımcı nezdinde Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne içten teşekkür ederim.

Afyon, Kütahya, Denizli, Uşak ve Eskişehir il sınırlarını kapsayan Frigya bölgesinde geçen yıl yürüttüğümüz araştırmalar sonucunda çok sayıda yazıtı derlemiş bulunmaktayız. Aslında, Roma ve Bizans devri edebî kaynakları ve Roma devrine ait birçok sikkeler sayesinde adı bilinen birçok antik şehrin nerede olduğuna dair çok noksan olan bilgilerimize, kopya ettiğimiz bu yazıtlar sayesinde yenilerini eklemek ve birçok antik şehrin lokalizasyonunu yapmak mümkün olabilmektedir. Meselâ, Roma devri yazıtlarının bazılarında, Latince kökenli olmayan birçok yer ve köy adlarına rastlamaktayız. Bu da bize göstermektedir ki, Romalılar öncesi halk tarafından kullanılan birçok toponymü ancak yazıtlar sayesinde öğrenmemiz mümkün olabilmektedir. Bunu bir örnekle açıklayalım: Kütahya'nın Altıntaş kazasındaki Appia şehri yakınlarında bulunan, ancak şehir sınırları içine girmeyen ve Roma imparatorlarının özel mülkü olup, procurator'lar (yani vekiller) tarafından yönetilen büyük bir çiftlik vardı. Yaklaşık 30 köyü içine alan bu büyük çiftliğin içinde (ve bugünkü Kırkpınar adlı çeşmenin yanında), buradaki Zeus Bennios tapınağını imparator Vespasianus zamanında ziyaret eden bu bölgenin emniyet amiri tarafından dikilen bir anıt tespit ettik. Bu anıtta, adak sahibi kendisinin Agrostea ve Zbourea bölgelerinin sorumlusu olduğunu belirtmektedir. İşte bu yazıt sayesinde Agrostea ve Zbourea sözcüklerinin günümüzün Altıntaş ovasının eski Frig isimleri olduklarını öğrenmekteyiz. Kütahya bölgesinde Yunan - Roma devri öncesine ait yazıtlar bulunamaması nedeniyle elimizdeki bu eserler Romalıların Anadolu'ya ayak basmalarından önce yüzyıllarca kullanılagelen Frig yer isimleri için bilinen en eski kaynak niteliğindedir. Bu ve biraz sonra sözünü edeceğim ikinci yazıt *Aufstieg und Niedergang der römischer Welt* adlı ansiklopedinin «Roma İmparatorluğu'nda Din» konusuna ayrılmış olan cildinde ve «Frig Tarımları» başlıklı 250 sayfalık makalemizde yayınlanmak üzeredir.

(*) Thomas DREW - BEAR, Lyon II Üniversitesi Öğretim Üyesi.

Kopya ettiğimiz çok sayıdaki yazıt arasında adak taşlarının sayısı da hayli kabarıktır. Bu adak yazıtları sayesinde, Roma devri ve öncesi yerli halkın dinsel inançları hakkında ayrıntılı bilgi edinmek de mümkün olabilmektedir. Çünkü, bu yazıtlardaki tanrı isimleri, her bölgenin kendine özgü tanrıları olduğunu göstermektedir. Bu arada, bu tanrı isimlerinden pek çoğunun latin dilinde olmadığı hemen farkedilmektedir. Bu da, eski yerli halkın kendine özgü bazı nitelikleri ve kültürleri olduğunun kanıtıdır. Nitekim, Frigya halkı Hristiyanlık devrine kadarki dönem içinde aynı inanç sistemini değiştirmeden koruyabilmişlerdir. Bunun için çok ilginç bir örnek de, 1873 yılında İzmir’de kopya edilen ve şimdi Oxford Müzesi’nde bulunan Zeus Orkamanites’e sunulmuş bir adak yazıtıdır. Hernekadar bu yazıtı satan kimse onu Isparta civarında bulunduğunu söylemiş ise de, bilim adamları bu Zeus Orkamanites tapınağını Galatia’nın Pessinus şehri civarında bulmağa çalışmışlardır. Bundan başka, aynı tanrıya sunulmuş iki adak daha yayınlanmıştır. Bu yazıtlardan biri Banaz kasabasında kopya edilmiş, diğeri ise Uşak Müzesinde korunmaya alınmıştır. İşte, tüm bu değişik görüşler ışığında bu tanrıya ait tapınağın tam yerini kesin olarak saptamış bulunmaktayız. Bize göre, Zeus Orkamanites tapınağı, Banaz demiryolu istasyonunun 2,5 km. batısında, demiryolunun 250 m. güneyinde ve Banaz çayının 500 m. kadar kuzeyindeki bir tarlada bulunmaktadır. Bu tarla sahibinin ifade ettiğine göre, toprağın bir metre kadar altında, hem diğer bazı adak taşları ve hem de Banaz civarındaki bazı inşaatlarda kullanılan dikdörtgen biçiminde yontulmuş kireçtaşları bulunmuştur.

Aynı tarlada bulunan çok sayıdaki çömlek ve kiremit parçaları bu düşüncemizi desteklemektedir. Zeus Orkamanites tapınağının tam yeri olduğundan emin bulunduğumuz bu noktada çok az bir harcama ile yapılacak küçük bir sondaj, bu Frig tapınağı ve bu tapınağa ait çok sayıdaki yazıtlı ve kabartmalı adak taşının ortaya çıkarılması için yeterli olacaktır.

Öte yandan, derlemiş olduğumuz eserler arasında, Roma ordusu ve idaresi hakkında değerli bilgiler veren bazı yazıtlar da vardır. Araştırmalarımızda, Roma imparatorları için dikilmiş, fakat zamanla heykelleri yok olmuş olan birçok yazıtlı kaide saptadık.

Değerli prosopografik bilgiler veren bu heykel kaideleri yanı sıra, Roma ordusu hakkında ipuçları sağlayan bazı yazıtlar da kopya etik. Örneğin, Dinar-Uluborlu arasında bulduğumuz bazı yazıtlardan, burada Roma ordusuna ait bir kışlânın bulunduğu ve burada Suriyeli ve Balkanlı askerlerin görev yaptıkları kaydedilmektedir.

Bazı yazıtlar ise, bize bazı şehirler arasındaki sınır anlaşmazlıklarını konu almaktadır. Bu problemler bazı devlet adamlarının hakemliği ile giderilmiş ve antlaşma metni sıklıkla taşlar üzerine yazdırılmıştır. Geçen yıl ilk sayısı çıkan **Travaux et recherches en Turquie** adlı dergide, Profesör Michel Christol ile birlikte böyle bir sınır probleminden sözeden bir yazıt yayınladık. Tarafımızdan, Kütahya'nın Pınarbaşı köyünde bulunan bu metin, Sprenoi ve Tataenoi isimli iki toplum arasında ortaya çıkan böyle bir anlaşmazlığı ve bunun, geçici bir bölge valisi tarafından çözümlenmesini anlatmaktadır. Oysa, Sprenoi ismini, şimdiye kadar, sadece M. S. 12. ve 13. yüzyılın edebî kaynaklarından tanımaktaydık. Böylece, bu öz Frig yer adının en az bin yıl kadar öncesinde var olduğunu öğrenmiş olmaktadır. Sözünü ettiğimiz bu yazıtın dikildiği mevki, Aizani (Çavdarhisar) ile Appia (Abiye Köy ya da Pınarcık) şehirleri arasındaki düzlüktedir. Burada sınır oluşturacak bir dağ ya da akarsu bulunmadığından, bu iki Frig toplumu arasında böyle bir problem çıktığı bellidir. Yazıta göre, bu anlaşmazlık üzerine uzman bir topograf çağırılmış ve bu uzman gerekli ölçümleri yaptıktan sonra, sınırın geçtiği yer Roma'dan gelen vali vekili tarafından belirlenerek bu nokta yazıtla işaretlenmiştir.

Bir başka sınır kavgasını da, Afyon ilinin Emirdağ ilçesinde, tarihî bir yerleşme yakınlarında bulunan bir kaya üzerindeki yazıtta görüyoruz. O devrin memurları, iki köy arasındaki sınırı çizmek üzere bir stel dikmek yerine, geceleyin köylüler tarafından bunun yerinin değiştirilmesi ihtimaline karşı, sınır belirleyen bu yazıtı büyük bir kaya üzerine yazdırmışlardı. Bu sınır kavgasına neden olan taraflardan birisi de Klanteoni halkıdır. Bu köyün adı, Antiokheia (Yalvaç) civarında W. M. Ramsay'ın bulduğu bir yazıt sayesinde yüzyılımızın başından beri bilinmekteydi. Bu yazıtta göre, Frigyalı dinsel bir dernek olan Xenoî Tekmoreioî'ların ünlü tapınağına bütün Frigya'dan akın akın çiftçiler gelmekte ve festival düzenlemekteydiler. Bu kişiler, festival sonunda kendi isimleri ile birlikte mensup oldukları köylerin adlarını da yazdırmışlardır. Bu köy adları arasında, yukarıda sözünü ettiğimiz sınır kavgasına adı karışan Klanteoi'a rastlamaktayız. Böylece, Emirdağ'da bulduğumuz kaya yazıtı sayesinde, Klantenoi halkının yaşadığı bölgeyi tam olarak saptamak mümkün olabilmektedir. Demek ki bunlar, Yalvaç'ın yaklaşık 100 km. kadar kuzeyinde, Amorion (Hisar Köy) şehri civarındaki büyük ovayı sınırlandıran yamaçlarda yaşıyorlardı.

Son olarak, Dokimeion (yani şimdiki İscehisar) şehri sınırları içinde bulduğum bazı oyma kaya mezarları ve buralardaki Hristiyan ve Yahudi yazıtlarından söz etmek isterim. Bu mezarların yer aldığı İscehisar'ın kuzeyindeki sarp dağlara ulaşmak çok zor olduğundan, burası, günümüze kadar hiçbir araştırmacı tarafından tespit edilememiştir. O dev-

rin askerî ve sivil güçlerinin zulmünden kaçan bu toplulukların yaşadıkları bu yerleri görmek ve araştırmak, buraya ulaşmak için katlandığımız güçlüklerle değdi. Bu yöredeki Yahudi mezarları, duvarlara çizilmiş yedi kolu şamdan resimleri ve Yahudi şahıs isimleri sayesinde kolaylıkla teşhis edilebilmektedir. Hristiyanlara ait olan mezarlar ise, sıklıkla kullanılan haç sembolü, dualar ve bazıları çift katlı mükemmel kaya kiliselerinin yardımı ile belirlenebilmektedir.

Bu kısa konuşmamda sadece bir kısmından söz edebildiğim Frigya araştırmalarımın esas amacı, yörenin Roma ve Bizans devrine ait bulunmalarının sadece bir katalogunu yapmaktan ziyade, onları yorumlamak ve böylece bölgenin tarihî coğrafyasının temelerini atmaktır.

1983 YILINDA BITHYNIA VE LYCIA - PAMPHYLIA'DA YAPILAN EPIGRAFI VE TARİHİ COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI

Sencer ŞAHİN*

Köln Üniversitesinden bir ekiple 1983 yılı yaz aylarında yönetiminde sürdürülen yüzey araştırmalarının amacı, antik Bithynia ve Lycia - Pamphylia'nın bazı bölgelerindeki epigrafik malzemenin toplanmasına ve tarihi coğrafi gözlemlerin yapılmasına yöneliktir.

Çalışmalarımız, araştırmanın başlangıcında, ilkin Orta Sakarya vadisindeki Geyve ilçesi çevresinde yoğunlaştı. Daha önceki yıllarda bu yörede sürdürdüğüm araştırmalar sırasında, Geyve'nin bulunduğu yerde antik KABAIA kentini saptamış ve bugünkü Geyve sözcüğünün de bu antik isimle etimolojik ilişki içinde bulunduğunu belgeleriyle ortaya koymuştum.

Kentin bu antik ismine -burada gördüğünüz- Roma çağına ait bir mezar yazıtının sonuç kısmındaki yasaklama ve ceza formülü ifadesinde rastlıyoruz; buradaki ifade şöyle :

εἰ δέ τις ἐλκυλῆ, δώσει τῷ εἰσρωτάτῳ
ταμεῖ[ω * .. κ]αὶ τῇ καβιανῶν κώ[μῃ * ..]

ifadesinden, bu yerleşme yerinin Roma çağında köy statüsünde bir yer olduğunu öğreniyoruz.

Geyve'nin doğusuna düşen Kılınçkaya Dağının güney eteklerinde yaptığımız araştırmalar sırasında ele geçen çok sayıda epigrafik malzeme, bu dağ eteklerinin Roma çağında yoğun bir yerleşmeye sahne olduğunu göstermektedir. Bulduğumuz yazıtların en büyük bölümünü mezar yazıtları oluşturmaktadır.

Ele geçen yaklaşık her iki mezar yazıtından biri anonim bir tarih taşımaktadır. Örneğin -burada gördüğümüz mezar taşı-nda olduğu gibi-
ἔτους ι' (δέκατος) Χρῆστος Χρῆστου.

Bu tür anonim tarihli mezar yazıtlarına sadece Geyve ve Gölpaazarı çevresinde, yani Orta Sakarya kıvrımı içinde kalan sahada rastlamaktayız. Bugüne kadar ele geçen bu tür tarihli mezar yazıtlarının sayısı 100'ü

(*) Dr. Sencer ŞAHİN, Köln Üniversitesi, Klasik Filoloji Bölümü Öğretim Üyesi

aşmış olup, yıl sayısı olarak verilen rakamlar 1'den 23'e kadar ulaşmakta, 23 sayısının üzerine kesinlikle çıkmamaktadır. Tarihlemenin başlangıç noktası karanlık kalmaktadır. Ancak, yıl sayısının 23'ten yukarıya çıkmaması, bunların her seferinde bir Roma imparatorunun hükümdarlık yılını karşıladığı olasılığını artırmaktadır.

Yani söz konusu, belli bir kökene dayalı bir «aera» olmayıp, her seferinde kendi devrinin Roma imparatorunu esas alarak yapılan, pratik amaca yönelik keyfi bir tarihlemedir. Bu durumda birden daha fazla imparator söz konusu olmaktadır ki, bunları tek tek saptama olanağını epigrafi bilimi asla elde edemeyecektir. Fakat bu yazıtların tamamını belli bir zaman dilimi içine yerleştirmek mümkün gözükmemektedir. Şöyle ki: Anonim yıl rakamlı mezar yazıtlarının mevcut yekûnu, Orta Sakarya kıvrımını kapsayan bölgede bugüne kadar bulunan toplam mezar yazıtının yarıya yakın bir bölümünü oluşturmakla beraber, bu bölge yazıtlarında çok sık görülen Aurelius gentil ismi hiçbirinde geçmemektedir. Bu nedenle, söz konusu yazıtların hepsi, CONSTITUTIO ANTONINIANA'dan, yani İ. S. 212 yılından önceye ait olsa gerektir.

Bunu bir terminus antequem olarak belirttikten sonra, daha yakın bir tarihleme için akla gelen ilk yüzyıl, İ. S. 2 yüzyıl olmaktadır. Gerçi 1. yüzyılda Tiberius ta 23 yıl hükümdarlıkta kalmıştır; ne var ki, eserlerin genel karakteri 2. yüzyıl özelliklerine daha yakın görünmektedir. Bu yüzyılda Traian 98-117 yılları arasında 19 yıl, Hadrian 117-138 yılları arasında 20 yıl, Antoninus Pius 138-161 yılları arasında 23 yıl ve Mark Aurel 161-181 yılları arasında 20 yıl Roma İmparatorluğunu yönetmişlerdir.

İmparator isminin bu yazıtlardan hiçbirinde kesinlikle anılmaması, devrin bir yasasıyla ilişki içinde olsa gerektir. Yani, imparator isminin bir mezar yazıtına herhangi bir amaçla konması, büyük bir olasılıkla yastıktı. Buna karşılık, Orta Sakarya kıvrımının içinde kalan sahada şimdiye kadar imparator ismi verilerek tarihlenmiş 8 adet onur ve kült yazıtı bilinmektedir. Bunlardan 7 tanesi, yani hemen hemen tamamı, Traian, Hadrian ve Antoninus Pius'un yönetim yıllarına aittir. Ayrıca burada şunu da belirtmek gerekir ki, adı geçen bölgede bugüne kadar elde edilen çok sayıda kült yazıtının en büyük bölümünü 2. yüzyıla tarihlenebilenler oluşturmaktadır.

Tüm bunlardan çıkan sonuç şu olmaktadır :

İ. S. 2. yüzyılda, büyük bir olasılıkla 97-181 yılları arasında, Orta Sakarya bölgesinde, yazıtları devrin imparatoruna göre tarihleme geleneği vardı. Bir moda şeklinde ortaya çıkan bu tarihlemeye, kült ve onur yazıtlarında imparatorun isminin de eklenmesi sakıncasız iken -ki bunu

tüm Küçük Asya onur ve kült yazıtlarında görmek mümkündür-, mezar yazıtlarında bu yasaklanmıştır.

Olayın ekonomik yönü de kuşkusuz dikkat çekicidir. Halk yığınlarının geçmişte eriştikleri ekonomik refah seviyesi hakkında bizi en çarpıcı biçimde, kuşkusuz, sepulcral ya da sacral içerikli nesneler aydınlatmaktadır.

Orta Sakarya bölgesinde elimize ulaşan 2. yüzyıl yazıtlarında görülen büyük artış, bu yüzyılda tüm Roma İmparatorluğunda erişilen ekonomik refahla doğrudan ilişki içindedir. Burada önemle belirtilmesi gereken durum şudur ki, bu ekonomik refah sadece kentlerde sınırlı kalmamış, yukarda ele aldığımız bölgenin yazıtlarında izlendiği üzere, kırsal kesimde yaşayan halk kitlelerine kadar ulaşmıştır. Bunun paralel bir örneğini de keza, Sulla aera'sıyla tarihlenmiş olan Lydia yazıtlarında daha kesin biçimde izlemek mümkündür.

1983 yılı araştırmalarımızın ikinci bölümü, Side'nin kuzeyindeki dağlık bölgede yeralan ve ekonomik bakımdan Side'ye bağımlı bir dizi kentten bir olan antik ETENNA çevresinde yoğunlaştı. Gerçi bu kentin lokalizesi, modern araştırmacılar tarafından, ele geçen sikkelere dayanılarak, Manavgat'ın yaklaşık 35 km. kadar kuzeyinde bulunan bugünkü Sırt köyü yakınlarındaki antik kalıntıların bulunduğu yerde tahmini olarak yapılmıştı. Fakat elde bu hususta kesin bir belge henüz yoktu. Çalışmalarımız sırasında ilkin, Sırt köyünün 4 km kadar güneyinde «Delikli Ören» diye bilinen derin bir vadi içinde özellikle Roma İmparatorluk çağında kullanılmış bir nekropol saptadık.

Bizans döneminde yerleşme yeri olarak ta kullanılmış olan nekropol daha o çağda büyük bir yıkıma uğramıştır. Bugün ise define arayıcıları tarafından yıkılmadık yapı, oynatılmadık taş bırakılmamıştır bu nekropolda. Son zamanlarda, define arayıcıları bir Bizans yapısını yıkarlarken, yapının duvarına yapı malzemesi olarak konmuş, Roma çağına ait yazılı bir taşı da ortaya çıkarmışlardır. Bu yazıtta Etenna'nın ismine rastlıyoruz :

[...] ατης Τουεους Κενδεου αρχων
Ετεννέων φιλοδοξήσας επί τη έν-
αρχῇ εαυτόν ανέστησεν ανδριαντα{τα}
εις εαυτόν μνήμης χάριν αρετης ένε-
κεν και εύνοίας εις αυτόν

Çevirisi :

Tues'in oğlu, Kendeas'ın torunu - ates,
Etenna'lıların ünsever arkhon'u, memuriyeti
sırasında kendi heykelini kendi anısına,
erdemi ve izzetinefsi dolayısıyla yaptırdı.

Bu yazıtla birlikte, Etenna isminin geçtiği ilk epigrafik malzemeyi elde etmekle kalmıyor, aynı zamanda kentin en üst düzeyde bir yöneticisini, yani arkhon'unu da öğrenmiş oluyoruz. Nekropolün ait olduğu Sırt köyü yakınındaki kent kalıntılarının da Etenna olduğu böylece kesinlik kazanmış olmaktadır.

Araştırmalarımızın son bölümünü, Profesör Cevdet Bayburtluoğlu'nun Arykanda ve Phaselis'teki kazılarında ortaya çıkarılan yazıtların incelenmesi oluşturdu. Ben burada, Arykanda'da bir Bizans kilisesinin apsisine yapı malzemesi olarak konmuş, İ. S. 161-169 yıllarına ait bir sınır taşından söz edeceğim.

Sınır taşının sadece alt kısmı ele geçmiştir. Fakat yazıt, Arykanda'da daha önceleri bulunarak yayımlanmış bir yazıt parçasını alta doğru öylesine kusursuz biçimde tamamlamaktadır ki, metnin tamamını elde etmek mümkün olmaktadır. Buna göre metnin tamamı şudur:

[Αὐτοκρατόρων]	İmparator Kayser Augustus
2 [καيسάρων] Σε[βα]-	Marcus Aurelius Antoninus
[στω]ν Μάρκ(ου) Αὐ-	ve İmparator Kayser Lucius
4 [ρηλί]ου 'Αντω-	Aurelius Verus'un emirleri
[νε]νο]υ καὶ Λου-	üzerine, senatör sınıfından
6 κί[ου] Αὐρηλίου	prokonsül Tiberius Iulius
Ούήρου κελε[υ]-	Frugi kentin sınırlarını
8 σάντων Τιβέρ-	saptattıktan sonra stelleri
ριος 'Ιούλιος	(sınır taşlarını) diktirdi.
10 φρούγι ὁ κρά-	
τιστος ἀνθύ-	
12 πατος περιόρι-	
σας τὴν πόλιν	
14 τὰς στήλας ἔταξεν	

Arykanda'da kazılar sırasında ele geçen benzeri iki yazıt parçasını da bu metne göre tamamlamak mümkün olmaktadır.

Şu halde, Arykanda'ya ait arazinin sınır taşları dikmek suretiyle belirlenmesi, bu yazıtların konusunu oluşturmaktadır. Bu sınır saptama işi, yazıtın içeriğinden anlaşıldığı üzere, İmparator Mark Aurel ve Lucius Verus'un emirleriyle, devrin Lycia - Pamphylia Eyaleti prokonsülü Tiberius Iulius Frugi tarafından gerçekleştirilmiştir.

Yazıt bizi üç sorun ile karşı karşıya getirmektedir:

1. Lycia - Pamphylia Eyaleti prokonsülü Ti. Iulius Frugi'nin hüviyetinin saptanması. Çünkü, bu isim altında yazıtlar aracılığıyla 3 sena-

törün varlığı bilinmekle beraber, bunların hangi akrabalık ya da özdeşlik ilişkisi içinde bulunduklarını saptamakta güçlük çekilmektedir.

2. Uzun süre imparator legatları, yani bir LEGATUS AUGUSTI tarafından yönetilen Lykia - Pamphylia Eyaleti, sonraları Roma Senatosu emrine geçmiş ve bir prokonsülün yönetimine verilmiştir. Yani önceleri, praetor'luk seviyesinde askeri bir eyaletken, bir tarihten başlayarak sivil yönetime geçmiş ve olasılıkla yine praetor'luk seviyesinde bir senato eyaleti olmuştur. Yeni yazıtla, eyaletin administratif tarihinde öteden beri bilinen bu yönetim değişikliğinin kesin tarihinin saptanması için önemli bir ipucu elde edilmiş olmaktadır.

3. (sorun) Arykanda kent arazisinin sınırlarının saptanmasına yol açan olay ve bunu imparator emriyle uygulamaya konulmasının nedeni (dir). Görünüşe göre önemli bir sınır meselesi söz konusudur. Öyle ki, eyalet valisi sorun hakkında tek başına karar verememiş, imparatorun duruma doğrudan müdahalesi gerekmiştir.

Bu sorunların ayrıntılarına girmeye burada elbet olanak yok. Ancak, gerek Etenna, gerekse Arykanda yazıtları, Epigraphica Anatolica'nın 3. sayısında (s. 39-48 ve 143-156) ayrıntılarıyla işlenmiştir.

ROMAN IMPERIAL LYCIAN BATH BUILDINGS

Andrew FARRINGTON *

Between 4 April and 22 April 1983, I was able to study in detail the bath buildings of a number of sites in Western Lycia. My thanks for the successful completion of my work are due to the co-operation of the Department of Antiquities in the Ministry of Tourism, to the Directors of Museums at Aydın, Fethiye, and Antalya and especially to my government representative, Mr. Ramazan Peker, of Aydın Museum. My thanks are also due to the unfailing kindness and courtesy of the site guards and local inhabitants.

My work, which was undertaken as part of my doctoral dissertation involved the surveying, drawing and recording of bath buildings, at Cyaneae, Cadyanda, Patara, Pinara, Rhodiapolis, and Tlos, a total of thirteen buildings. The presence of most of these buildings has been noted by various archaeologists, but the buildings have not been drawn together and considered as a body, nor have they been studied in any individual detail. In what follows, I draw upon my own findings and on the disparate body of information already published¹.

The bath buildings, being the most substantial buildings on a site, are often the best preserved of the monuments. We have record, either archaeological or epigraphical, of some thirty baths, of which archaeological remains of some twentyeight survive. As most of these baths remain as yet unexcavated, we are forced to date them on epigraphical grounds, and when that fails, on stylistic grounds. Baths at Arycanda, Cadyanda, Corydalla, Gagae, Myra, Oenoanda, Patara, Simena and Tlos are dated either precisely or within a range of years directly or indirectly by epigraphy, whilst stylistic criteria must suffice for the rest. In general the bath buildings fall within the period between the last third of the First Century A. D., to the end of the second third of the Second Century A. D. One or two, such as building «MK 1» at Oenoanda may

(*) Prof. Andrew FARRINGTON Oxford Üniversitesi, Wolfson College Öğretim Üyesi.

(1) For the plans of bath buildings at Myra and Apollonia, I draw upon the work of W. Wurster (AA 1976. 23 - 49), and J. Borchhardt («Myra»; Ist Forsch Bd 30. Berlin 1975. p. 60).

contain additions carried out during the Severan efflorescence in the last years of the Second Century A. D. and during the early Third Century A. D., when a number of gymnastic festivals were founded in Lycia. This is in accord with the pattern in neighbouring Ionia and Pamphylia, which saw the building of several of their public monuments. The two sets of baths at Perga and Aspendos are probably to be dated to this time. In Lycia, we have no archaeological trace and only one epigraphic reference, from Hippocome, to Hellenistic baths. It is not out of the question that bathing was established in pre-Roman times in Lycia or elsewhere in South West Asia Minor, but it became important apparently only under the Romans during the Pax Romana, which provided the stability and resources for the construction of such large buildings. It is equally noticeable that only one or two Byzantine baths are to be seen in Lycia, one perhaps at Olympus, on the north side of the river, and one at Arycanda, in the later Byzantine settlement. The Church certainly frowned on bathing, which may have been responsible for the apparent lapse in bath construction, whilst the Roman buildings were presumably sufficiently well equipped and capacious enough for the reduced needs of the Byzantines.

The usual plan of the typical Lycian bath buildings is a sequence of three parallel chambers, sometimes more, sometimes with another chamber set at right angles, and often with an apse of varying size, with or without windows at one end of one of the chambers. The pattern is nearly uniform, and of the baths that survive, is transgressed only by the South West Bath Building at Patara. Some times as at Arycanda, Oenoanda, and Patara, a courtyard or palaestra is to be found tacked on to the side of the building

The elements of this design are not to be found in the Hellenistic architecture of the Roman province of Asia Minor, but in Rome and the Italian peninsula itself. The parallel with, for example the Stabian Baths at Pompeii is obvious. The small apse, often containing a basin, is to be found in the Stabian Baths and in domestic baths of Campanian villas. The baths of Lycia are of a standard plan comparable to similar examples throughout the western part of the Empire in France and North Germany. In the Lycian examples, the sizes of the rooms become more uniform with each other than in the Italian buildings, and the palaestra, if it exists, is relegated to the side of the buildings. The only local development appears to be the windowed apse observable in Western Lycia, at Cadyanda, Patara, Pinara and Tlos, perhaps the product of an idea current on the Xanthos Valley.

The plans of Lycian buildings bear little relation the bath buildings of the neighbouring provinces. Indeed there seems to be little interchange of ideas between the provinces of this area of the Empire. In Pamphylia, at Aspendos, Perge and Sillyon, we find the plan of chambers on parallel axes present but on a much larger scale and at Perge, we find the plan with a «Kaisersaal» fronting a palaestra reminiscent of a similar arrangement in the bath-gymnasia complex at Ephesus, Sardis and Alexandria Troas. At Seleucia-in-Pamphylia at the eastern end of Pamphylia, and in Rough Cilicia, we find another and completely unrelated plan, in which the separate rooms of the bath building are organized round a central vaulted hall. The bath-gymnasia complexes of Ephesus, Sardis and Alexandria Troas are again 'sui generis'. They have the symmetry of the Imperial Thermae at Rome, but are completely without the emphatic direct passage from caldarium to frigidarium that characterized the Imperial Thermae, whilst the vocabulary of their individual architectural features is to be found prefigured in Hellenistic architecture. The symmetry and clear central passage that is to be seen in the plans of the Imperial thermae had so little effect on the architects of Asia Minor, in contrast to those of North Africa, where there was no significant pre-existing tradition, that only one bath building in South West Asia Minor, so far as I know, that at Caunos, reveals any significant similarity of plan.

If the plans of Lycian baths display a great similarity to baths in the western part of the Empire, their constructional techniques and the architectural vocabulary of their individual features is firmly in the tradition of Hellenistic architecture. The coarse mortared rubble, built up in layers between layers of blocks of facing, so typical of Roman construction elsewhere in Asia Minor, is missing in almost all of Lycia. In Lycia, a tradition of polygonal masonry stretching back to the Fifth Century B.C. and beyond continued in use down to Flavian times and beyond. As late as Flavian times, examples comparable to the fine closely-jointed work more normally associated with the Fifth and Fourth Centuries B.C. are still to be seen. Thereafter the technique coarsened, became more irregular, but remained essentially the same. Brick is to be seen in Imperial Lycia, but not to any great degree. Apart from large vaults in bath houses, brick is usually restricted to cisterns and substructures. Vaults

are executed in cut stone at Arycanda, Cyaneae and Myra, an essentially Hellenistic technique. Conspicuously missing is the banded brickwork which is to be seen in Pampylia, during the Second and Third Centuries A.D., or the ashlar pier and brick superstructure that characterizes Ephesian baths.

The baths of Lycia were, therefore, purely the product of Roman occupation and bathing practices, similar in plan to the small baths in the west of the Empire, but constructed in the traditional techniques bequeathed by Hellenistic architects.

ROMA YOLLARI VE MİL TAŞLARI

David H. FRENCH *

1983 yılında, iki bölgeyi araştırdım, Kuzey Anadolu ve Güneybatı Anadolu. Amacım «Küçük Asya Roma Yolları ve Mil Taşları» serisinin 4. ve 5. fasiküllerinin basılabilmesi için gerekli olan araştırmanın tamamlanmasıydı. Sonuçlar iyi olmasına rağmen, çalışma tamamıyla başarılı değildir. Şu anda umudum, araştırmanın 1984'te tamamlanmasıdır.

İlk önce, Kuzey Anadolu ve Pontus ili (fask. 4) ile ilgili elde ettiğim sonuçları vereyim.

1) Amaseia ve Tavium arasındaki sınır, Karadağ dağları çizgisi boyunca (ve Batı uzantısıncı) tahmini Çorum ovası ve Alaca vadisi arasında belirtilebilir. Bu durumda bugünkü Sungurlu, Tavium sınırlarına dahildir.

2) 1983 yılında bulunmuş mil taşından önemli ve yeni deliller elde edilmiştir. Mil taşlarından biri Çorum'un doğusundaki Güngörmez'de, diğeri Çorum'un güneyinde Sapa'dadır. Bu yoldaki bu (ve diğer) mil taşları Amaseia'dan «caput viae» il sınırına doğru yükselerek sıralanmışlardır. Karadağ dağlarının güneyinde (ve batıya Kızılırmak'a olan uzantıları) örneğin Amaseia-Tavium sınırında, mil taşlarının gine huduttan başlayarak yükselerek numaralandırılmış oldukları anlaşılmaktadır (Resim 2-4).

3) Sungurlu yakınlarında bir noktada Ankara-Tavium yolundan ayrılan bir başka yol vardır, Delice nehrini kestikten sonra bu yol Çorum ovasından, Avlat'tan (antik Euchatia ve şimdiki Beyözü) ve Mecitözü'nden geçerek Amaseia'ya ulaşır. Geçmişte bu yolda bulunan birkaç mil taşı kayıtlara geçirilmiştir. Sapa ve Güngörmez'de bulunan mil taşları da bu yola aittir. (Harita, Figür 1).

4) Tavium'dan Boğazköy'e doğru (fakat Boğazköy'e gitmez) ayrılan kuzey yolu şimdi Tavium-Zela yolu olarak izah edilebilir. Eskiden düşünüldüğü gibi bu yol Tavium-Amesia yolu değildir. Bu yol üzerindeki mil taşları Tavium'dan (caput viae) il sınırına doğru yükselerek sıralanmışlardır (Harita Resim 1).

5) Gengra'dan (Çankırı'dan) doğuya Amisus'a uzanan bir yol kendini belli etmektedir. Hally nehri Osmanlı devrinde olduğu gibi Osman-

(*) Dr. David H. FRENCH, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Müdürü.

cık'tan değil Dodurga veya Dodurga yakınlarında bir yerde yolu kesmiş olmalıdır.

Bu durumda (uzun zamandır bilinen) İskilip'teki LXXX numaralı taş bu yola ait olmaktadır. «Caput viae» Çankırı'dır.

Güneybatı Anadolu'da, başlıca Burdur ve Isparta bölgelerinde çalıştım. Niyetim Doğu Asya'da kabaca Eskişehir, Akşehir, Dinar, Uşak, Kütahya yolunu kapsayan bir fasikül (No: 5) hazırlamaktı. Çalışma tamamlanmamış olmasına rağmen sonuçlar tatminkardır.

En önemli sonuçlar şunlardır.

1) Eskişehir bölgesinde cevaplanamamış bazı sorular, bir ikisi dışında aydınlığa kavuşmuştur (Harita, Resim : 5).

2 — Pergamum/Tacina (bugünkü Yavaşlı) arasında Roma Cumhuriyeti'ne ait bir yolun varlığı anlaşılmıştır. Bunun ispatı Tacina yakınlarında bulunan iki yeni bu döneme ait mil taşının bulunmasıdır (Resim : 6). Yolun kalıntıları da korunmuş durumdadır.

3) Karamik ovasında Çay'ın güneyinde başka bir yolun varlığı ortaya çıkarılmıştır. Bu yolun ispatı da Devederesi'nde bulunan bir mil taşıdır. Apameie'den (Dinar), Philomelium'a (Akşehir'e) uzanan bir yol daha eski bir yolun devamıdır sonucuna vardım. Bu yol sonradan kral yolu olarak adlandırılan eski İran yoludur. Küçük Asya'daki Roma yollarının tarihi geçmişine geçen yılki sempozyumda değinmiştim, umarım bu konuya ileride tekrar dönme olanağı bulurum (Harita, Resim : 7).

4) Aynı alanda, Sultandağı üzerinde iki yolun yerini tayin ettim, birincisi Antiocheia'dan başlayan Philomelium (Akşehir) yolu, ikincisi yine Antiocheia'dan başlayan Synnada/Şuhut yoludur.

5) Güney Galatia ve Pisidia'da aşağıdaki yolların yönünü tayin ettim (Harita, Resim : 7).

- a) Adada-Perge
- b) Prostanna-Baris,
- c) Cremna-Comama,
- d) Sagalassus-Comama,
- e) Via Sebaste-Paralais-Prostanna

Son olarak iki mil taşı olmayan yazıttan bahsetmeme müsaade edin.

Bu taşlardan birincisi, Pisidia'daki Neapolis'ten bahseder. (Bu taş İznebolu olarak anılan bölgede Şakırağaç'ın güneyinde bulunan Kıyırkde'de'ye yerleştirmeyeceğim.) (Resim : 8).

İkincisi Elvançelebi'dendir, 430 yıl önce, 1555'te Busbecq ve arkadaşları tarafından Amasya'daki Süleyman Kanuni'ye yapılan ziyaretlerinde görülmüştür. İki anlamda tarihsel bir dökümandır ve iyi durumda günümüze kadar gelmiştir. Konuya bir epigrafi gözüyle bakınca, ortaya ilginç bir nokta çıkmaktadır. Tam olmamasına rağmen, Busbecqian'ın kopyesi, CIG'de sunulan metine nazaran orjine daha yakındır.

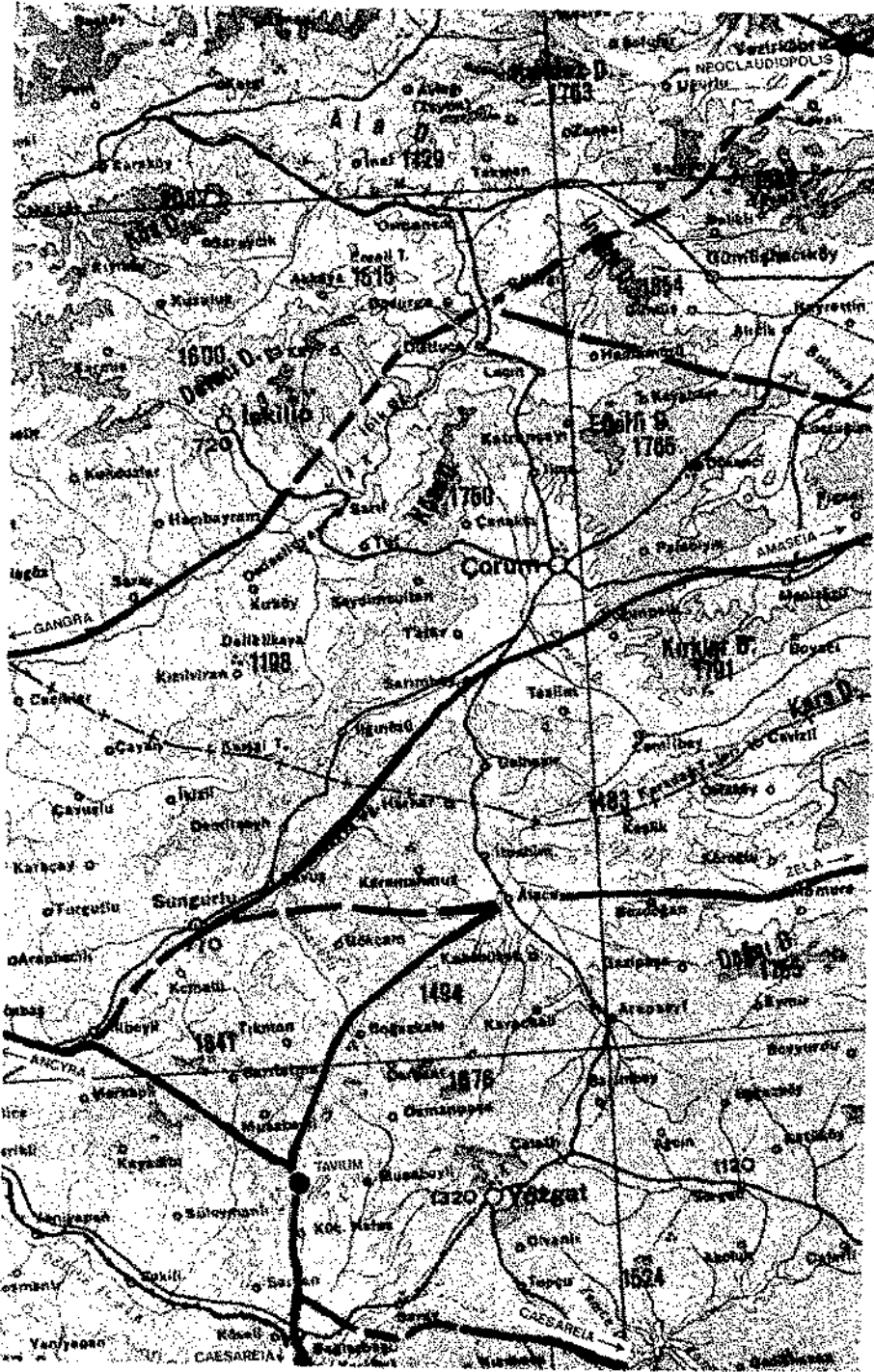

Fig. : 1 — Çorum bölgesi Roma yolları haritası.

IMPC
SARDI
NERUAT
NEPOST
ANVST
ANVSA
PONTIF
TRIBPOT
T. XIII
... DDCA
SUA
SIXATFINE
GALATORA
MIA
MIPXXXXII

— — — 25cm

Fig. : 2 — Miltası
Güngörmez
(Çorum).

MPCAESMANTONIO
CORDIANOSEMPRONI
ANOROMANOAFRI
CANOSENIOPIUFE
LICINVICTIOAVG
ETIMPCAESMANTO
NIOCORDIANOSE
MPRONIANOBO
MANOFNICANOI
UNIORIP'OFELICI
NUICTCAVC'OMI
NISINBULCENTISS
IMIS

M P
IE

— — — 25cm

Fig. : 4 — Miltası cevheri
(Çorum).

IMP·CAES
M·ANTONIVS
CORDIANVS·DIVI
CORDIANINEPOS·
PIVS·FELIX·INVICTVS
AVGVSTVS·
PP·TRIBVN·CIAE·
POTESTATIS
VIAM·RESTITVIT
MP·AMASEN
ORVM

— — — 20cm

Fig. : 3 — Miltası Sapa (Çorum)

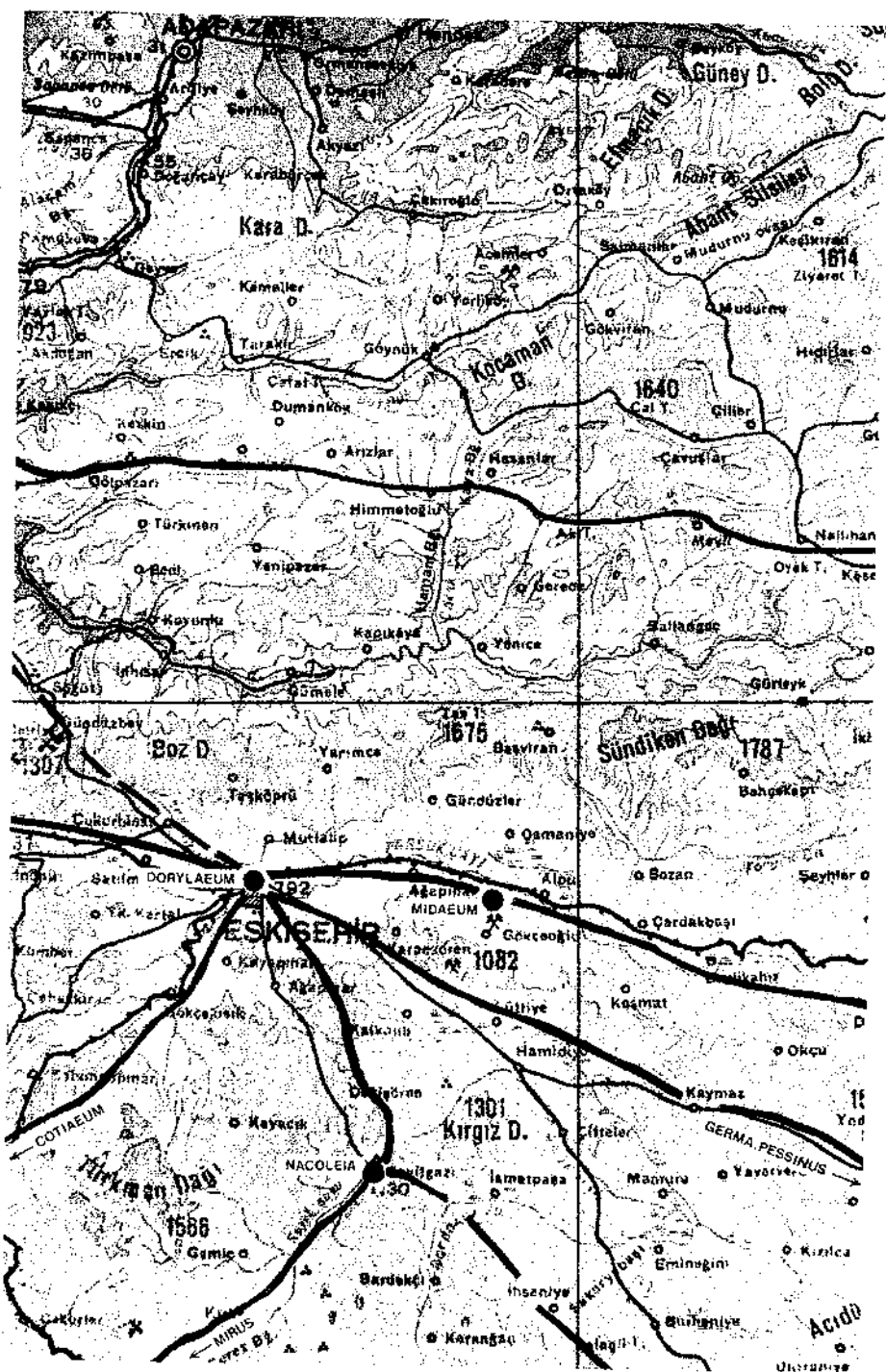

Fig. : 5 — Eskişehir bölgesi Roma yolları haritası.

ΜΑΡΤΥΛΛΙΝΣ·Μ·Φ
 ΚΑΘ·Κ·ΧΙΥ
 ΜΑΝΙΟΚΑΚΥΛΛΙΟΝ ΝΙΟΥ
 ΥΠΑΤΟΣ ΡΕΛΜΑΙΝ·ΛΙ
 ΚΙΒ

25cm

Fig. : 6 — Μίλτασι - Αλάνκω (Burdur).

ΕΑΠΟΛΕΙΤΩΝ

ΤΟΛΙΣΔΙΠΟΥΟΛΟ
 Ν·Η·ΝΩΕΥΧΙ·Η·Ν

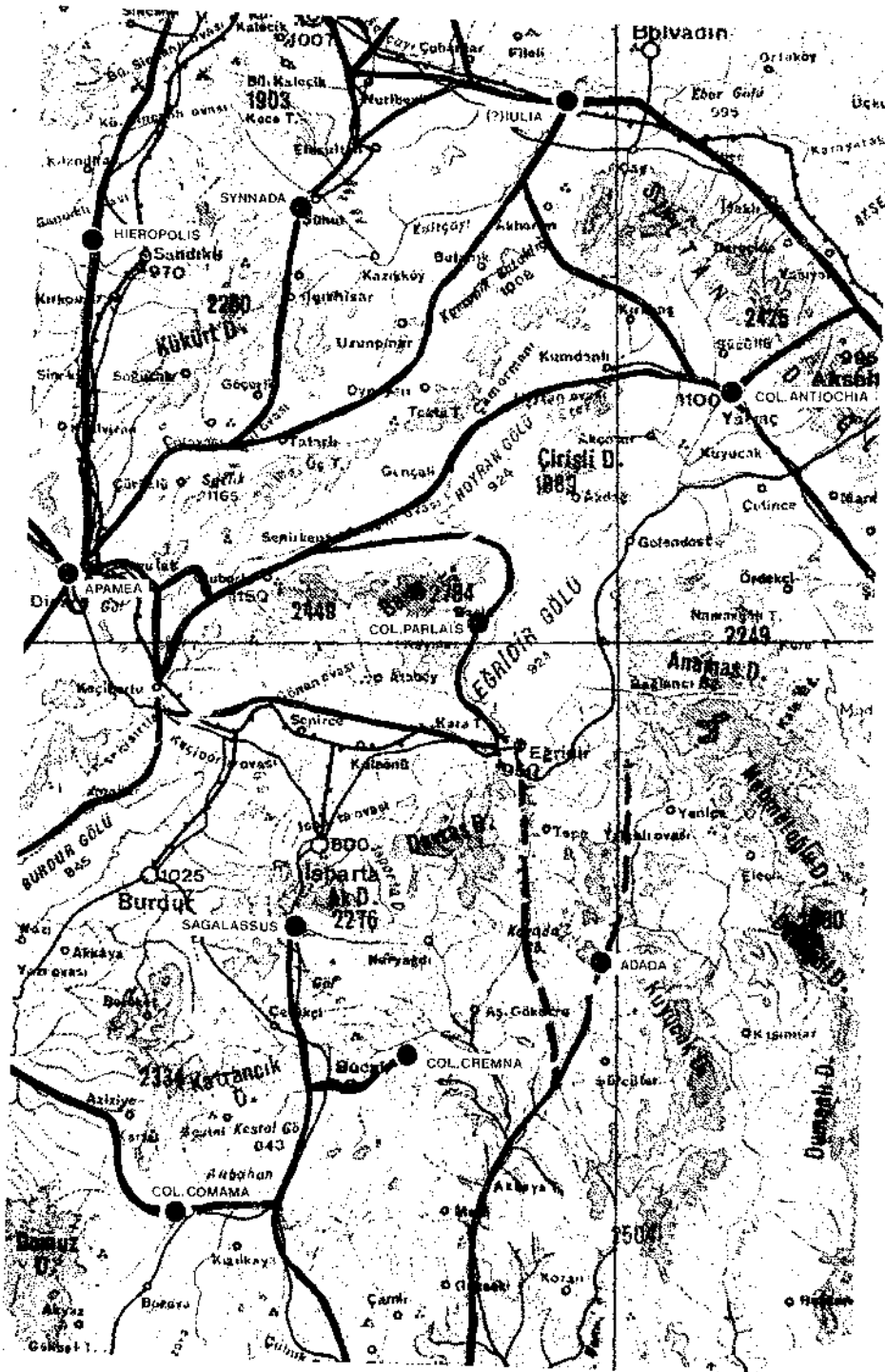
16cm

Fig. : 8 — Yazıt - Kırıkdede (Isparta).

ΛΙΒΑΝΟΣΤΟ
 ΛΕΜΩΝΟΣΤ
 ΕΔΩΡΗΤΩΠ
 ΘΡΕΨΑΝΤΙΜ
 ΗΜΗΣΧΑΡΙΝ
 ΕΤΡΨΖΜ·ΣΕΒ

16cm

Fig. : 9 — Yazıt : Elvançelebi (Çorum).

LABRAUNDA 1983

Pontus HELLSTRÖM *

In May and June 1983 work was done at Labraunda on measuring and documentation of architectural remains. The work was concentrated on the Oikoi, Andron, A, Andron B and the Temple Terrace. A little work was also done on the Doric House in the Propylaea Area.¹

The Oikoi is an almost square building in plan, consisting of two square rooms of different size behind a portico of four Doric columns in antis. It was excavated 1948 - 1953. The southern anta and the south-

(*) Ass. Prof. Pontus HELLSTRÖM, Stockholm Akdeniz Müzesi Müdürü.

For the permission to carry out the research described in this report, we express our warm thanks to the Directorate General of Antiquities and to its General Director, Dr Nurettin Yardımcı. We also thank warmly the Director of the Bodrum Museum, Dr. Oğuz Alpözen and the Director of the İzmir Museum, Dr. Fikret Tek for valuable help and assistance. Thanks are also due to Mr Mehmet Tuna of the Aydın Museum, who was the representative of the Ministry of Culture and Tourism during the expedition.

(1) The following reports on the architecture at the site have so far appeared :

K. Jeppesen, *Labraunda. Swedish Excavations and Researches*. I: 1. *The Propylaea*. Lund 1955.

A. Westholm, *Labraunda* I: 2. *The Architecture of the Hieron*. Lund 1963.
P. Hellström & T. Thieme, *Labraunda*. I: 3. *The Temple of Zeus*. Stockholm 1982.

A. Westholm, «Labraunda», *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Ankara 1978, 543-547.

P. Hellström & T. Thieme, «The Temple of Zeus at Labraunda. A Preliminary Note», *Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul. Meddelanden* 4, 1979, 5-26 (ed. by the Swedish Research Institute in Istanbul, Kungl. Biblioteket, Box 5039, S-102 41 Stockholm, Sweden).

P. Hellström & T. Thieme, «The Androns at Labraunda A Preliminary Account of Their Architecture», *Medelhavsmuseet. Bulletin* 16, 1981, 58-74 (ed. by Medelhavsmuseet, Box 5405, S-114 84 Stockholm, Sweden). Articles in print :
P. Hellström, «Labraunda. Mixed Orders in Hecatomnid Architecture», *Proceedings of the XIth International Congress of Classical Archaeology. Athens 4-10 September 1983*.

P. Hellström, «Dessin d'architecture hécatomnide à Labraunda», *Colloque sur le dessin d'architecture dans les sociétés antiques. Strasbourg 26-28 janvier 1984*.

hernmost column were restored in 1960.² It has previously been thought that this building was rather low and that it had a pediment above the colonnade. Last years work has, however, not confirmed these thoughts.

The walls of this building are of local gneiss. Only the roof tiles and the eastern front with stylobate, antas, columns and entablature were of marble. The low stylobate consisted of marble blocks joined by exposed bronze clamps in lead-filled dove tail cuttings as in all Hecatomnid stylobates at Labraunda.³ The positions of the four Doric columns are known not only because of traces of polishing and wear but also on account of cuttings for vertical clamps on the back of the stylobate. All preserved column drums from this building have such cuttings for vertical clamps at the top and bottom edges on their back. There are also frequent cuttings for a metal grille blocking the free passage between the columns. The columns have the normal 20 flutes, but the flutes are separated not by sharp Doric arrises but by flat Ionic fillets. The Doric capital placed on top of the restored column does perhaps not belong to this building. The diameter of its necking is slightly too narrow and it was not found at the Oikoi but to the south of the temple. The column height has been calculated by a diagram where the heights and diameters of all preserved drums have been tabulated. The columns must have consisted of either three or four column drums each. With the total height calculated from an average drum height, this means either ca. 5 lower diameters or 6 1/3 in height. The clusters in the diagram speak very strongly in favour of the 4-drum alternative. The average heights for the drums of each position give a column height including the capital of 4.46 m. Of the northern anta, however, 7 blocks are preserved of the original 9 blocks. Their combined height together with two blocks of average anta block height and with an anta capital is only 4.34 m. This makes it probable that the column height should be lowered to about this height. With this restored column height, the relation between the column height and the stylobate width will be exactly 1 : 3.

The architrave preserves the entire dedicatory inscription.⁴ From this we learn that the name of the building was the «oikoi» and that it was dedicated by Idrieus (351-344) to Zeus Lambraundos. The architrave blocks were joined on the front side by large clamps set in dove tailed cuttings. These have no constructional meaning but rather a deco-

---

(2) For photos of the restored front, see Westholm, *Labraunda* : I : 2, 41 - 45.

(3) See. e. g. Hellström - Thieme, *Labraunda* I : 3, p. 24.

(4) Published in J. Crampa, *Labraunda* III : 2, Stockholm 1972, pp. 14 - 15 (Inscription No. 17).

rative purpose. It is, of course, important that they imitate the shape of the double axe. Another unique feature on this architrave was found on the soffit. Here panels were sunken, to our knowledge for the first time in Doric architecture. The first Ionic occurrence may have been in the architrave of the Mausoleum at Halikarnassos. On the top surface of the architrave there are the normal pry and dowel cuttings showing the positions of the block edges of the course above. The distance between the dowel holes does not fit the lengths of the architrave regulae and interspaces. Instead, it coincides with measured block lengths of some geison blocks. The geison was of the Ionic type without mutules. So far as can now be seen the geison rested immediately above the large ovolo moulding that crowns the architrave.

Two corner blocks of the tympanum give the angle of the roof. The roof was covered with marble tiles. Along the edge of the roof two tiles were cut in the same block. Four such blocks were found in the stairs on the northern side of the building. Two of them were made for a slope towards the right. They were found near the north-western corner, whereas two blocks with a leftward slope were found near the north-eastern corner. These finding-places indicate very strongly that the gables of the roof were directed to the north and south and not to the east as the front of the building. This means that the building had a stoa-like appearance.

The least well-preserved Hekatomnid building at Labraunda appears to be the so-called Andron B, the Andron of Maussollos.⁵ In fact, however, it can be restored on the paper in all important details. The plan is distyle in antis. It has an almost square cella, and at the back of the cella is a large rectangular niche, the floor of which is over two metre above the floor-level of the cella. In the south wall of the cella there were three large windows; there was a fourth window in the southern wall of the pronaos, and there were two more windows flanking the entrance door. This building has a marble front with two normal Ionic Asiatic columns. But these columns carry a complete faultless Doric entablature. This mixture would without doubt have been dated to Hellenistic times, had not the architrave with the dedicatory inscription been preserved. This inscription not only gives the name of the building as «Andron» but also shows that it was dedicated by Maussollos (377-352) to Zeus of Labraunda.⁶ The date in the mid-fourth century can therefore not be doubted. The study of this building, which is

(5) For photographs of architectural details of this building and of Andron A, see Hellström & Thieme, *Medelhavsmuseet. Bulletin* 16, 1981, pp. 58-74.

(6) J. Crampa, *Labraunda III*: 2, 9-11 (Inscription No. 14).

the oldest Hekatomnid building with mixed order, is probably the most important building that exists at the site. The study of the building in 1983 has led to an hypothesis that the mixed order should be seen as a propagandistic message to be interpreted in connexion with several indications of far-reaching political ambitions of Maussollos.⁷ One should also note that in the Doric entablature there are four metopes to the span, seemingly the first occurrence of this feature in Greek architecture.

The most well-preserved Hekatomnid building at Labraunda is the so-called Andron A, which presumably was dedicated by Idrieus.⁸ It is a slightly enlarged copy of Andron B. There is unfortunately rather little found of the columns, antas and architrave, but the suggested restoration is probably correct in most details. Most of the work on this building in 1983 was done on the taking of new measurements and the drawing of the preserved gneiss walls and the plan of the building. The roof was of terracotta tiles, but the sima was of marble and decorated with lion head spouts. Unfortunately, the interior of this building has never been excavated, or rather, has never been emptied from its large pile of gneiss blocks. This means that a proper publication of this building cannot be made until it has been cleared of blocks. The same observation is also valid for Andron B, which was never emptied from a similar heap of blocks. This means that the original floor has only to a small extent been cleared.

In the museum at Bodrum a few days were spent in studying various architectural pieces. At the same time, Professor Carl Nylander spent one week in the museum studying the marble sphinx that was found at Labraunda in 1953.⁹ It was in all probability a corner acroterium sitting on the roof of Andron B. It is an important example of Achemenoid art. A fragmentary head of a second identical sphinx was found in 1960 and is also kept at the Bodrum museum.

In the İzmir Museum, Mrs. Marianne Prohaszka studied the metal objects found at Labraunda, which were brought to İzmir in 1960. These finds are mainly very small and consist of a large extent of votive arrow and spear heads. This is an important group of finds from the sanc-

(7) P. Hellström, in *Proceedings of the XIIth Int. Congress of Class. Archaeology. Athens 4-10 Sept. 1983* (forthcoming).

(8) For photographs, see Hellström & Thieme, *Medelhavsmuseet. Bulletin* 16, 1981, 58-74.

(9) G. Säfhlund, «The Swedish Excavations at Labraunda 1953», *Türk Arkeoloji Dergisi* VI-1, 1956, Pl. 25, Figs. 5-6; Hellström & Thieme, *Medelhavsmuseet Bulletin* 16, 1981, Fig. 17.

tuary and the proceeding analysis of the results at the University of Gothenburg will eventually show types that fit with the picture we have from other sources of Carian soldiers fighting in various foreign armies. It is also tested whether any of the weapons might be material evidence for the battle that was fought at Labraunda during the Ionic and Carian uprising against Persia in the early years of the fifth century B. C.

The most impressive single metal object found at Labraunda is otherwise the head-piece of an hellenistic wooden couch, published by I. Dahlén.¹⁰ This piece, which is decorated with the protome of a dog, is now exhibited in the new archaeological museum at İzmir.

To the group of votive objects we should also classify a few small pieces of bronze statues, from which, however, almost nothing can be said about the original statues.

There are also metal objects that do not belong to the votive group but to the category of architectural fragments. To this category bronze and iron clamps set in lead belong, of types already published in the volumes on architecture¹¹. We have also a large number of nails with large concave heads, used in wooden doors at the site.

The work of Mrs Prohászka consisted first of all in the identifying of the excavation finds and their original inventory numbers by comparison with excavation photos. The objects were excavated from 1948 to 1953 and have since then been kept in an unfortunately humid environment, which means that not only many labels with inventory numbers but also entire objects had disintegrated completely. The majority of objects could, however, be identified and studied in 1983. This study consisted of the measuring, the weighing and the documentation photography of all objects. Apart from this, a cleaning was undertaken with the mildest possible methods in order to stop progressing corrosion. It is lucky that at this moment the museum environment has changed to more favourable conditions with the new museum. I would also like to use this occasion to thank the director Dr Fikret Tek for valuable assistance and helpfulness both personally and through his efficient staff, and this at a moment when all efforts had to be directed towards the creation of the new archaeological museum in İzmir, a work which has resulted in an attractive exhibition as we can see today.

---

(10) I. Dahlén, «Fragments of a Kline from Labraunda», *Opuscula Atheniensia* II, 1955, 41 - 46

(11) Jeppesen, *Labraunda* I: 1, 8 - 9; Hellström & Thieme, *Labraunda* I: 3, 18 - 19.

For the moment, the evaluation of the information collected in 1983 by Mrs Prohaszka on the metal finds is in progress. The study has, however, not yet reached a stage that permits more than general comments. Specific conclusions concerning chronology, typology, cultural connexions and so forth cannot yet be presented.

I would finally like to invite our colleagues working in the metallurgical field to use our material, which may be important evidence for Carian metallurgy. I have a very strong feeling that the prosperity of the Hekatomnids was based on the mining of iron, copper and silver. Ore of these kinds does occur in Caria, iron ore extensively, and I have seen what looks like copper slag at Amyzon, which may even be the reason for the location of that sanctuary.¹² There is need for a large survey of ancient slag in Caria and I hope someone will undertake such a task. It would eventually give a much firmer base for the economical history of this part of Asia Minor.

---

(12) C. W. Ryan, *A Guide to the Known Minerals of Turkey*, rev. ed. Ankara 1960, 30-31 (copper ore), and 87 (iron ore); W. R. Paton & J. L. Myres, «Karian Sites and Inscriptions», *JHS* 16, 1896, 188-271 (silver mine at Myndos, p. 204); see also on iron L. Robert, «Le fer et les clous à Aphrodisias», *BCH* 107 (1983), 505-511, and J. & L. Robert, *Amyzon I*, Paris 1983, p. 1, note 2, p. 157, note 7, and p. 301 (s. v. Sakarkaya).

Hellström, Labraunda

Illustrations (*delivered at the symposium in izmir*)

Labraunda. Site Plan

The Oikoi. Plan

The Oikoi. Diagram of column drums

The Oikoi. Restored Front

LABRAUNDA

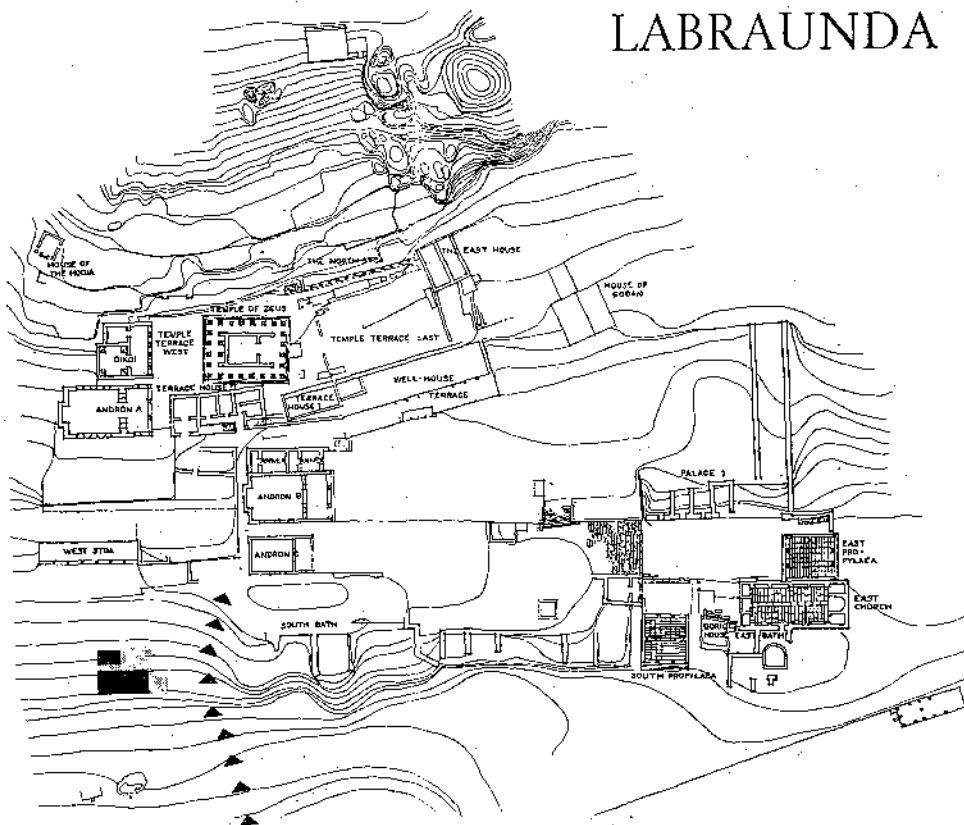

Fig. : 1 — Labraunda Site Plan

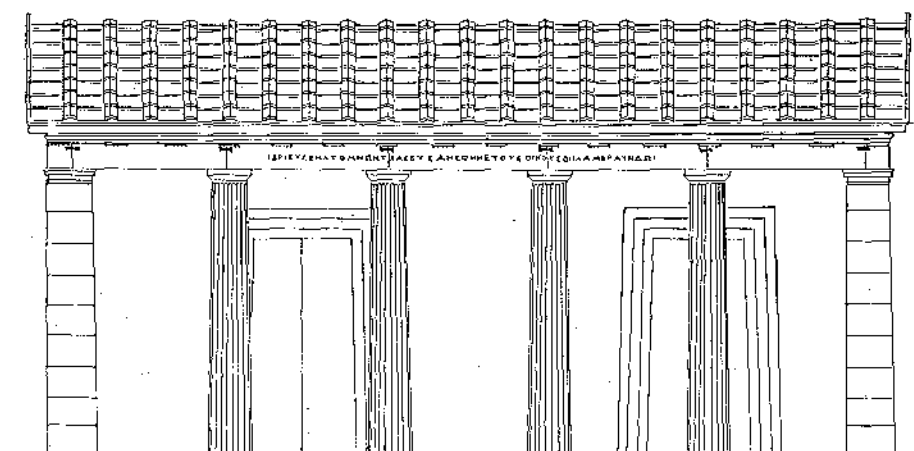

Fig. : 2 — The Oikoi: Restored front.

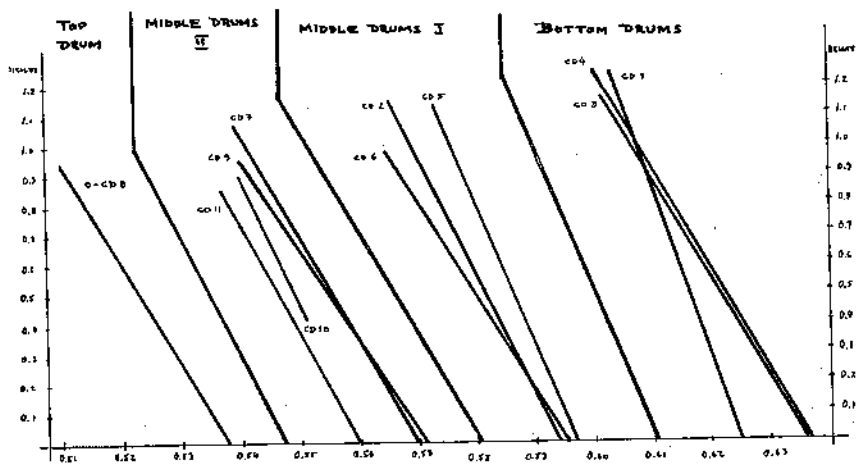

Fig. : 3 — The Oikoi : Diagram of Column durums.

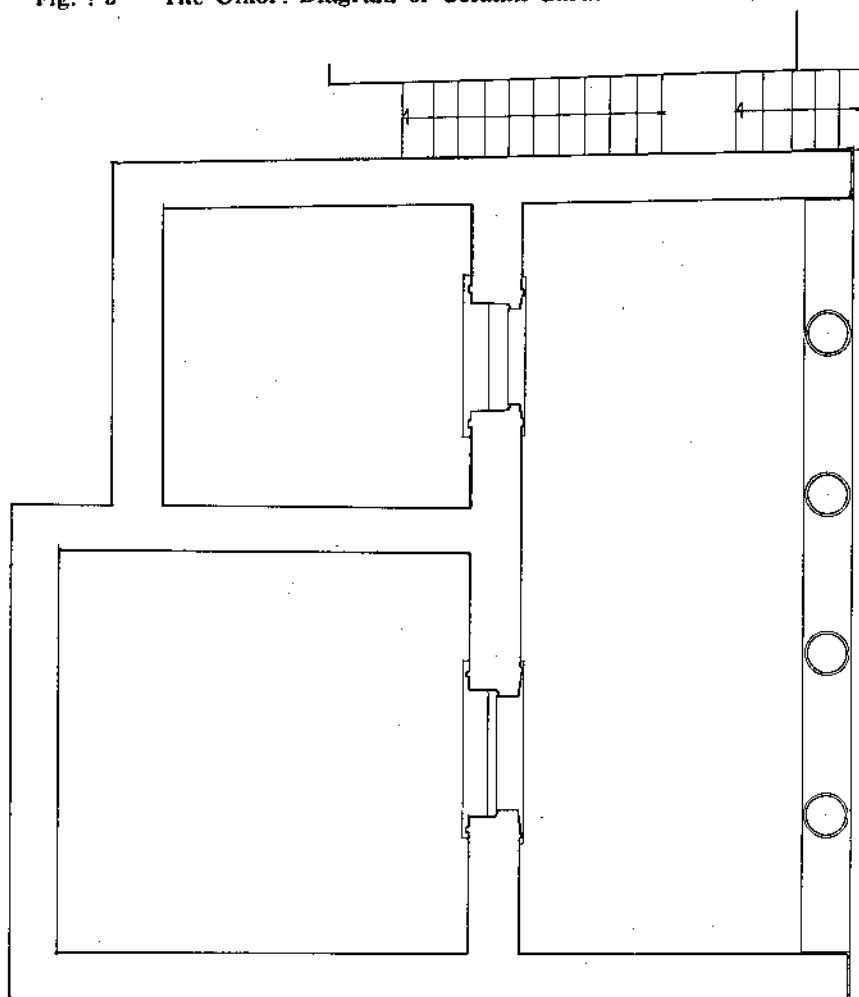

Fig. : 4 — The Oikoi : Plan.

PESSINUS (PESSINONTE) 1983

J. DEVREKER *

M. WAEKENS *

Du 23 septembre au 13 octobre une équipe de l'Université de Gand a terminé l'étude du site et des monuments de Pessinonte, dégagés pendant 6 années de fouilles par feu le professeur P. Lambrechts (1967-1973). L'équipe de cette année fut dirigée par J. Devreker et M. Waelkens. Monsieur Dursun Çağlar, assistant du musée d'Eskişehir représenta le Gouvernement Turch. Nous tenons à remercier encore une fois l'Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, et plus spécialement Dr. Nurettin Yardımcı, qui nous a accordé la permission de reprendre nos recherches sur le site.

J. Devreker a dirigé des travaux de nettoyage autour du temple (théâtre, place à portiques en bas). De plus, il a fait transporter au dépôt archéologique de Ballıhisar quelques monuments du village voisin de Yakapınar, provenant de la ville antique. Parmi eux figure aussi un milliaire de Valérien et de Gallienus, provenant de la voie romaine Amorion-Pessinus. Ce monument, découvert par David French, mentionne le nom de Pessinonte. Un autre objectif de la campagne, à savoir l'étude architecturale du temple et de tout le complexe s'étalant devant lui (théâtre, place à portiques), en vue de la publication définitive, fut effectué par M. Waelkens, qui a identifié 41 blocs provenant de la superstructure du temple. Il s'agit entre autres de plusieurs marches de la krépis, d'orthostates et d'autres blocs appartenant aux parois de la cella, de tambours de colonnes, de chapiteaux corinthiens, d'architraves, d'éléments d'une frise à guirlandes (fig. 1) et de corniches. Ces morceaux permettent une reconstruction presque complète du temple. M. Waelkens les attribue à 2 phases de construction. Une première phase se situe tout probablement vers le milieu ou dans la deuxième moitié du règne de Tibère, une date qui est confirmée entretemps par l'étude de la céramique effectuée par H. Thoen. Cette date et plusieurs éléments de la construction permettent d'avancer l'hypothèse qu'on a affaire à un temple du culte impérial, à savoir un Sébasteion.

(*) Prof. Dr. J. DEVREKER, Gent Üniversitesi Öğretim Üyesi.

Doç. Dr. M. WAEKENS, Gent Üniversitesi, Arkeolojik Kazı Araştırma Komitesi Üyesi.

Une deuxième phase se situe vers le début du 2ème siècle¹. Il s'agit apparemment d'importants travaux de réparation dans la péristasis du temple, peut-être après un tremblement de terre. Quelques blocs appartiennent à l'entablement d'une construction qui n'a pas encore été fouillée, et qui se situait au sud du temple.

Dans la place à portiques s'étalant devant le temple-théâtre M. Waelkens a identifié des fragments d'architecture ayant appartenu à plusieurs bâtiments de ce secteur. C'est ainsi qu'un chapiteau dorique semble provenir des portiques en calcaire entourant sur au moins trois côtés cette place, qui date du début de l'Empire. Ce chapiteau semble suggérer que ces portiques ioniques étaient pourvus, sur au moins un côté, d'un étage appartenant à l'ordre dorique.

Entre le milieu du premier et le début du 3ème siècle de notre ère, ces portiques furent détruits par un incendie, peut-être causée par la même catastrophe qui avait endommagé le temple. La place fut reconstruite et considérablement élargie, au plus tard vers le début du 3ème siècle, quand une petite construction (complètement en marbre, y-inclus le toit) remplaça le portique nord. Plusieurs fragments d'entablement de cette zone proviennent d'une construction augustéenne faisant partie du système d'endiguement du torrent qui traverse le site. Il s'agit d'une construction à deux étages (dorique ou dorisant en bas) avec des colonnes reposant sur des piédestaux engagés dans un escalier à 7 marches.

A côté du site même, nos efforts se sont concentrés aussi sur les carrières de marbre de Pessinonte, situées environ 6 km. au nord de Ballıhisar près d'Istiklâlbağı (fig. 2). Elles furent étudiées et relevées par M. Waelkens et I. Verhaeghe. Leurs 37 puits contiennent encore quelques blocs à demi achevés et des empreintes laissées par des tambours de colonnes ou d'autres éléments d'architecture, enlevés des parois de la carrière. Deux tambours de colonne et plusieurs autres blocs se trouvent encore en partie engagés dans les assises de marbre.

La céramique en surface prouve que l'exploitation a déjà commencé au 1er siècle av. J.-C. et qu'elle s'est poursuivie sous le haut empire.

---

(1) Voir déjà provisoirement M. Waelkens chez P. LAMBRECHTS - J. STRUBBE - M. WAELEKENS - G. STOOPS, *L'Antiquité Classique* 41, 1972, 170 - 172.

Un premier volume avec les résultats de 7 années de fouilles est maintenant sous presse². Il contient un aperçu de l'histoire de la ville (J. Devreker), une étude de la géologie de la région (G. Stoops), les rapports définitifs sur les fouilles dans la nécropole est et sur celles du système d'endiguement du torrent, contenant entre autres un arc monumental, des digues, des escaliers et des colonnades (M. Waelkens). Le volume se termine par l'étude de la céramique du temple (H. Thoen), par l'étude des monnaies de la ville (J. Devreker) et par un aperçu des inscriptions de Pessinonte (J. Strubbe). Un deuxième volume en préparation, est consacré au complexe du temple-théâtre.

---

(2) J. DEVREKER et M. WAELKENS, *Les fouilles de la Rijks-universiteit de Gand à Pessinonte 1967-1973. I. Hommage à Pierre Lambrechts*. Avec la collaboration de H. Thoen, G. Stoops et J. Strubbe, *Dissertationes Archaeologicae Gandenses* 22 (sous presse).

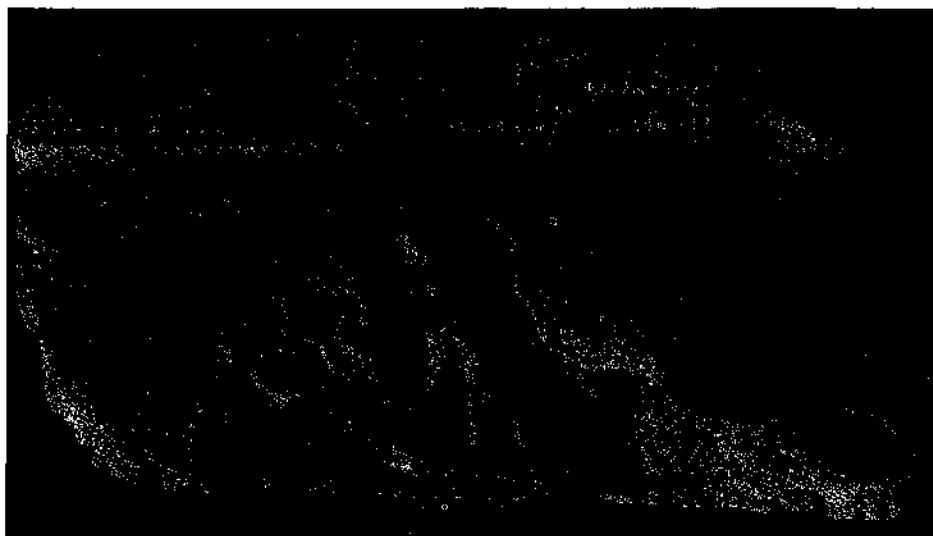

Fig. : 1 — Frise à guirlandes du temple.

Fig. : 2 — Carrière du marbre à İstiklalbağı.

TAŞ KULE : A TOMB NEAR ESKİ FOÇA, TURKEY

Nicholas Dunlap CAHILL *

About seven km. east of Eski Foça stands an imposing tomb known as Taş Kule. Cut out of a single outcrop of bedrock, the tomb has always been visible to travelers and archaeologists, but has still remained something of a puzzle. Its unusual form and structure cannot easily be compared to many known Anatolian monuments, and so there has been wide disagreement about its date and place among the freestanding tombs of Turkey. Here I would like to examine this tomb more closely in order to assign it to a particular cultural and historical context, and try to explain why such an unusual tomb came to be built so near the Greek city of Phokaia.

Taş Kule is built in two stories, separated by a set of steps resembling a pyramid. The lower storey is rectangular, measuring 6.2x8.8 m. and contains the burial chamber. Above this storey is the pyramidal transition, placed near the front of the tomb, so that the lower three steps were omitted in front. The upper storey consists of a totally plain cube; on this cube are the remains of another step, and a rough stone surface that was probably capped with a built stone section, forming the top of the pyramid. Thus the whole upper part of the tomb can be considered a pyramid in two stages, the cube simply forming a very high step.

The front of the tomb bears its only decoration, a false door divided into four panels. This is framed by flat fascia and a lintel molding, which is important for determining the architectural background of the tomb.

Inside the lower storey are two chambers, a smaller antechamber leading into a larger inner room. At the back of the inner chamber is a single cist grave.

On all sides of the tomb are ledges left in the bedrock. Shallow channels cut into these ledges were probably used to quarry the stone and remove the ledges down to a lower level; their presence suggests that the tomb was left unfinished. In the center of the front ledge is a bowl-like cutting 0.5 m. in diameter. This is cut into a section of the ledge which is not separated from the tomb itself by a channel, and was therefore pro-

---

(*) Nicholas Dunlap CAHILL, California Berkley Üniversitesi Ph. D. Adayı

bably intended to remain even after the rest of the ledge was cut away. The purpose of this bowl will be discussed further below.

In its general form and structure, Taş Kule is very different from most other freestanding tombs in Anatolia. It is quite unlike the monumental tombs of Lycia and Caria, such as the Nereid Monument, the Heroon at Limyra or the Maussolleion at Halikarnassos. All these consist of two stories, but these stories are a high podium and, standing on the podium, an architectural stage with columns, Caryatids or other ornament. This type of tomb is distributed widely enough in time and space, and uniform enough in form, to consider it «normative» among many Anatolian cultures; examples have been found in Lycia, Caria, Lydia and other native Anatolian regions, dating from the early fifth century B.C. into the Roman period. But Taş Kule stands apart from these mausolea. First, it is not located in a region where such tombs are common, but in Ionia where freestanding built tombs were rare until relatively late. More importantly, it is formally and structurally distinct. The upper storey does not consist of a peristyle or similar architectural structure, but of a relatively plain pyramid in two stages. The architectural treatment is different, too: the tomb is unadorned, with no sculpture and few ornamental details. The false door is its only architectural rendering, and this is an isolated motif, not functioning or articulating with the structure of the tomb as a whole rather, Taş Kule is spare and blocklike, totally unlike the more «normative» Anatolian mausolea.

The closest formal parallel to Taş Kule is the Pyramid Tombs at Sardis, built probably in the second half of the sixth century B.C. This tomb has been reconstructed as a pyramid in two stages, a form quite similar to that of Taş Kule. This form is unknown in earlier Lydian tomb architecture, and has reasonably been associated with the Persian occupation of Sardis, perhaps built for an Iranian aristocrat at the satrapal court. Here then we have two anomalous, pyramidal tombs, at least one of which may be connected with the Persian control of Asia Minor. There are compelling reasons to associate Taş Kule with the Persian presence as well.

Ornamental details such as moldings are few on this relatively plain tomb, but the one molding above the false door is particularly important and revealing. This consists of a kyma reversa crowned by a fascia whose ends are turned up in a very distinctive manner. The kyma reversa is common, of course, but the horn-like upturned finials are rare or unknown in Greek or Anatolian architecture. The molding is common in Achaemenid Persian architecture, however, and particularly on tomb doors. A very close parallel is found above the door of the tomb Cyrus at Pasargadae;

this molding is almost identical in size and proportion to that on Taş Kule. Similar upturned finials are found on the Zendan-i Sulaiman at Pasargadae and the Ka'aba-i Zardush at Naqsh-e Rostam. All these monuments date to the reigns of Cyrus and Darius, that is, the second half of the sixth century and the early fifth century. And finally, upturned finials are found in Anatolia on a relief from Daskyleion, depicting a magos before a tomb door. These parallels, and the general lack of close parallels to either the molding or the general structure of the tomb in Anatolian and Greek architecture, suggest strongly that Taş Kule was built according to Achaemenid Persian architectural principles, or, more accurately, architectural principles common among Persians residing in Asia Minor. It further suggests that the tomb was built for an Iranian administrator or fief-holder, or else a strongly Persianizing native.

The relief from Daskyleion and another, similar relief raise important questions about the religious and symbolic aspects of Taş Kule. These two reliefs have been interpreted as scenes of rituals and sacrifices before a tomb, as described by Arrian (*Anab.* 6.29), Strabo (15.3.15) and other ancient authors. Two features of Taş Kule may be related to such ritual and symbolism: the false door on its front and the bowl cut into the ledge before the false door. This bowl resembles fire bowls or altars used in Zoroastrian ritual which are often associated with Iranian tombs. Fire altars are depicted on the tombs of Darius and his successors at Naqsh-e Rostam, and on later Achaemenid or post-Achaemenid tombs at Kizkapan and Eshaqvand in Iran. They have been found in stone at Pasargadae, Naqsh-e Rostam, Ravansar and other sites. The presence of this fire bowl ought to indicate that the commissioner of the tomb practiced a form of Zoroastrianism, and further strengthens the tomb's Iranian connections.

On the other hand, the false door, which is such a prominent feature of Taş Kule, is rare or unknown in Iranian tombs, although false windows are a frequent decorative motif in traditional Iranian architecture. Similar false doors are found on a number of tombs in Anatolia, however, they are very common in Roman Phrygia, as recently discussed in detail by Marc Waelkens. But there are earlier examples, a remarkable number of which are found on tombs either of Persians living in Asia Minor or strongly Persianizing Anatolians. The two reliefs from Daskyleion may be numbered among these, if the doors depicted on them are considered as false doors. In front of the tumuli at Karaburun near Elmalı and İkiztepe near Uşak were bases which seem to have supported false or symbolic doors; at İkiztepe there were three bases, perhaps corresponding to the three burials in the tumulus. Both these tumuli show strong Persian connections: wall painting at Karaburun depicts the deceased and his atten-

dants in Persian costume, while finds from İkitzepe included a wealth of Achaemenid metalwork. These tumuli date from the late sixth and early fifth centuries respectively. Early false doors are found in other contexts as well. A stele from a chamber tomb at Sardis, the tomb of Manes the son of Alus, was carved in the form of a false door; this dates to the later fifth or fourth century B.C.

The interpretation of such false doors is problematic. Mars Waelkens and others have proposed that they represent symbolic entrances to the tomb, or are used as a kind of shorthand for the whole tombs as the house of the deceased, the *domus aeterna*. But in the case of Taş Kule this explanation is less satisfactory. If the door on its front symbolized the aspect of the tomb as a house, why was the tomb itself not built as a house? Rather, the false door may be interpreted as a self-contained symbolic motif which can function independently of the structure of the tomb. It may be related to beliefs about the transition from life to death, a passage which might have been facilitated by the representation of such a door.

The date of Taş Kule is difficult to determine. Most recent scholars have proposed dates in the fourth century, but an earlier date seems just as likely. The closest formal parallel to the tomb is the Pyramid Tomb at Sardis, which probably dates to the second half of the sixth century. The molding on Taş Kule is most similar to Iranian moldings of the second half of the sixth and early fifth centuries. The motif of the false door is attested in Persianizing tombs in Anatolia dating to the late sixth and early fifth centuries as well. Nothing positively excludes a later date, but on the strength of these comparisons I would suggest a date in the first period of the Persian occupation of Phokaika, from ca. 546-479 B.C. Such a date would place Taş Kule among the earliest known freestanding tombs, together with the Pyramid Tomb and the Tomb of Cyrus.

Taş Kule remains an enigmatic structure. It is anomalous not only among Anatolian tombs, but among Iranian tombs as well. Moreover, it is quite different from most other known tombs of Persians or Persianizing Anatolians in Asia Minor, which are generally in local funerary traditions; tumuli, chamber tombs, tombs with anthemion stelai and the like. Taş Kule on the other hand makes a relatively explicit and forthright statement of its occupant's ethnicity, a far more explicit statement than, for instance, İkitzepe or Karaşurun, or even many of the tombs at Daskyleion. Why then was this unusual tomb built near the Greek city of Phokaia during this period? The answer may lie in the methods of control and imposition of Achaemenid authority used by the Persians. In 546 the Phokians resisted the Persian conquest, preferring to flee instead; in 499 they supplied the Ionian revolt with its commander. It may well be that more

and different forms of control and propaganda were needed in this region, which was not as tightly held as the interior. The Persians were certainly masters at the use of monuments and tombs to make political statements: the reliefs at Behistun and Persepolis, and the tombs of Darius and his successors, are all eloquent and effective statements about the relationships between the king and his subjects. It is possible to interpret Taş Kule in this way as well, as an explicit statement of status and ethnicity, and as a deliberate association of the status of the deceased to his ethnicity. The statement is all the more forceful in a region where monumental free-standing tombs were rare and where Persian authority was resisted.

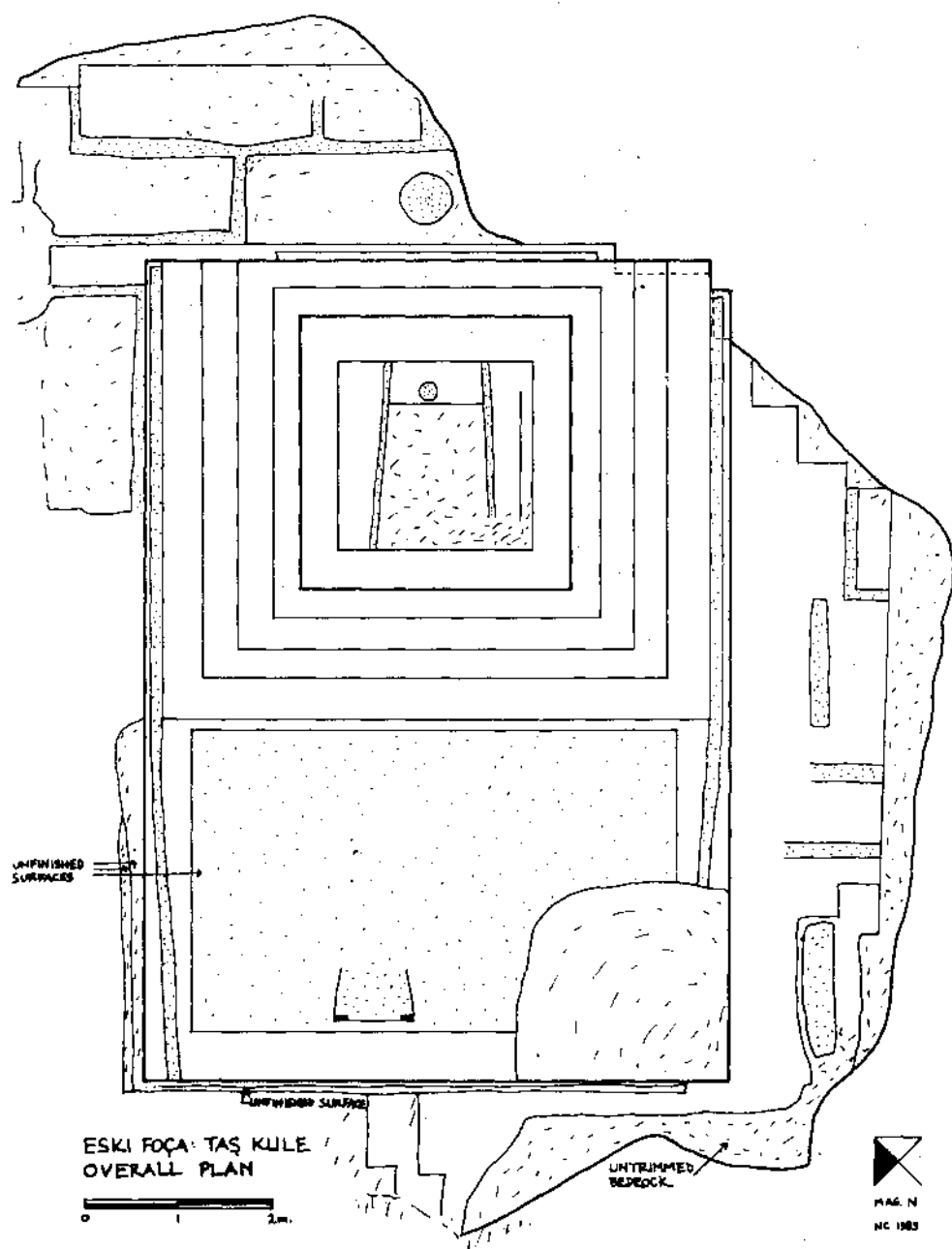

Fig. : 1 — Eski Foça Taşkule overall plan.

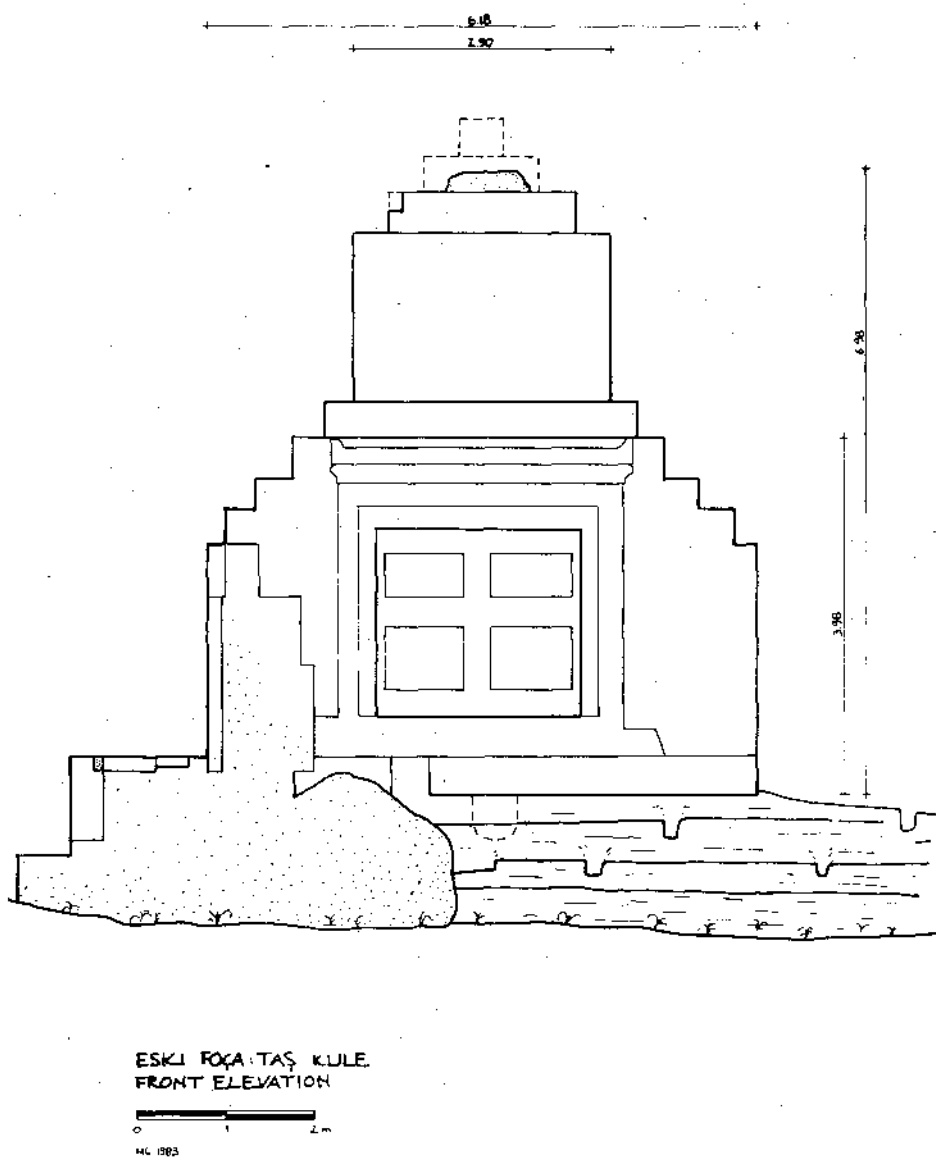

Fig. 2 — Eski Foça Taşkule front elevation

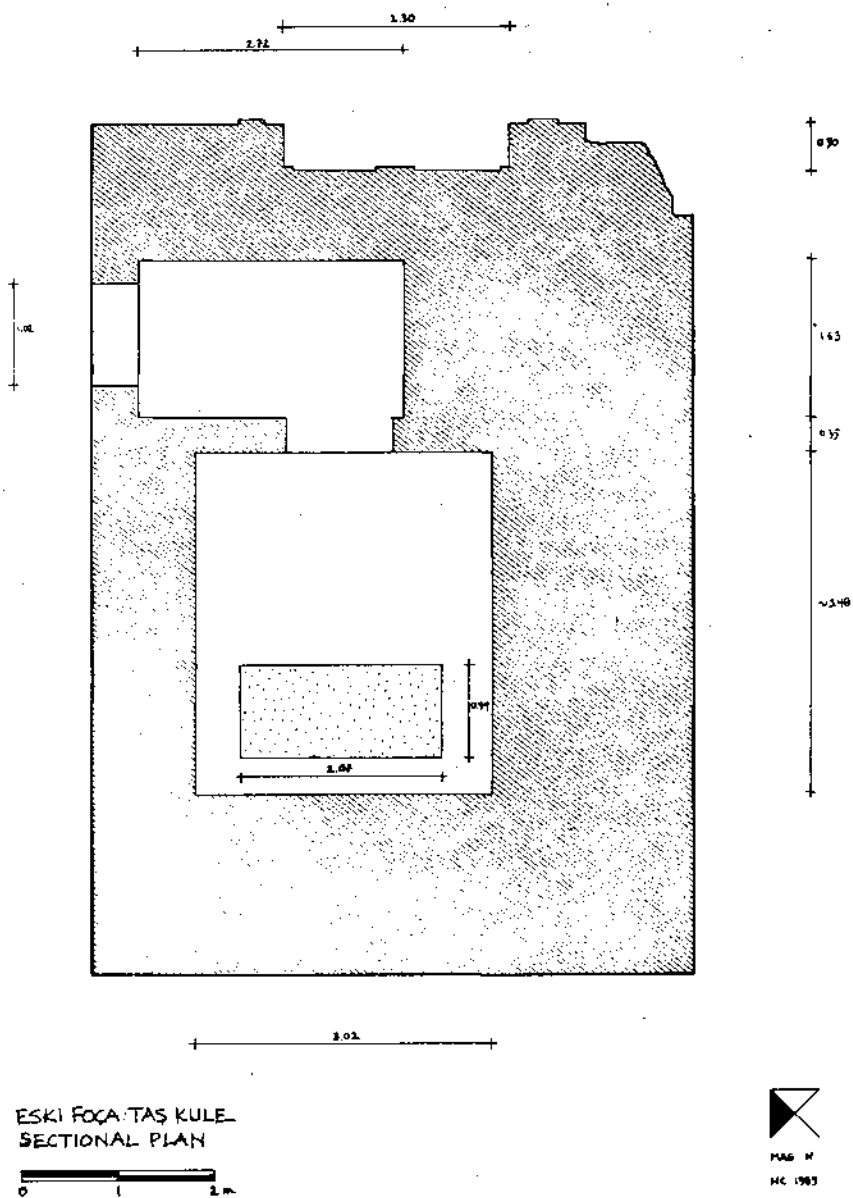

Fig. : 3 — Eski Foça Taşkule sectional plan.

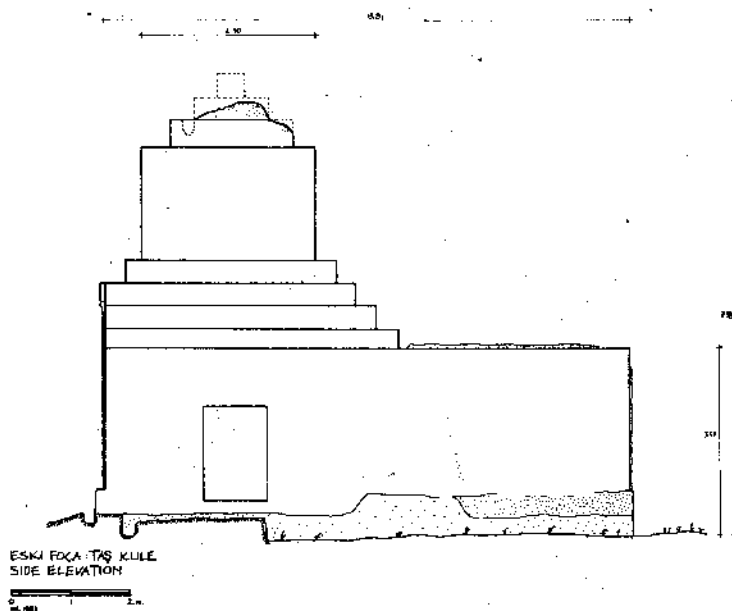

Fig. : 4 — Eski Foça : Taşkule side elevation.

Fig. : 5 — Taşkule, General view.

ZUR GEOMETRISCHEN UND ARCHAISCHEN EPOCHE IN MILET

W. VOIGTLÄNDER *

Milet gilt antiken und modern Historikern als bedeutendste Siedlung Westanatoliens in nachgeometrischer Zeit. Milet hat damals vermutlich mehr Emproia und Sädte gründen, als Straßen innerhalb seines Stadtmurrings anlegen lassen. Milet war damals eine Metropolis des Geistes und des Handels, den tragenden Säulen auch für Kunst und Handwerk¹.

Die überlieferte und soweit auch rekonstruierbare Wertigkeit Milets ist durch archäologische Feldforschung nur unzureichend zu bestätigen. Zwischen Überlieferung und archäologischem Befund klaffen Lücken, die durch systematische Ausgrabungen, aber auch durch neues Überdenken alter Vorstellungen zu schließen sein werden.

I. Die milesische Frage:

Die Milesia, Milets Landbrücke nach Karien, war nach jüngsten Ergebnissen seit dem ausgehenden Neolithikum besiedelt. Wir fanden 1982 auf dem Killiktepe, unmittelbar vor den Toren der historischen Stadt, Hinweise auf eine bedeutende Steinindustrie. Die zudem aufgefundenen Scherben rotmonochromer Vasen lassen an Verbindungen mit Chios und mit Hacilar denken. Die Vorfahren der Siedler waren aus der anatolischen Hochebene durch die Täler der großen Flüsse nach Westen gewandert².

In der insula westlich des Buleuterion der Stadt entdeckten wir Fragmente von Vasen aus der frühen Bronzezeit (FHI-FHII). Damals siedelten Menschen mitten im späteren Stadtgebiet und dicht am Meer. Die besten Vergleichsbeispiele zu ihren einfachen Gefäßen aus Ton kamen in Karien und auf den Inseln der Dodekanes zutage. Es ist nicht auszuschließen, daß die die Stadt eine mit den gleichzeitigen Bewohnern Kariens und der Dodekanes verwandte Bevölkerung hatte³.

(*) Doç. Dr. W. VOIGTLÄNDER, Darmstadt Technische Hochschule Öğretim Üyesi.

(1) Plin. nat. 5, 112.

(2) W. Voigtlander, Ist Mitt 33, 1983, 5 ff.

(3) ders., Ist Mitt 32, 1982, 30 ff.

Bald nach dem Eintreffen minoischer und dann auch spät-helladischer Waren produzierten milesische Werkstätten eine Keramik, die von A. Furumark als *levanto-mycenaeen* bezeichneten Ware beizurechnen ist. Das Verbreitungsgebiet dieser Waren lag südlich von Milet, umschloß die Dodekanes, die Küsten des heutigen Syrien und des Libanon und reichte bis nach Zypern⁴. Kleinere Fundgruppen und Einzelstücke gelangten auch nach Nordionien, in die Troas und zu den mykenischen Zentren im Westen. Auch wenn der stetige Einfluß spät-helladischer Werkstätten nicht unterschätzt werden sollte, bewiesen die *levanto-helladischen* Töpfer, daß sie eigenständig interpretierten, was Händler am Hafen anboten. Ein Zentrum für diese *levanto-helladische* Keramik war Milet. Dort dominierten keine Mykener. Auftraggeber für die Töpfereien waren Einwohner mit Freude am westlichen Kunstwillen -wie später auch Maussollos. Sie blieben aber Karer in Wesen und Bindung -wie ihr berühmter Nachfahre auch.

Wie selbständig das einheimische Element war, wird durch die singuläre, auch hethitische Wehrtechnik voraussetzende Stadtmauer Milets aus jener Zeit klar⁵.

Es scheint eine karische Eigenschaft zu sein, Östliches und Westliches aufzunehmen. Hierbei entstand aus der formalen Anwendung durchaus großartiger Systeme Neues, damals *Levanto-helladisches*.

Nach Herodot soll erst mit der Landnahme des Neileos und seiner Marnen eine unter wenig friedfertigen Umständen vollzogene Mischung der Einwohnerschaft stattgefunden haben. Ein archäologischer Nachweis ist bis heute nicht erbracht worden⁶. Die Funde aus der geometrischen, der vermuteten Zeit dieser unbewiesenen Landnahme folgenden Epoche sind nicht nur in Milet, sondern auch in Karien, in der Dodekanes und auf Samos bescheiden. Weder durch die Dorer, noch durch die Ionier entstand in den karischen Stammessitzen und hierzu naher Umgebung eine zu Attika vergleichbare Entwicklung⁷.

Erst mit der Ausstrahlung kretischer Werkstätten während der orientalisierenden Phase auf der Insel entstanden in den genannten Gebieten neue Dekorationen auf Vasen und auch neue Vasenformen. Wie

(4) A. Furumark, *Mycenaeen Pottery I Analysis and Classification*, Repr. 1972, 9 f., 680 s. v. *Levanto-Mycenaeen Style*.

(5) W. Voigtländer, *Ist Mitt* 25, 1975, 17 ff.

(6) Herodot I, 146; IX, 97; *Ilias* 2, 667ff.; 10, 428 ff.

(7) vgl. J. N. Coldstream, *Geometric Pottery* (1968), 262 ff.;

C. Özgünel, *AA* 1977, 8 f.; ders. *Belliten* 157, 1976, 3 ff.; ders., *Karia Geometrik Seramigi* (1979).

im zweiten Jahrtausend inzierten Kreter einen Neuanfang im Töpferhandwerk Südioniens. Denkbar bleibt, daß damals Kreter auch nach Milet zogen, wie dies aus Urkunden hellenistischer Zeit gelesen werden kann⁸. Falls die Überlieferung von einer karischen Thalassokratie zwischen 730 und 670 v. Chr. auf historische Quellen zurückzuführen ist, dann beherrschten Karer damals das östliche Mittelmeer⁹. Milets Aufstieg lag dann zu einem guten Teil in den Händen karischer Kapitäne und kretischer Handwerker und Künstler.

Weder die dorischen Anteile an den früharchaischen Funden aus der Dodekanes und ihren Randgebieten, noch die ionischen Anteile an zeitgleichen Vasen aus ionischen Werkstätten sind zu definieren und differenzieren. So liegt in Hinblick auf die nach Westen abgrenzbare Keramik und in Bezug auf die historische Situation eine Analogie zum Geschehen im zweiten Jahrtausend vor. Der konstante Faktor seit der Bronzezeit ist das karische Element, sind bodenständige Traditionen. Die südionisch-rhodische Keramik ist eine levanto-archaische Ware wie milesische-rhodischen Vasen der späten Bronzezeit einer levanto-helladischen Battung zugeordnet werden können. Ein Zentrum für die levanto-archaische Keramik war Milet oder ist im Umland der Stadt zu suchen.

II. Anmerkungen zur einheimische-milesischen Keramik aus geometrischer Zeit:

Bei den Studien zur levanto-archaischen Keramik erwies es sich als notwendig, nach Bindungen zurück in die geometrische Zeit zu suchen. Es gelang aber keine datierende Einordnung der einheimischen Keramik ohne festen Kontext. Dies gilt insbesondere für die in proto-geometrischer Zeit bemalten, für Milet wie für Fundstätten auf Samos und den Inseln der Dodekanes typischen Vasen mit Dekorsystemen aus konzentrischen Kreis- und Halbkreisgruppen, Punktreihen, Kommafriesen und Wellenlinien. Vier Anmerkungen seien hier aufgelistet:

1) Nur zwei in Milet hergestellte Vasen können als Kopien nach westlichen Vorbildern aus der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts gelten. Das eine Fragment trägt ein System aus tongrundigen, ausgesparten Mustern. Diese Technik überliefern wenige Vasen aus Athen¹⁰.

(8) vgl. G. M. A. Hanfmann, *AJA* 52, 1948, 135; R. M. Cook, *JHS* 66, 1946; J. M. Cook, *BSA* 53/54, 1958/59, 11 mit Hinweis auf U. v. Wilamowitz-M., *SB Berlin*, 1906, 77.

(9) W. Radt, *Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos*. Ist Mitt. Beiheft 3 (1970), 11.

(10) B. Schweitzer, *Die geometrische Kunst Griechenlands* (1969) Abb. 3 (Keramikos, Grab 12); J. Boardman, *Pre-Classical* (1967), 55 Abb. 28.

Auf dem Boden der brandigen Zone lag, sorgfältig durch eine Kannenscherbe abgedeckt, eine in spät-schwarzfiguriger Manier bemalte Lekythos aus einer attischen Werkstatt. Vergleichbare Malerei auf Tellern und Lekythoi aus attischen Töpfereien wird in die Zeit um 480/70 v. Chr. datiert.

Obwohl in einer Fläche von 200 Quadratmetern mehrere Horizonte klar und ohne Störungen präpariert werden konnten, gelang es bisher nicht, einen der Zerstörungshorizonte sicher mit der Eroberung Milets durch die Perser zusammenzubringen. Wird eine Koinzidenz zwischen dem älteren und sehr brandhaltigen Horizont mit dem Persersturm hergestellt, so ist die Chronologie der attischen Lekythoi mit spät-schwarzfiguriger Malerei um einige Jahre zu verändern. Wird der Pfeilspitzenhorizont in das Jahr 494 datiert, ist die Chronologie der genannten Vasen noch stärker zu korrigieren. Dies würde dann auch zu weiterreichenden Konsequenzen in anderen Bereichen Ioniens für die Zeit um 500/470 v. Chr. führen. Wenn aber die genannte Lekythos im Anschluß bisher gewonnener Datierungen für vergleichbare Vasen aus Attika gegen 480/70 v. Chr. einzuordnen ist, dann erstürmten 494 keine Perser den Kalabaktepe. Dann künden die aufgedeckten Spuren von späteren Ereignissen im 5. Jahrhundert.

VAN - DİLKAYA HÖYÜĞÜ ÖN ÇALIŞMASI

Altan ÇİLİNGİROĞLU *

Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün izni ile 1983 yılının Eylül ayında yürütülen «Van Bölgesi ve Dilkaya Höyüğü» yüzey araştırması E. Ü. Edebiyat Fakültesi ve İst. Üni. Edebiyat Fakültelerinin ortak bir çalışmasıdır.

Sözü edilen çalışmalarımızı 1983 yılında özellikle iki konu üzerinde yoğunlaştırdık. Bunlardan ilki Dilkaya Höyüğü araştırması diğeri ise Van Bölgesi yüzey araştırmasıdır. Dilkaya Höyüğü dışındaki çalışmalar Dr. Oktay Belli tarafından bu oturumda ve Doç. Dr. Veli Sevin tarafından önümüzdeki hafta yine İzmir'de yapılacak olan «Anadolu Demir Çağları Sempozyumu»nda bildirilerle sunulacaktır.

Dilkaya Höyüğü Van İlinin Edremit Bucağına bağlı, aynı adlı köyde, Edremit ile Gevaş arasında sahilde yer almaktadır. Araştırma höyüğün topografik planının çıkartılması çalışması ile başlamıştır. Topografik planın çıkartılmasından sonra 5 x 5 m. karelere ayrılan höyük yüzeyinde «rastgele örnekleme yöntemi» yerine tüm karelerden keramik toplamaya yöneldik. Bu işleminden amacımız yüzey malzemesinin bilgisayara verilmesi aşamasında daha fazla veriye sahip olabilmektir. Ayrıca kazı başladığında elde edilecek keramik malzemenin yüzey buluntuları ile ne derece uyum sağladığının görülebilmesi ikinci amacımızdır.

Yüzey toplamasından elde edilen keramikler üzerinde yapılan ön çalışmalar Dilkaya Höyüğünde M.Ö. 3. binyıldan başlayan bir kültür gelişiminin varlığını göstermiştir.

M.Ö. 3. binyıla tarihlenen keramikler genelde siyah renkli ve iyi perdelenmiş parçalardır. Üzerlerinde genellikle kabartma bezemenin yer aldığı bu keramik türü «Karaz» ya da «Erken Transkafkasya» keramigi olarak adlandırılan örneklerdir. Toplanan malzemenin büyük bölümünü Erken Transkafkasya keramiginin tipik örneklerinin oluşturması Dilkaya höyüğünde önemli bir 3. bin kültürünün varlığını kanıtlamaktadır.

(*) Doç. Dr. Altan Çilingiroğlu, Ege Üniversitesi Öğretim Üyesi.

Van yöresinde 3. bin kültürüne ait buluntular şimdiye dek sadece Ernis ve Alacahan mezarlarından elde edilmiştir. Bu nedenle de Erken Transkafkasya kültürünün Van Gölü havzasına varışı ile ilgili olarak M. Ö. 2500 yılları, bir başka deyişle, Erken Transkafkasya II evresi önerilmiştir. Ancak Dilkaya höyüğünden elde edilen ve üzerinde Erken Transkafkasya I evresi özelliği olan kabartma bezekli parçalar bu kültürün yöreye daha önce, yani Erken Transkafkasya I döneminde bulunduğunu gösterecek niteliktedir. Eğer özelemlerimiz doğru ise bu durumda Tilki-tepe Halaf dönemi ile 3. binyıl arasındaki boşluk biraz daha doldurulabilecektir. Ancak höyükte 3. binyıldan önceye tarihlenebilen malzeme şimdilik ele geçmemiştir.

Dilkaya höyüğünde 2. binyıl kültürü çarkta üretilen, ince cidarlı, koyu devetüyü ve perdeli kaplarla temsil edilmektedir. Kaplar üzerinde herhangi bir bezeme yoktur. Keramikler form ve renk açısından 2. bin Urmiye bölgesi monokrom keramiği ile yakın benzerlik göstermektedir. Van yöresinde yoğun olarak elde edilen boyalı 2. binyıl kapları höyükte çok azdır. Bu durum Van Gölü havzası 2. bin yıl kültürleriyle ilgili bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Her geçen gün müzelere sayıları artarak ulaşan ve tarafımızdan VAN-URMİYE boyalıları olarak adlandırılan keramikler Van bölgesinde gelişkin bir çanak çömlek kültürünün varlığını kesinlikle kanıtlamaktadır. Ancak Dilkaya höyüğünde ve yörede yaptığımız yüzey araştırmaları bu tür keramiğin höyüklerde, en azından yüzeyde, çok az olduğunu göstermiştir. Boyalı kapların benzer örnekleri Kuzey Batı İran ve Kafkasyadaki höyüklerde kendi katlarında ve sivil mimari kalıntıları Van bölgesinde boyalı keramiklerin höyüklerde az ele geçişi 2. binyılda bu bölgedeki höyüklerin yerleşim görmediğine ya da bu tip kapların sadece mezarlara konulduğuna ait önerileri destekleyecek nitelikte midir? Bu sorun sadece Dilkaya Höyüğünde yapılacak bir kazı ile aydınlanabilecektir.

Dilkaya Höyüğünde 2. binyılın son çeyreğine ait kültür genelde koyu kahve ve kiremit renkli ve çarkta üretilen keramiklerle temsil edilmektedir. Demir Çağın erken dönemlerinin tipik örnekleri olan bu yivli ve oluklu kaplar Urartu krallığının kuruluşundan önceye ait olmalıdır. Sözü edilen keramiklerin yakın benzerleri Urmiye bölgesindeki Geoy Tepe kazılarında elde edilmiştir.

Yüzeyde bulunan gri-renkli bir başka tür keramik Van yöresi Erken Demir Çağı için büyük öneme sahiptir. Benzer gri keramik örnekleri Batı İran'da Demir Çağların başlangıcını simgeleyen malzemelerdir. Van yöresinde şimdiye dek çok az bilinen bu tür keramikler Erken Demir Çağın Van yöresine gelişinin Batı İran ile paralel bir gelişim içinde olduğunu

gösterebilecek niteliktedir. Bu keramikler önümüzdeki hafta başlayacak olan «Anadolu Demir Çağları» sempozyumunda da önereceğimiz gibi, Van Gölü havzasının Erken Demir Çağı ile ilgili önemli sonuçlar verebilecektir.

Yaygın olarak bilinen kırmızı perdahlı Urartu keramiği höyükte Urartu yerleşmesinin varlığı için kesin kanıttır. Van yöresinde Urartu yerleşmeleri şimdiye dek Çermik dışında sadece kalelerde kazılmış ve araştırılmıştır. Bu nedenle de Urartu'nun höyük tipi yerleşmesi ile ilgili hiç bir bilgimiz yoktur. Urartu uygarlığının höyük tipi bir yerleşme içinde araştırılması bu kültürün 2. binyıl kültürü ile olan olası bağlantısı ve kökeni hakkındaki karanlık birçok noktanın aydınlatılmasını sağlayacaktır.

Yukarıda kısaca belirttiğimiz gibi, Dilkaya Höyüğü en geç 3. binyıl başından itibaren sürekli bir yerleşimi içermektedir. Van bölgesinin kültürel gelişimini sırayla izleyebilmemizi sağlayacak olan Dilkaya Höyüğünde 3. binden daha eski bir yerleşmenin varlığı henüz kesin değildir. Van bölgesinin 1938'de kazılan tek höyüğü olan ve Kuzey Mezopotamya ile kültürel ilişkiyi kanıtlayan Tilkitepe'nin Dilkaya'ya sadece 20 km. uzaklıkta ve göl kıyısında yer alışı Dilkaya'da da Halaf dönemine ait kültürün varolabilmesini ummamız için bir neden olarak kabul edilebilir.

4. binyıldan önceye tarihlenen yerleşmenin olmaması durumunda bile Dilkaya höyüğünün kazılması Van Gölü havzasının 3 ve özellikle 2. binyıla ait kültürlerinin etrafında yoğunlaşan sis perdesini büyük ölçüde kaldıracığına içtenlikle inanmaktayız.

VAN OVASINDA YENİ URARTU MERKEZLERİ

Oktay BELLİ *

M. Ö. 9.-6. Yüzyıllar arasında Doğu Anadolu yüksek yaylası, Kafkasötesi ve Kuzeybatı İran Bölgesinde egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı'nın Tuşpa (bugünkü Van kalesi) ve Rusahinili (bugünkü Toprakkale) gibi iki görkemli başkentini içine alan Van ovası hakkındaki bilgilerimiz, ne yazık ki bugün bile çok eksik ve yetersizdir. Bu eksikliği gidermek amacıyla İstanbul ve Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültelerinin ortaklaşa başlattıkları Van Projesi çerçevesi içinde 1983 yılı Eylül ayında, Urartu Krallığı'nın merkezini oluşturan Van ovasında düzenli ve geniş kapsamlı araştırmada bulunduk.

Deniz düzeyinden ortalama 1720 metre yüksekliğindeki Van ovası, yaklaşık olarak 150 kilometrekare genişliğindedir. Doğu ve Kuzeydoğu yönüne doğru genişleyen, güneye doğru ise daralan ova, bu görünümü ile kabaca yarım ay biçimindedir. Batısı Van Gölü tarafından sınırlanan ovanın kuzeyi Zimzim Dağı (2062 m.), doğusu ise Varak (eski Şuşanis 2050 m.) ve Erek Dağı (2062 m.) tarafından doğal bir duvar gibi çevrelenir (Resim 1). Böylece her türlü tehlikeden korunan Van ovası, Varak ve Erek Dağlarından inen kar ve yağmur sularının getirmiş olduğu lığ (alüvyon) topraklarla da oldukça verimli bir ova halini almıştır¹.

Doğal konumdan dolayı Van ovası, özellikle eskiçağda politik yönden birleşmiş toplulukların başkenti olması için elverişli niteliklere sahiptir. Geniş ve verimli kıyı ovası, çevresindeki arazi şekilleri, ulaşımı sağlayan yolları ve güneydeki zengin demir, bakır, gümüş ve kurşun gibi değerli maden yataklarına çok yakın olması nedeniyle, büyük bir kentin kurulması ve gelişmesi için gerekli olan tüm öğeleri bünyesinde toplamıştır.

Bu özelliklerden dolayı M. Ö. 9. yüzyılın ortalarında Lutipri oğlu Sarduri, Urartu Krallığı'nın başkentinin Van ovasının batısında, göl kıyısında yükselen Van kalesi kayalıkları üzerinde kurmuştur. 7. yüzyılda

(*) Doç. Dr. Oktay BELLİ, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

(1) O. Belli, *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul 1977, s. 44, harita 2.

ise ikinci Urartu başkenti Rusahinili (Toprakkale), savunma yönünden daha elverişli özelliklere sahip olan ovanın kuzeydoğusundaki Zimzira kayalıkları üzerinde kurulmuştur (Resim 1).

Van ovasında sürdürdüğümüz araştırma sırasında, bugüne değin bilinen Van kalesi, Toprakkale ve Kalecik kalesi dışında, ekonomik ve askeri amaçlı birçok Urartu kalesinin daha kurulmuş olduğunu ortaya çıkardık.

Yukarı ve Aşağı Kevenli Kaleleri

Van şehrinin yaklaşık olarak 6 km. doğusunda yer alan Kevenli (eski Şuşanis) köyü, ovanın doğusunu yarım ay şeklinde çevreleyen Varak Dağı'nın batı eteğinde bulunmaktadır (Resim 1). Yerleşim merkezi deniz düzeyinden 2000 metre yükseklikte olmasına karşın, doğu ve kuzeydoğusunu çevreleyen yüksek dağlardan dolayı, Van ovasından daha elverişli iklimsel özelliklere sahiptir. Günümüzde tamamen çıplak olan Varak ve Erek Dağlarının, 19. yüzyılın başlarına değin bitki topluluğu ile kaplı olduğu bilinmektedir.

Köyün içindeki kireçtaşı kayalığının üzerinde bulunan küçük Kevenli kalesinden günümüze değin herhangi bir duvar kalıntısı kalmamıştır. Yukarı Kevenli kalesi olarak isimlendirdiğimiz kalenin taşları, çevresi yapılarla kuşatılan köy evlerinin yapımında kullanılmıştır. Halk tarafından aşırı bir şekilde tahrip edilen küçük kayalık üzerindeki kalenin ancak sur yuvaları görülmektedir (Resim 2-3).

Yukarı Kevenli kalesinin ve köy yerleşim alanının kuzeyinde, eski Urartu sivil yerleşim merkezinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Basık ve yatay teraslar halinde uzanan arazide, gri ve sarımtırak renkli kireçtaşlarından inşa edilen yerleşim merkezinin temel kalıntıları, belirgin olarak görülmektedir.

Van ovasının doğusunu sınırlayan Varak ve Erek Dağları, yanardağ püskürüğü olan bazalt ve andezit kayalıklarından oluşurken, çevrede yoğun adacıklar halinde yükselen gri ve sarımtırak renkli kireçtaşı yığılımları da bulunmaktadır. Kale duvarlarında ve yapıların inşasında kullanılan gri ve sarımtırak renkli kireçtaşları, çevrede bulunan kayalıklardan elde edilmiştir. Bazalt kayalıklardan çıkarılan gözenekli ve gözeneksiz bazalt taşlarının ise, çoğunlukla yapı yazıtlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Kevenli köyünde bulunan çok sayıda çiviyazılı bazalt taşı, bunu doğrulamaktadır².

(2) Bak dipnot 3 ve 4.

Kevenli köyündeki ikinci Urartu kalesi, köyün 1 km. kadar kuzeybatısında yer almaktadır. Aşağı Kevenli kalesi olarak isimlendirdiğimiz kale, fazla yüksek olmayan bir tepenin üzerinde, yaklaşık olarak 95X80 metre karelik bir alanı kapsamaktadır (Resim 4). Ancak bu küçük kalenin duvarları, iri taşlardan yapılmıştır (Resim 5-6). Güney duvarlarından 1 ya da 2 sıra taş dizisi açıkta olmasına karşın (Resim 7), öteki duvarlar toprak altında bulunmaktadır. Bastiyon çıkıntılarının seyrek olarak kullanıldığı kalenin duvar örgüsü, daha çok 9. yüzyılın sonlarına tarihlenen Yukarı Anzaf ve Zivistan kalelerinin duvar örgüsü ile benzerlik göstermektedir. Ayrıca köyde bulunan çok sayıdaki çivi yazılı yapı yazıtının hemen hepsi Urartu kralı Menua dönemine aittir³. Yine Menua dönemine ait olan ve yerleşim merkezinden söz eden bir başka ilginç yapı yazıtı ise, Assurca ve Urartuca kaleme alınmıştır⁴. Bu yüzden Kevenli köyündeki yerleşim merkezi ve kalelerin, Urartu kralı Menua döneminde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Güneybatı yönüne doğru teras halinde genişlenen kalenin doğu uzantısı toprak düzeyi ile aynı doğrultuda olmasına rağmen, güney, kuzey ve batı kesimi aşağısındaki arazi düzeyinden 30-35 metrelik bir yüksekliğe sahiptir. Bu yüzden kaleye ana giriş kapısının doğu kesimden olduğu anlaşılmaktadır.

Bugün üzeri tarla olarak kullanılan Aşağı Kevenli kalesinin üzerinde dağınık olarak bulunan büyük pitos parçaları ile halkın kale içinde yaptığı kaçak kazılarda ortaya çıkarılan yarıya kadar toprağa gömülmüş iri pitoslar (Resim 8), kalede büyük erzak depolarının bulunduğunu göstermektedir. Çünkü Van ovasının en verimli toprakları bu kesimde bulunmaktadır. Bu yüzden Kevenli köyündeki Urartu yerleşim merkezi ve kalelerinin Kral Menua döneminde ekonomik amaçla kurulmuş tesisler olduğu anlaşılmaktadır.

Kıratlı Kalesi

Kıratlı kalesi, Van şehrinin 6-7 km. kuzeydoğusunda yer alan Kıratlı (eski Lamizgert) köyünün kuzeybatısındaki tepe üzerinde bulunmaktadır (Resim 9). Yüksek tepe üzerindeki gri renkli kireçtaşı kayalıkları üzerine kurulan kale, oldukça fazla tahrip olmuştur (Resim 10). Bu yüzden kalenin planı hakkında herhangi bir bilgi edinilememektedir.

(3) Geniş bilgi için bk., F. W. König, *Handbuch der Chaldischen Inschriften*, *Archiv für Orientforschung*, 1955 - 1957, No. 49 b - c - d, 57, 76 A - B - C - D - E, Inc. 2, 5, 21, 23-; G. A. Melikışvili, *Urartskie Klinobraznye Nadpisi*, 1960, No : 74, 78, 96 - 98, 121 - 123, 341.

(4) A. M. Dinçol - E. Kavaklı, *Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları, Anadolu Araştırmaları*, Ek Yayın 1, 1978, s. 24 vdd.

Ancak, yukarı Anzaf kalesinin güneybatı girişindeki anıtsal kaya işçiliği ile Kıratlı kalesinin kuzeydoğusunda, giriş yeri olduğu sanılan kaya işçiliği arasında çok büyük bir benzerlik görülmektedir.

Kalenin güneybatı eteğinde yayvan teraslar halinde uzanan arazide ise, sivil yerleşim merkezine ait konutların temel kalıntıları bulunmaktadır. Köy halkı tarafından «Ziyaret» yeri olarak adlandırılan bu alandaki temel kalıntıları dağınıktır (Resim 11-12).

Kıratlı kalesinin en önemli özelliği, doğu ve kuzeydoğu yönlerinden gelen ve Aşağı Anzaf kalesi önlerinden geçerek Tuşpa'ya ulaşan «Askeri ve Ticaret Yolu»nu denetim altında tutmuş olmasıdır⁵. Kalenin güneydoğu eteğinden geçen ve Anzaf kalesine ulaşan eski Urartu yolu, bugün bile belirgin olarak görülmektedir⁶. Bu nedenle Aşağı ve Yukarı Anzaf kaleleri ile Van ovası arasında bir kilit noktasında yer alan Kıratlı kalesi 9. yüzyılın sonlarından itibaren Tuşpa'nın doğu yönündeki bir ön karakoludur.

7. yüzyılda Van ovasında ikinci Urartu başkenti Toprakkale'nin kurulması ile doğu yönüne giden «Van- Keklik Bulağı- Hoş Gedik- Aşağı Anzaf» güzergahı açılmasına karşın, Kıratlı kalesinin güneydoğu eteğinden geçen yolun öneminden hiçbir şey kaybetmeden kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kavuncu Kalesi

Bugünkü Van şehrinin 7-8 km. kadar kuzeydoğusunda yer alan Kavuncu kalesi, ovanın Van kalesi ve Toprakkale'den sonra üçüncü büyük kalesidir.

Kavuncu (eski Çoravanis) köyünün hemen kuzeydoğusunda, fazla yüksek olmayan oval biçimli bir tepenin kayalıkları üzerinde kurulan kalenin duvar taşları, halk tarafından sökülerek köy evlerinin yapımında kullanılmıştır (Resim 13). Ana kaya üzerine açılan merdiven biçimli duvar yatakları belirgin olarak görülmektedir (Resim 14). Kalenin batı ucuna yakın, ana kayanın düzeltilip oyulması ile kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve kaleyi ikiye ayıran derin ve uzun kaya yarığının hangi amaçla yapıldığı şimdilik bilinmemektedir (Resim 15-16). Kaya yarığının biçimi, Varto-Kayalıdere kalesinin mezar odasına açılan girişi⁷ ile Ça-

(5) O. Belli, *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul 1977 s. 49 - 50, lev. I/3.

(6) O. Belli, *Aynı Eser*, Lev. II, res. 3.

(7) C. A. Burney, «A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere», *Anatolian Studies*, XVI, 1966, lev. XXII a - b.

vuştepe kalesinin kuzeyinde potern olarak adlandırılan kaya yarığının biçimi ile büyük bir benzerlik göstermektedir.

Duvarlarda kullanılan sert bir bünyeye sahip sarımtırak renkli taşlar, kalenin kuzeydoğusunda geniş bir alana yayılan kireçtaşı ocaklarından elde edilmiştir⁹. Günümüzde bile öneminden hiçbir şey kaybetmeden işletilen taş ocakları, Van şehrinin gereksinmesini karşılamaktadır (Resim 17-18).

Kavuncu kalesinin önemi, çevresinde geniş bir alana yayılan verimli toprakların ve önemli taş ocaklarının yanı sıra, özellikle Geniş Göl'den gelen baraj sularının Sihke göleti ile Toprakkale ve Van ovasına dağıtıldığı kavşak noktasında bulunmasından ileri gelmektedir. Van ovasının doğusunda, 3204 metre yüksekliğindeki Erek dağı üzerinde Urartu kralı I. Rusa döneminde yaptırılan Geniş Göl barajından¹⁰ ovanın kuzeydoğu kesimine getirilen sular, Kavuncu kalesinin hemen güneydoğusunda Van ovasına ve Sihke göletine tevzi edilmektedir¹¹.

Bu nedenle Kavuncu kalesinin Urartu Krallığı'nın ikinci başkenti Toprakkale ve Geniş Göl barajı ile bağıntılı olarak M.Ö. 7. yüzyılda kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Kalenin 7. yüzyılda kurulduğunu, günümüze değin varlığını çok az koruyabilen kale duvarlarındaki taş işçiliği de doğrulamaktadır. Kalenin batı eteklerindeki duvar taşlarının, ortası bombeli kenarları işlenmiş «rustika» lı işçiliği, Adilcevaz¹², Armavir¹³, Çavuştepe Uçkale önu yapıları¹⁴ ve 7. yüzyılda kurulan Toprakkale'nin duvar taşları¹⁵ ile çok büyük bir benzerlik göstermektedir (Resim 19).

(8) A. Erzen, *Çavuştepe I*, 1978, res. 48, lev. IV.

(9) Geniş bilgi için bk. İ. E. Altınlı, *Türkiye Jeolojik Haritası : Van, Maden Tetkik ve Araştırma Enstitüsü*, 1964, s. 42 vd.; *Türkiye Maden Envanteri (İllere Göre)*, Maden Tetkik ve Araştırma Enstitüsü, no. 179, 1980, s. 549.; O. Belli - A. M. Dinçol, «Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları», *Anadolu Araştırmaları*, 8, 1982, s. 169.; O. Belli, «Alniunu Kenti ve Taş Atölyesinin Keşfi», *Anadolu Araştırmaları*, 8, 1982, s. 119.

(10) F. W. König, *Handbuch der Chaldischen Inschriften, Archiv für Orientforschung*, 1955 - 1957, No. 121.

(11) Hemen hemen benzer hipotez C. F. Lehmann - Haupt tarafından da öne sürülmüştür (Krg. *Armenien Einst und Jetzt* II/1, 1926, s. 43). Karşıt görüş için bk. B. Ögün, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram Kanalı*, 1970, s. 40.

(12) E. Bilgiç - B. Ögün, *Anatolia*, 8, 1964, s. 84, not 35.; E. Bilgiç - B. Ögün, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 21, 1974, s. 34, res. 1 a, 1 b.

(13) B. N. Arekelyan, *Studi Micenei ed Egeo - Anatolici*, 14, 1971, s. 47.

(14) A. Erzen, *Çavuştepe I*, 1978, s. 29, lev. XXIV a - b - c - d.

(15) C. F. Lehmann - Haupt, *Armenien Einst und Jetzt* II/, 1931, s. 460.; R. D. Barnett, *Iraq*, 12, 1950, s. 23, res. 12.; A. Erzen, *Türk Tarih Kongresi*, 6, 1964-1966, s. res. 8.; A. Erzen, «Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları», *Anadolu Araştırmaları*, 4 - 5, 1976 - 1977, lev. XII/1 - 3.

Keklik Bulağı Kalesi

Van şehrinin yaklaşık 6 km. kadar kuzeydoğusunda bulunan Keklik Bulağı kalesi, bugünkü Van-Özalp karayolunun 1 km. kadar kuzeybatısında yer almaktadır. Kalenin güneydoğu eteğinde çıkan büyük bir su kaynağından dolayı, halk buraya Keklik Bulağı- Keklik Çeşmesi olarak adlandırmaktadır.

Keklik Bulağı kalesi, iki ayrı kayalık üzerinde kurulmuştur. Doğuda yükselen kayalıklar üzerinde en küçük bir duvar kalıntısı kalmamıştır. Ancak kayalığın kuzeydoğu ucunda, ana kaya içine iki su kuyusu oyulmuştur. Yeşilalıç (Pagan)⁶¹, Yeşilsu (Amik), Urartu kaleleri ile Fırat Irmağı kıyısındaki Kaleköy kalesi su kuyularının benzeri olan ve kalenin su gereksinmesini karşıladığı anlaşılan kuyuların içi taş ve toprakla dolmuştur. Günümüzde kuyuların 60-70 metre kadar güneydoğusunda kaynayan Keklik Bulağı'nın, eskiden su kuyularının olduğu yerden çıktığı anlaşılmaktadır.

Kuyulardan biri 5 metre derinliğinde ve 1.30 metre çapındadır. Bunun hemen yanına açılan ikinci kuyu ise 3 metre derinliğinde ve 90 cm. çapındadır (Resim 20). Ana kayaya birbirine bu kadar yakın iki kuyunun neden açıldığı anlaşılamamaktadır. Ancak, açılan ilk kuyunun elverişsiz olması yüzünden yarım bırakıldığı ve daha geniş çaplı ikinci kuyunun açıldığı anlaşılmaktadır.

Keklik Bulağı kalesi kayalığının 50-60 metre batısında yükselen ikinci kayalık üzerindeki eski duvar kalıntıları daha az tahrip olmuştur. Özellikle tepenin güneybatı eteğinde ana kaya üzerinde iri taşlardan yapılan duvar temelleri, belirgin olarak görülmektedir. Ancak kale duvarları, geçirmiş olduğu şiddetli tahribat nedeniyle belirli bir plan vermemektedir (Resim 21-22).

Kalenin en ilginç yönü, iki kayalık arasında kalan alanın kuzey ve güney kesimlerine örülen birer duvar ile birleştirilmiş olmasıdır. Duvarların ön ve arka yüzlerinde iri taşlar kullanılmış, arası ise küçük taşlarla doldurulmuştur.

Keklik Bulağı kalesi, stratejik konumundan dolayı tipik bir ön karakol niteliğindedir. Urartu Krallığı'nın ikinci başkenti Toprakkale'nin 4-4,5 km. kadar kuzeydoğusunda yer alan ve önünden geçen «Askeri ve Ticaret Yolu» na gözcülük eden kale, kuzeydoğu yönünden gelen tehlikelere karşı kurulmuş olmalıdır. Toprakkale'nin kurulmasından sonra yapıldığı anlaşılan kalenin 7. yüzyılda inşa edildiğini, yüzeydeki keramik parçaları da doğrulamaktadır.

(16) V. Sevin- O. Belli, «Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi», *Anadolu Araştırmaları*, 4 - 5, 1976 - 1977, lev. VIII/3

Urartu Krallığı'nın M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Van ovasında kurulmasından hemen sonra gelişmeye başlayan ovanın, Doğu Anadolu Bölgesinde ekonomik ve politik yönden çok büyük bir önem kazandığını görmekteyiz. Ovanın M. Ö. I. binyılında, özellikle 9-6. yüzyıllar arasında kazanmış olduğu olağanüstü önemini, ne Ortaçağ'da ne de Osmanlı İmparatorluğu döneminde göremeyiz. Kuşkusuz Van ovasının değer kazanması, Urartu Krallığının M. Ö. 9. yüzyılın son çeyreğinden itibaren büyük bir hızla Doğu Anadolu, Kafkasötesi ve kuzeybatı İran Bölgesine yayılması ile eşdeğerde olmuştur. Nitekim ovada Tuşba ve Rusahinili gibi iki görkemli başkent ile birlikte kurulmaya başlanan ekonomik, politik ve askeri amaçlı birçok tesis, bu gelişmeyi açıkça yansıtmaktadır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, ova savunma yönünden oldukça elverişli doğal özelliklere sahiptir. Batısı Van Gölü tarafından sınırlanan, doğusu ve güneyi ise yüksek dağlarla duvar gibi çevrelenen Van ovasının savunma yönünden en zayıf kısmını, kuzey ve kuzeydoğu kesimi oluşturmaktadır (Resim 1). Bundan dolayı ovanın savunma yönünden zayıf olan kesimleri, Urartu kralları tarafından bilinçli olarak inşa ettirilen birçok kale ile takviye edilmiştir. Örneğin, Urartu Kralı İşpuini döneminde, ovanın yaklaşık olarak 16 km. kadar kuzeyinde bulunan Kalecik, kuzeyden Van ovasına gelecek tehlikeleri önlemek amacıyla kurulan birçok savunma kalesinin son noktasını oluşturmaktadır¹⁷. Yine aynı kral döneminde ovaya kuzeydoğu yönünden gelecek tehlikelere karşı Aşağı Anzaf kalesi, güneyden ve güneydoğudan gelecek tehlikelere karşı da, Aşağı ve Yukarı Ziviştan kaleleri kurulmuştur.

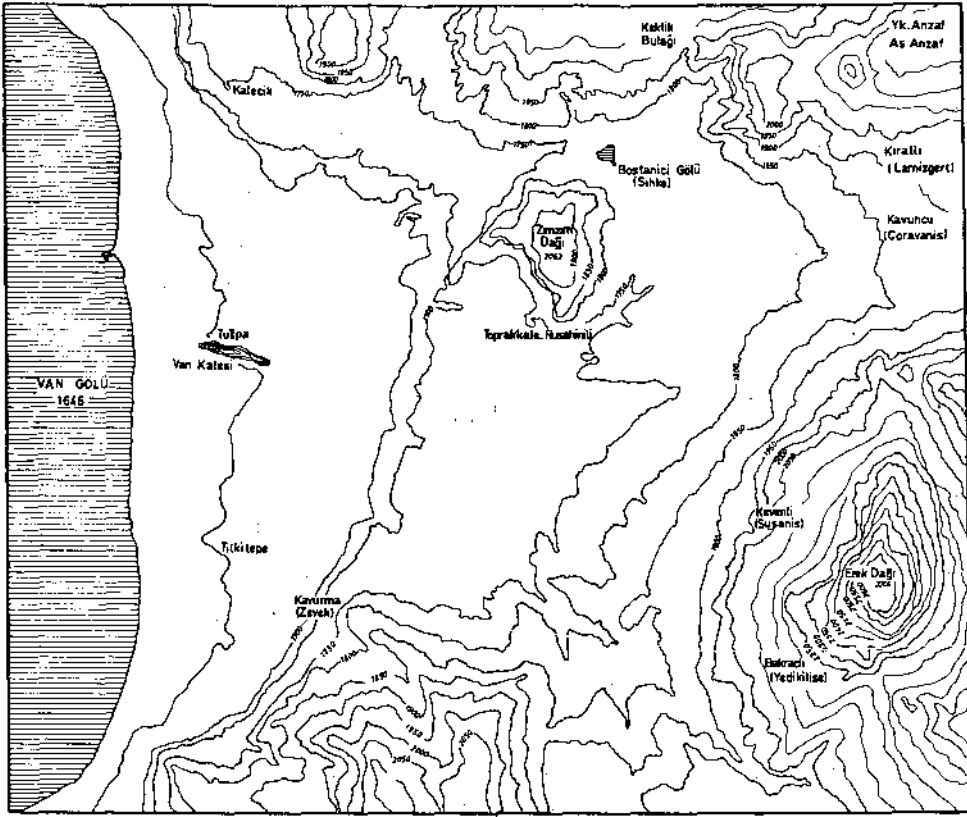
İşpuini'nin oğlu Menua döneminde ise, ovaya doğru ve kuzeydoğu yönünden gelebilecek tehlikelere karşı, savunmayı pekiştirmek amacıyla Yukarı Anzaf ve Kıratlı kalelerinin birbiriyle zincirleme bir şekilde kurulmuş olduğunu görmekteyiz.

Gittikçe büyüyen Urartu başkentinin ekonomik gereksinmelerini karşılamak amacıyla, ovada Menua döneminde çok geniş bir imar faaliyeti başlatılmıştır. Örneğin Van ovasının güney kesimindeki araziye daha iyi değerlendirmek ve artan kent nüfusunu besleyebilmek için, 51 km. uzunluğunda inşa edilen ünlü Menua sulama kanalı ovaya yepyeni bir hayat vermiştir¹⁸. Ayrıca doğudaki bu verimli araziye değerlendirmek amacıyla da, Yukarı ve Aşağı Kevenli kaleleri ile yerleşim merkezi kurularak, tarım ürünleri depo edilmiştir.

(17) O. Belli, *Aynı Eser*, s. 103.

(18) B. Ögün, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram Kanalı*, 1970, s. 28 vdd.

M. Ö. 7. yüzyılda başkentin Toprakkale'ye nakledilmesiyle ovanın kuzeydoğu kesimi değerlendirilmeye çalışılmıştır (Resim 23). Örneğin ovanın doğusunu sınırlayan Erek Dağı üzerinde ünlü Geniş Göl Barajı yapılmış, buradan getirilen sular ile Van ovasının kuzeydoğusundaki arazi sulanarak daha verimli hale getirilmiştir. Suların büyük bir kısmı ise, çeşitli amaçlarda kullanılmak üzere Toprakkale'nin kuzeydoğusunda inşa edilen Sihke Göletine toplatılmıştır (Resim 24). Bu arada 7. yüzyılda Van ovasında kurulan kale ve mimarlık anıtlarının taş gereksinmesini ve bundan da önemlisi, Geniş Göl'den getirilen suların ovaya yer altından (Kehriz sistemiyle) ve yer üstünden dağıtım görevini, inşa edilen görkemli Kavuncu kalesi yüklenmiştir. Ayrıca Toprakkale'nin kurulması ile birlikte, kuzeydoğudan Van ovasına gelecek tehlikeleri önlemek ve önünden geçen askeri ve ticaret yolunu denetim altında tutmak amacıyla inşa edilen Keklik Bulağı kalesi, ön karakol görevini görmüştür.

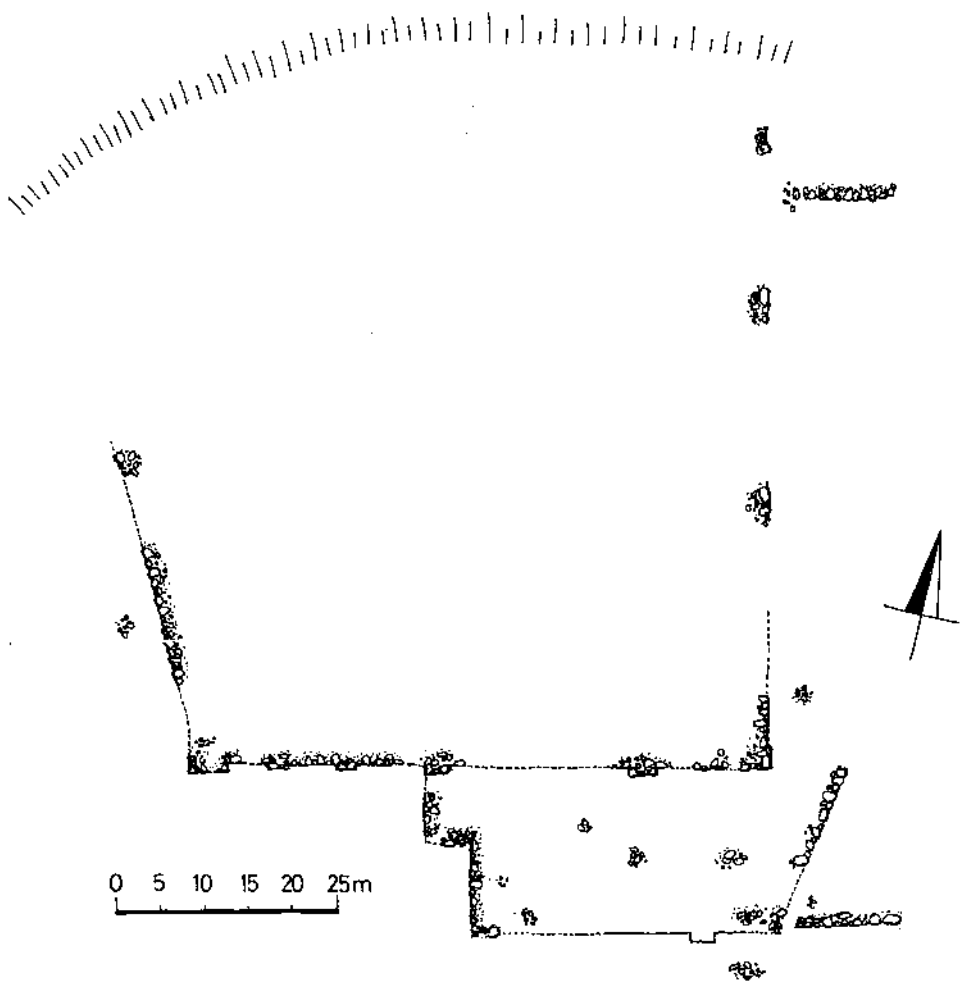
Resim : 1 — Van Ovası ve yakın çevresinin topografik planı.

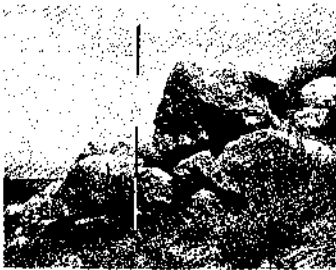
Resim : 2 — Yukarı Kevenli Kalesinin kuzey-doğudan görünüşü.

Resim : 3 — Yukarı Kevenli Kalesinin batıdan görünüşü.

Resim : 4 -- Aşağı Kevenli Kalesinin planı

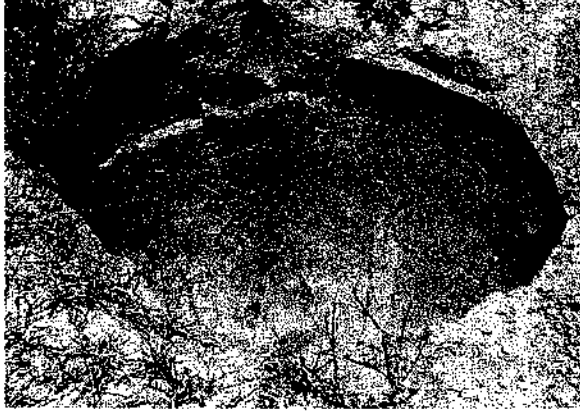
Resim : 5 — İri taşlarla inşa edilen Aşağı Kevenli Kalesinin batı duvarı.

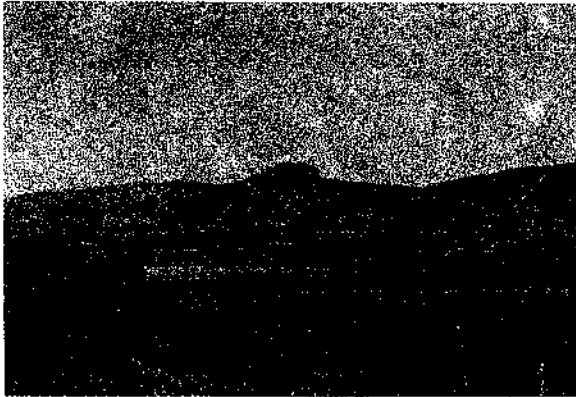
Resim : 6 — İri taşlarla inşa edilen aşağı Kevenli Kalesinin güney duvarı.

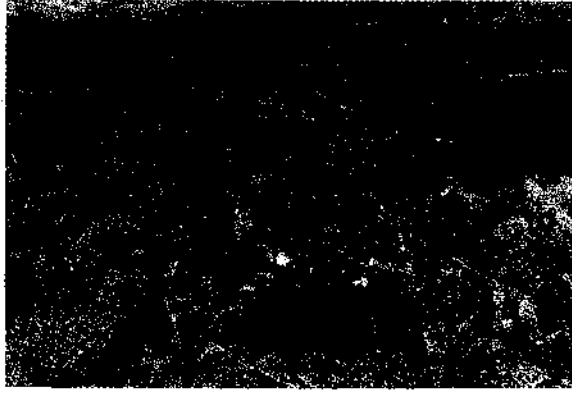
Resim : 7 — Toprak altında kalan Aşağı Kevenli Kalesinin duvarlarından bir görünüm.

Resim : 8 — Aşağı Kevenli Kalesinde yarıya kadar toprak içine gömülmüş pitos.

Resim : 9 — Van Ovasının güneydoğusundan Kırathı Kalesinin görünüşü.

Resim : 10 — Kıratlı Kalesi duvarlarından bir görünüm.

Resim : 11 — Ziyaret mevkilinde sivil yerleşim merkezine alt kalıntılar.

Resim : 12 — Ziyaret mevkilinde sivil yerleşim merkezine alt konut temelleri.

Resim : 13 — Kavuncu Kalesinin genel görünümü.

Resim : 14 — Kavuncu Kalesinde anakaya üzerine açılan merdiven biçimli duvar yatakları.

Resim : 15 — Kavuncu Kalesini ikiye ayıran kaya yarığının güneyden görünümü.

Resim : 16 — Kavuncu Kalesini ikiye ayıran kaya yarığının kuzey görünümü.

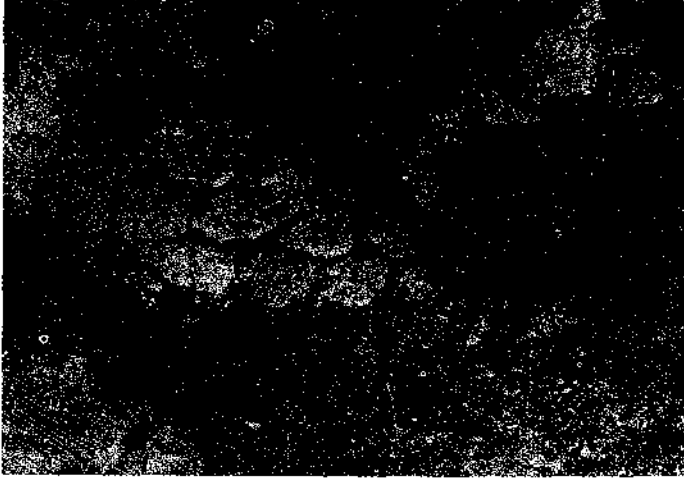

Resim : 17 — Van Ovasının kireçtaşı kayalığının görünümü

Resim : 18 — Kavuncu Kalesinden kireçtaşı ocaklarına giden yol.

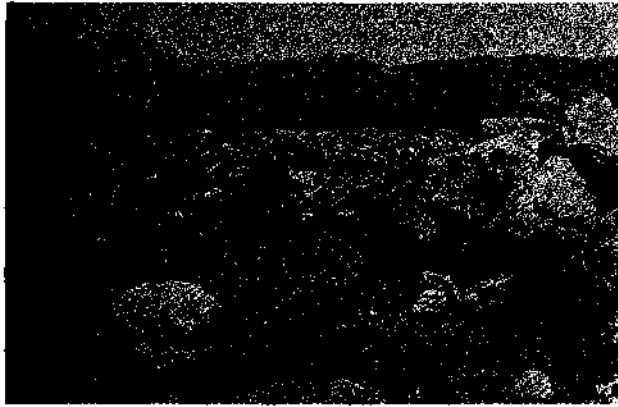
Resim : 19 — Kavuncu Kalesinin batı duvarındaki rustikalı taşlar.

Resim : 20 — Anakaya içine oyulan Keklik Bulağı Kalesi su kuyuları.

Resim : 21 — Keklik Bulağı Kalesi duvar kalıntıları.

Resim : 22 — Aşırı bir şekilde tahrip edilen Keklik Bulağı Kalesi duvarları.

Resim : 23 — Urartu Krallığının ikinci başkenti Toprakkale'nin ovidan görünümü.

Resim : 24 — Toprakkale'nin kuzeydoğu eteğindeki Sıhke göletinin genel görünümü.

VAN KALESİ'NİN VE ESKİ VAN ŞEHİRİ'NİN TARİHİ - MİLLÎ PARK PROJESİ ÜZERİNDE ÖN ÇALIŞMALAR

M. Taner TARHAN *

Tarihî çevrenin korunması, sit alanlarının tesbit ve tescili, yasal ve uygulama yönünden gerekli önlemlerin alınması, yakın yıllarda ve günümüzde, ilgili kuruluşların gündemlerinde yeralan çok önemli ve çözümlü ivedilik taşıyan konulardan birini oluşturmaktadır. Konu -çeşitli yönleriyle- çok geniş kapsamlıdır. Çünkü, bilindiği gibi, Türkiye'miz hemen hemen tümüyle bir AÇIK HAVA MÜZESİ görünümündedir. Bu nedenle gelecek kuşakların da, devralmaları zorunlu, UZUN SÜRELİ ve BİLİNÇLİ ÇALIŞMALAR söz konusudur. Tarihin en eski çağlarına kadar uzanan kültür mirasını ve özvarlığımızın belgeleri olan ata yâdigârlarını korumak en azından bir İNSANLIK GÖREVIDİR ve UYGAR OLMANIN bir kanıtıdır. Bunun bir DEVLET POLİTİKASI haline dönüşmesi ise Türkiye'miz için, bizler için sevindiricidir, kıvanç vericidir.

Konunun diğer bir yönü ise -bilinen ve kaçınılmaz gerçek olarak- gözler önündedir : Bir ülkenin petrol, maden vs. gibi doğal kaynakları zamanla tükenebilir. Ancak, sahip olduğumuz eşsiz kültür mirası korunur ve değerlendirilirse -iç ve dış turizm açısından- ilgili sektörlerle birlikte, devamlı bir gelir kaynağı olarak yurt ekonomisine büyük destek ve katkılar sağlayacaktır. Kültür mirasının korunmasında harcanacak olan milyarlar -uzun süreli olsa bile- belli bir zaman sonra aksi yönde akmaya başlayacak ve yurt ekonomisinin VAKFI olacaktır. Çünkü, kültür mirasına yapılacak yatırım, rizikosu olmayan yatırımdır. Günümüz dünyasında, bu yolla ekonomisini ayakta tutmayı başaran devletler bunun açık bir örneğidir. Doğa güzellikleriyle kaynaşmış kültür mirası ve binlerce yıldan seslenip ders veren tarih, uzay çağına ulaşmış, ancak gerilimleri ve problemleri gittikçe artan insanlığın, 21. yüzyıl insanının iç dünyasını dinlendirebileceği kaçış noktaları olacaktır.

TARİHİ ÇEVRE deyince -genelde bir sınıflama yapacak olursak- iki tür göze çıkar :

(*) Doç. Dr. M. Taner TARHAN, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi; Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdürü.

a) YAŞAYAN TARİHİ ÇEVRE

b) TERKEDİLMİŞ, ÖLÜ TARİHİ ÇEVRE

Türkiyemiz her iki tür yönünden sayısız zenginliklere sahiptir. Van Ovasında¹ yalnız kayalıklar üzerinde yükselen Van Kalesi² ve kalenin güneyinde uzanan Eski Van Şehri, ikinci türün, yâni «terkedilmiş, ölü tarihi çevrenin» ender örneklerinden biridir. M. Ö. 9. yüzyıldan, I. Dünya Savaşı sonuna kadar, kesintisiz süregelen iskânın yer aldığı, 2800 yıllık canlı bir tarihin yaşandığı, görkemli bir açık hava müzesidir.

Burası, bir zamanlar Urartu Devletinin başkenti olan ünlü «**Tuşpa**»dır³. Assur kaynaklarında «**Turuşpa**» olarak geçer⁴. Tuşpa adı, Urartu Panteonundaki tanrıça «**Tușpuea**» ile bağlantılıdır⁵. Van adı ise Urartuların kendilerine verdikleri, başka bir deyişle özvarlıklarını tanımlamak için kullandıkları -çoğul bir isim olan- «**Biane/Bianili**» veya «**Viane**» terimi ile bağlantılıdır⁶.

Tuşpa -Urartu'nun Arkaik Çağı olarak tanımladığımız Konfederasyonlar Devrini (=Feodal Beylikler Birliği)⁷ tâkiben- Krallıkla yönetimi tesis eden ve «Kurucu» krallardan olan Sarduri I. (Yakl. ol. M. Ö. 840-830/825) tarafından kurulmuştur⁸. Kalenin kuzey-batı eteklerindeki -kendi adıyla anılan- **Sardur Burcu veya Madır Burç yazıtları**⁹ Urartu'nun -bilinen- en eski yazılı belgelerini oluşturmaktadır. M. Ö. 9. yüzyıl Yeni Assur çivi yazısı ile kaleme alınmışlardır. Bu arada hemen belirtelim ki, son yıllarda burada tesis edilen alabalık üretme havuzu, ne yazık ki bu ender yazıtların nemlenerek, süratle tahribine neden olmaktadır.

- (1) Van ve çevresinin coğrafi ve topografik özellikleri için bkz. S. GÖNEY, «Van», *İslâm Ansiklopedisi*, 137. cüz (1982), 194 vdd.
- (2) İlgili yayınlar için bkz. W. KLEISS - H. HAUPTMANN - Ve diğer yazarlar, *Topographische Karte von Urartu*, Berlin 1976, 9, no. 1.; N. GÖYÜNÇ, «Van», *İslâm Ansiklopedisi*, 137. cüz (1982), 197 vdd.
- (3) W. KLEISS - H. HAUPTMANN, *göst. yer.*
- (4) İlgili Assur kaynakları için bkz. S. PARPOLA, *Neo - Assyrian Toponyms*, 362.
- (5) M. T. TARHAN, «Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri = Lapturi Hakkında Yeni Görüşler», *Anadolu Araştırmaları*, VIII (1980) 1982, 96, dp. nt. 122.
- (6) M. SALVINI, *Nairi e Ur (u) atri*, Roma 1967, 15 vdd., özellikle dp. nt. 10, M. T. TARHAN, *aynı eser*, 104, dp. nt. 168.
- (7) M. T. TARHAN, *aynı eser*, 70 vdd.
- (8) M. T. TARHAN, *aynı eser*, 81 vdd.
- (9) W. KLEISS - H. HAUPTMANN, *aynı eser*, 9, no. 1b.; M. T. TARHAN, *aynı eser*, 82; ayr. bkz. O. BELLİ, «Alniunu Kentinin ve Taş Atölyesinin Keşfi», *Anadolu Araştırmaları*, VIII (1980) 1982, 115 vdd.

Kale özellikle Urartu anıtsal kaya mimarlığının, başkente yaraşır örnekleriyle doludur. Kayaya oyulmuş krali mezar odaları, kutsal alanlar, yazıtlar, surlar ve diğer mimarî kalıntılarıyla dikkati çeker.

Kalenin güneye bakan büyük terasında yer alan görkemli kral mezarlarından batıda olanı -Sarduri I.'in sülalesiyle bağıntılı olarak- «Kurucular Mezarı», yanındaki ise «Menua Mezarı» şeklinde adlandırılmışlardır. Ancak, bu konuda kesin bir tanımlama yapmak -meslekdaşımı Doç. Dr. V. Sevin'in de hemfikir olduğu gibi- şimdilik imkansızdır¹⁰.

Kayaya, mezar cephesine yazdırdığı uzun kroniği ile kesin olarak bilinen krali mezar odaları Argiştı I.'e (Yakl. ol. M. Ö. 786 - 764) aittir. (Resim 12). Batı yamacın üzerinde yer alan bu mezarın ana salonunda, 1739'da Van'ı ziyaret eden Charles Texier'in adı görülmektedir. Oysa, anıtlara yazı yazmak, çirkin bir görünüş ve tahribat yapması nedeniyle ayıplanır. Bu ünlü adın -günümüzde tarih olmuş- ayıbı, binlerce aypla birlikte karşınıza çıkar.

Güneyde -doğu yöndeki terastaki- anıtsal diğer bir krali mezar yapısı da Sarduri II.'ye (Yakl. ol. M. Ö. 764-735) atfedilir (Resim 13). Kuzey etekte yer alan açık hava kutsal alanı ve yazıtları ise bu kralın eseridir. Günümüzde de kutsallığı devam eden bu alanın önünde Selçuklu ve Beylikler devrine kadar uzanan Türk mezarlığı ve -yatır olarak saygı gören-Şeyh Abdurrahman Gazi türbesi yer almaktadır. Halk arasında- yukarıda değindiğimiz kutsal alana ait- kurban kanının akıtıldığı kanallardan kayanların kısmetinin açılacağı inancı vardır. Sarduri II.'ye ait yazıtların yer aldığı iki anıtsal nişe ise, halk «Analı-Kız» adını yakıştırmıştır.

Sarduri II. devrinde Assur Kralı Tiglat-pileser III. (M. Ö. 744-727) Van'ı kuşatır, ancak ele geçiremez, ovaya bir yazıt bırakır ve geri döner : **«...O'nun kenti Turuşpa'da O'nu, kentine hapsedtim ve kent kapısı önünde bir çok savaşçısını öldürdüm...»¹¹**

Rusa I. (Yakl. ol. M. Ö. 735-714) devrinde Urartu toprakları iki ateş arasında kalmıştır: Kuzeyden, Kafkaslar üzerinden gelen, İskitler'in kovaladığı Kimmer akınları¹², güneyden ilerleyen ünlü Assur Kralı Sargon II.

(10) Bkz. V. SEVIN, «Van Kalesinden Bir Kaya Mezarı ve Urartular'da Ölü - Yakma Gelenegi», *Anadolu Araştırmaları*, VIII (1980) 1982, 151 vdd.; Ayn. Yzr., «Urartu Mezar Mimarisi ve Ölü Gömme Adetleri Üzerine Bazı Gözlemler», E. Ü. Edebiyat Fakültesi *Anadolu Demir Çağları Sempozyumu* 24 - 27 Nisan 1984, İzmir'de tebliğ olarak sunulmuştur.

(11) D. D. LUCKENBELL, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I, Chicago 1926, no. 785.

(12) M. T. TARHAN, «Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler», *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, İstanbul 23 - 26 Mayıs 1983, Ankara 1984, 111.

nin (M.Ö. 721 - 705) M.Ö. 714'deki 8. seferi¹³... Tuşpa acı bir olaya tanık olur, ağır yenilgiler sonucunda bunalıma düşen Urartu kralı intihar eder.

Rusa II. (Yakl. ol. M.Ö. 685-645) devrinde başkent, Van'ın kuzey-doğusunda yeralan ve kurucusunun adını taşıyan **Rusahinili**'ye (=Toprak-kale) nakledilir¹⁴. Ancak, ata mezarları ve kutsal alanlar nedeniyle, Tuşpa yine «**Ata Kültü**»nün ve parlak geçmişin sembolüdür¹⁵. Tuşpa'yı çevreleyen ovada, ünlü bahçeler, soyluların ve kral ailesinin özel arazileri uzanmaktadır¹⁶.

Ancak, Urartu'nun sonu yaklaşmaktadır. M.Ö. 6. yüzyılın başlarındaki İskit ve Med akınları sonucunda Urartu devleti yıkılır. M.Ö. 590'dan itibaren Medler'in egemenliği altına girer¹⁷. M.Ö. 585'deki ünlü Kızılırmak barışı ile Anadolu Medler ve Lidyalılar arasında pay edilir. Kyaxares'in egemenliği ile Tuşpa adı tarihe karışır. Bunu, Persler'in egemenliği takip eder. Pers Kralı Darius I. (M.Ö. 521-486) devrinde, Van 13. satrapplığın bir kentidir (Kırş. Herodot, III, 93).

Pers devrine ait en değerli kalıntı, Pers Kralı Xerxes I.'in (M.Ö. 485-465) güney yamaca yazdırttığı yazıttır¹⁸ (Resim 11). Pers egemenliğini Büyük İskender İmparatorluğu ve Hellenizm Çağı, Roma ve Bizans devirleri tâkip eder. Bu çağlara ait antik kaynaklarda Van'ın adı «**Thospia**» olarak geçer -ki Tuşpa'dan türetilmiş olduğu anlaşılmaktadır-, Van Gölü ise «**Thospitis Lakus**» dur (Ptolemaios, V, 13.19; 13.7; VIII, 19.12; 19.22; Strabon XI, 529; XVI, 746; Plin., NH, VI, 7.31). Urartu çağında ise -Assur kaynaklarında- «**Nairi'nin Denizi**» olarak tanımlamaktaydı¹⁹.

Van Kalesinde, Urartu'nun yıkılmasından 11. yüzyıla kadar olan uzun süreye ait izler -yukarıda değindiğimiz Pers yazıtı hariç- belirsiz veya çok azdır. Bunu siyasi tarihin gelişiminden de izlemek mümkündür, genelde bu düşüş tüm Doğu Anadolu'da görülmektedir. Yukarıda sözünü ettiğimiz devletlerin egemenliği altında kalan ya da bir tampon bölge niteliğini sürdü-rerek, sürekli el değiştiren bu bölge, egemen devletlerin ana toprakların-

(13) A. A. ÇILINGIROĞLU, «Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler», *Anadolu Araştırmaları*, IV - V (1976 - 1977), 235 vdd.

(14) Toprakkale ile ilgili yayınlar için bkz. W. KLEISS -H. HAUPTMANN, *aynı eser*, 9, no. 2.

(15) M. T. TARHAN, *aynı eser* (dp. nt. 5'deki), 91, dp. nt. 84.

(16) Kırş. M. T. TARHAN, «The Structure of the Urartian State», *Anadolu Araştırmaları*, IX (1983), 297 vd., dp. nt. 16.

(17) M. T. TARHAN, *aynı eser* (dp. nt. 12'deki), 116; R. ROLLE, «Urartu und die Reiternomaden», *Saeculum*, XXVIII/3 (1977), 299.

(18) R. D. BARNETT, «Urartu», *The Cambridge Ancient History*, III/1 (1982), 365.

(19) İlgili Assur kaynakları için bkz. S. PARPOLA, *aynı eser*, 345 vdd.

daki kültür düzeyine hiç bir zaman erişememiştir. Mevcut zayıf izler, Pers, Grek, Hellenizm, Roma, Part ve Bizans uygarlıklarının ve diğerlerinin ana topraklarındaki eserlerle karşılaştırıldığında bu ters orantılı görüntü bir anlamda hazin bir tabloyu sergilemektedir: Bu devletlerin bu bölge ile olan ilgisi sadece ağır vergiler almak ve maden gibi, doğal zenginlikleri sömürmektir. Siyasî tarih açısından, ister Eskiçağ'da olsun, ister Ortaçağ'da -tarih sahnesinde bir süre görünen- Doğu Anadolu'daki Ermenistan Devleti'nin bu devletlerin egemenliği altında, yarı bağımsız ya da vassalleri olarak izlenmesi, bunun açık bir kanıtıdır²⁰.

Van'la ilgili olarak Antik Çağa ait son kaynak olan, M. S. 5. yüzyılda yaşayan Ermeni tarihçi Khoreneli Moses, yanlış ve tutarsız bilgiler nakleder: Ona göre Van Kalesi, Assur Kraliçesi Semiramis tarafından inşa edilmiştir. Oysa Semiramis/Şammuramat, Urartu Kralı Menua'nın (Yakl. ol. M. Ö. 810-786) çağdaşıdır ve onun amansız düşmanıdır. Hâlen günümüzde Van Ovasını sülâyan ve «Şamram Kanalı» adıyla anılan ünlü sulama tesisi de Menua tarafından yaptırılmıştır²¹.

11. yüzyılda, Ortaçağın karanlığında, Van son sahibini, Türkler'i beklemektedir²². 1064'de Selçuklu Sultanı Alparslan'ın oğlu Melikşah tarafından, çevresindeki birçok kale ve şehirle birlikte fethedilir. 1100 tarihlerinde Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Van havalisini Ahlat ile birlikte Emir Sökmen'e verir. Böylece Van, Ahlat'ta kurulmuş olan «Sökmeniler (Ahlatşahlar/Ermenşahlar) beyliğinin egemenliği altına girmiş olur. Daha sonra Van, 1207'de Eyyûbiler'in eline geçer. Celaleddin Harzemşah, 1229'da -diğer şehirlerle birlikte- Van'ı kuşatır. 1232'de ise Van Anadolu Selçuklu Hükümdarı Alaeddin Keykubat I'nın egemenliği altına girer. 13. yüzyılın sonlarına doğru İlhanlı Devletinin, 14. yüzyılın sonlarına doğru ise Karakoyunlu Türkmenleri'nin egemenliği altındadır. Kale 1387'de Timur'a karşı koymuş, ancak 20 günlük bir kuşatmadan sonra zapt edilmiş ve halkın bir kısmı öldürülmüştür. 15. yüzyılda yine Karakoyunlular'ın egemenliği altındadır. Bir ada Akkoyunlular'ın ve Safeviler'in egemenliği görülür.

Kanunî Sultan Süleyman devrinde, 1534'de Vezirîâzam İbrahim Paşa'nın Tebriz seferinde geçici, 1548'de ise kesin olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altına girer. İskender Paşa beylerbeyi olarak tayin olunur. Bunu, Rüstem Paşa, Hüsrev Paşa gibi diğer ünlü beylerbeyleri ta-

(20) Krs. *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları, Ankara 1983, 3 vdd.

(21) R. D. BARNETT, *aynı eser*, 314; ayr. bkz. B. ÖGÜN, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, Ankara 1970.

(22) Van'ın bu devre ait tarihi hakkında toplu bilgi ve ilgili kaynaklar için bkz. N. GÖYÜNÇ, *aynı eser*, 198 vdd.

kip eder. 16. yüzyılda⁵, bu güçlü yöneticilerin önderliği altında Van, büyük inşaa faaliyetlerine sahne olur. 15. yüzyılın sonlarında yapıldığı tahmin edilen Ulu Cami, Rüstem Paşa'nın han, hamam ve dükkânları, 1568'de Hüsrev Paşa'nın inşa ettirdiği cami, medrese ve türbesi, kervansaray ve hamamları, Kaya Çelebi Cami gibi yapılar günümüzde bile dikkati çekmektedir (Hüsrev Paşa Cami, Kaya Çelebi Cami, 1970'li yıllarda Vakıflar Genel Müdürlüğünce onarılmıştır).

1655'de ünlü gezginimiz Evliya Çelebi Van'ı ziyaret etmiştir. Van Kalesi ve Eski Van şehri hakkında -biraz önce değindiğimiz yapılar dahil- ayrıntılı bilgiyi ünlü «**Seyahatname**» sinde bulmaktayız: Evliya Çelebi Van Kayalığı'nı «**çökmüş bir deveye**» benzetmekte²³ bu espirisinin yanısıra, yukarıda değindiğimiz Urartu kral mezar odalarını «**mağara**» diye tanımlamakta²⁴ -ki bunlar bu devirlerde depo olarak kullanılmaktadır-, çivi yazıların ise «**hattı ibret-nümânlar**» diye tasvir etmektedir²⁵.

Bu arada, 1648'de bir zelzele felâketi ile Van'daki bir çok yapının yıkıldığı ve sonradan tâmir gördüğü bilinmektedir²⁶.

Van'a ait ilginç bir belge, Jean-Louis Bacque-Grammont tarafından 1981'de yayınlanmıştır²⁷: Topkapı Sarayı Arşivi, Elyazmaları Kataloğunda (E. 9487) «**Sengü-Van**» adıyla kayıtlıdır, 17. yüzyıldaki Van'ın plânını tasvir etmektedir. Bu Osmanlı plânı, Van'ın tarihi, arkeolojisi bakımından çok değerli bir ikonografik belge niteliğindedir. Evliya Çelebi gibi Türk kaynaklarının yanısıra, çağdaş ve daha sonraki batılı kaynakların verdikleri bilgilerin değerlendirilmesi açısından da önem taşımaktadır. Tâmiratların ve yapıtların belirtilmesi çok önemlidir. Daha sonraki Avrupalı ressamların gravürleri ile (Resim 2,5-10) ya da eski fotoğraflarla (Resim 15 - 19), karşılaştırıldığında, şehir dokusunun ve farklılıkların tesbiti yönünden de değerlendirilmeler yapılabilecektir.

Bulabildiğimiz en eski batılı gravür Poulllet'in 1668'de yayınlanan eserindedir²⁸ (Resim. 2). Ancak, kalenin ve şehrin güneyden görünümü, özellikle topografik yönden fazlaca abartılmıştır. 18. yüzyıla ait başka bir gravürde ise, tümüyle hayalî olarak Van Kalesi'nin tasvir edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Anlatım üzerine çizildiği anlaşılır, gerçekte ilgisi yok

(23) Evliya Çelebi M.îmed Zillî ibn-i Dervîş, *Evliyâ Çelebi Seyâhatnûmesi*, IV, İstanbul 1314/1896 - 1897, 165 vd.

(24) *aynı eser*, 171.

(25) *aynı eser*, 170.

(26) W. BACHMAN, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan*, Leipzig, 1913, 71, dp. nt. 1.

(27) «Un plan ottoman inédit de Van au XVIIe siècle», *Osmanlı Araştırmaları*, II (1981), 97 vdd.

(28) *Nouvelles relations du Levant*, Paris, 1668, 363.

tur: Van kayalığının abartmalı şekli, aşağı şehirdeki yapıların çizimi ve bu bölgede yetişmesine imkân olmayan hindistancevizi ağaçları, batılı gözüyle, «Şark»ın esrarengiz havasını yansıtmaktan öteye gitmemektedir (Resim : 2/a).

Uzun bir süre sâkin bir dönem geçiren, stratejik bir nokta ve bir bölgesel pazar olarak görülen Van, 19. yüzyıl başlarında, 1821'de İran'ın saldırısına uğramış, kuşatılmış, ancak ele geçirilememiştir. Bu yüzyılda Van, batının ilgi alanı olmuş, batılı gezginlerce çokça ziyaret edilmiş²⁹, batılı misyonlar teşekkül etmiştir.

Bu arada, yukarıda sözünü ettiğimiz Khoreneli Moses'in kayıtları gündemdedir : 1828'de «Fransız Asya Araştırma Cemiyeti», arkeolog Friedrich Eduard Schulz'u Van'a göndermiştir. Schulz, kaledeki yazıtları kopye etmiş ve notlar almıştır. Böylece Van -dolayısıyla Urartular- üzerinde ilk bilimsel araştırmalar başlamıştır. Ancak, Schulz'un Khoroneli Moses'in etkisi altında kaldığı görülür. Van'dan «Semiramis Şehri» olarak söz etmektedir³⁰.

1739'da Charles Texier³¹, 1845'de A. H. Layard³² Van'ı ziyaret ederek inceleme yapmışlardır (C. Texier'in Van'ı tasvir eden gravürleri için Resim : 5-7).

19. yüzyılın ikinci yarısında Van'da bir takım imar faaliyetleri görülür, şehir ve çevresi kalkındırılır. Bunu, Jules Laurens'in 2 gravüründe izlemek mümkündür (Resim : 8 - 9). Ayrıca bunlarla, C. Texier'in tasvirlerini daha ayrıntılı olarak tamamlamak imkân dahilindedir. Sözü geçen gravürler, 1855'de X. Hommaire de Hell'in eserinde yayınlanmıştır³³.

---

(29) İlgili eserler ve gezginler için bkz. N. GÖYÜNÇ, *aynı eser*, 201: ayr. bkz. A. M. MANSEL, *Bibliyografya*, Ankara 1948, 140 vdd.

(30) *Journal Asiatique*, II (1828), 169 vdd.

(31) *Description de l'Arménie, la Pers et la Mésopotamie*, I, Paris 1842; Lev. 35 -Van'ın plânı-; 36 - 38 gravürler.

(32) *Discoveries in the ruins of Niniveh and Babylon, with travels in Armenia . . .*, London 1835.

(33) *Voyage en Turque et en Perse*. I/2, Paris 1855, lev. L - LI.

Artık, Van ve çevresi bilimsel araştırmalara ve arkeolojik kazılara sahne olmaktadır³⁴: 1879'da (İngilizler) Captain Emilius Clayton ve Dr. Raynolds Toprakkale'de ilk bilimsel kazıya başlarlar. Bunu, H. Rassam'ın 1880'deki kazısı izler.

1895'de Van'ın üzerinde kara bulutlar dolaşmaktadır: Van'daki Ermeniler, şehirdeki yabancı konsolosların ve misyonların teşviki, İran Ermenilerinin ve Ruslar'ın tahrik ve desteği ile ayaklanırlar³⁵. Bu olaylardan bir müddet sonra 1898-1899'da (Almanlar) C. F. Lehmann-Haupt ve W. Belck Toprakkale'de kazı yaparlar.

I. Dünya savaşıdan biraz önce ve savaş yıllarında ise, bu kez Ruslar araştırma ve kazı yapmaya başlarlar: 1911'de M. Marr Toprakkale'de, 1912'de I. A. Orbeli de aynı yerde çalışır. Gene aynı yıllarda, 1911'de Van'a gelen Alman bilim adamı Walter Bachmann, sanat tarihi üzerinde çalışmalar yapmış, Ulu Cami'nin yıkılmadan önceki fotoğraflarını çekmiş ve plânını çizmiştir³⁶.

Birinci Dünya Savaşı³⁷ başlar, 1915'de Ermeniler tekrar ayaklanır ve Rus birlikleri Van'ı işgal eder. 1915-1917 arasındaki çarpışmalarda şehir Türkler ile Rus ve Ermeniler arasında el değiştirir³⁸. Bu arada, 1916'da I. A. Orbeli Van Kalesinde, M. Marr ise Toprakkale'de kazılar yapar.

1918'de Van yeniden Türk egemenliği altına girer, ancak şehir harabe hâline dönmüştür. O tarihten bu yana terk edilmişliğin acı ve hâzin izlerini taşımaktadır (Resim 20-21). Bir zamanların görkemli Van şehri, Evliya Çelebi'nin anlata anlata bitiremediği ünlü Türk kenti küskündür. «Dünyada Van, Ahrette İmân» deyiminin veciz anlatımına -böyle olduğu hâlde- ölü kentin görünümü bile tanık olabilmektedir.

1937-1938'de araştırmalarda bulunmak üzere Amerikalılar gelir: E. B. Reilly, Van'ın güneyinde, şimdiki havaalanı yakınındaki prehistorik bir yerleşme yeri olan Tilkitepe'de³⁹, L. Lake ise Van'da kazı yaparlar.

1944 yılında İstanbul Üniversitesi «Van Haftası» tertipler: Türk Bilim Adamları, bugün rahmetle andığımız Ord. Prof. Dr. A. M. Mansel, Ord. Prof. A. Ardel, Ord. Prof. Dr. H. N. Pamir, Prof. Dr. C. Tükin gibi değerli hocalarımız seri konferanslar vererek Van üzerine eğilirler³⁹.

(34) Toplu bilgi ve ilgili yayınlar için bkz. A. ERZEN -Ve diğer yzl., *Türk Arkeoloji Dergisi*, X/2 (1960) 1961, 5 vdd.; N. GÖYÜNÇ, aynı eser, 201; R. D. BARNETT, *göst. yer.*

(35) N. GÖYÜNÇ, *göst. yer.*; *Belgelerle Ermeni Sorunu*, 118 vdd.

(36) Bkz. dp. nt. 26.

(37) *Belgelerle Ermeni Sorunu*, 202 vdd.

(38) M. KORFMANN, *Tilkitepe*, Tübingen 1982.

(39) *Beşinci Üniversite Haftası: Van*, İstanbul, 1945.

Türk bilim adamlarınca yürütülen ilk araştırma ve kazılar ise Prof. Dr. A. Erzen'in başkanlığında, Prof. Dr. E. Bilgiç, Prof. Dr. Y. Boysal ve Prof. Dr. B. Ögün'den oluşan bilim kurulunca yürütülür ve 1959-1961 arasında Toprakkale kazıları yapılır.

Prof. Dr. A. Erzen -Dekanlığı sırasında- 1967'de Van'da «İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi»ni kurar⁴⁰. O tarihten bu yana, araştırma merkezi bilim kurulunca Van bölgesinde yürütülen araştırma ve kazılar yoğunluk kazanır. Prof. Dr. A. Erzen 1976-1977'de tekrar Toprakkale'de, 1972-1975 arasında da ilk kez Van Kalesi'nde kazılar yapar⁴¹. 1970-1971'de de Prof. Dr. O. Aslanapa Ulu Cami'de çalışır⁴².

Araştırma merkezi bilim kurulu, bu arada «Tarihî-Millî Park» projesi üzerine eğilir. Üyesi bulunduğumuz İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü'nün 19-20 Haziran 1975'de tertiplediği «Tarihî Çevrenin Korunması Semineri»nde Prof. Dr. A. Erzen⁴³ ve tarafımızdan⁴⁴ bununla ilgili 2 bildiri sunulur. Aynı yıl tarafımızdan bir taslak plân çizilmiş, ayrıca 1975 döneminde, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'na bağlı Elektrik Etüd İdaresi eski mensuplarından emekli harita yüksek mühendisi H. Bora başkanlığındaki teknik ekip, Harita Genel Müdürlüğü'nün yardımları ile yersel fotogrametri ve aerofotogrametri çalışmaları yaparak Çavuştepe ve Van Kalesi'nin plânlarını çıkarmıştır. Bu arada ilgili bazı kuruluşlar da, bizlerden ayrı olarak proje çalışmaları yapmışlardır. Van Belediye Reisi rahmetli T. Dabbağoglu da Eski Van Şehrine açılan yeni bir ana caddenin yapılmasını sağlamıştı ki, bu faaliyet söz konusu projenin doğal bir parçası idi.

Şu anda, bu projenin gerçek anlamda canlanması ve uygulanması için, müdürlük görevini yürüttüğümüz araştırma merkezi bilim kuruluındaki değerli meslekdaşlarımla birlikte gönüllü olduğumuzu ve bunu kutsal bir görev saydığımızı belirtmek isterim. Bu arada proje ile ilgili kaynak toplama, fotoğraf, slayt ve plân-röleve tasnifi ve arşivlemesi çalışmalarını imkân ölçülerinde yürütmekteyiz. Ayrıca bu yıl Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ile ortaklaşa yürütülecek olan Van Bölgesi Projesinde de bölgedeki yüzey araştırmaları -20 yıldan beri sürdürüldüğü

(40) A. ERZEN, *İstanbul Üniversitesi Bülteni*, 2 (1976), 28 vdd.

(41) *Anadolu Araştırmaları*, IV - V (1976 - 1977), 14 vdd.

(42) *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV (1971), 1 vdd. ve V (1973), 1 vdd.

(43) «Van Kalesi ve Van Şehrinin Tarihi Çevre Bakımından Korunması Hakkında», *MTRE Bülteni*, 4 (1975), 43.

(44) M. T. TARHAN, «Urartu Merkezlerinde Meydana Çıkarılan Kerpiç Mimarinin Korunması ve Onarımı Hakkında Öneriler», *aynı eser*, 44 vdd.

gibi- devam ettirilecek, 1984 yazında Dilkaya höyüğünde kurtarma kazılarına başlanacaktır⁴⁵.

Yakın bir geçmişte de, Ulu Önder ATATÜRK'ün istekleri gerçekleşmiş ve bilindiği gibi, Van'da 100. Yıl Üniversitesi tesis edilmiştir. Gelişmekte olan bu yeni Üniversitemizle de işbirliği yapmaktan kıvanç duyacağımızı belirtmek isterim.

Konuyla ilgili olarak, yıllardan beri sürdürdüğümüz ön çalışmalarımızda tesbit ettiğimiz bir kaç önemli noktayı vurgulamak istiyoruz :

1 — «Tarihi Çevre» ile ilgili yeni yasanın ışığı altında, kale ve aşağı şehrin, daha genel bir deyimle Tarihi- Milli Park alanının kesin olarak belirlenmesi ve ön tedbir olarak sınırların -en azından dikenli tel ile- korunma altına alınması. Bu tedbir, henüz pek yoğun olmayan yeni yerleşimin yayılmasını da önleyecektir.

2 — Bilerek ya da bilmeyerek yapılan tahribatın ivedilikle önlenmesi : Alabalık üretme havuzu; anıt mezarlık niteliğindeki eski gömü yerlerine izin verilmesi ki, ata yâdigarı mezar yapılarının zamanla kaybolmasına ve eşsiz görünümlerinin bozulmasına neden olmaktadır; yalan ihbarlarla yerli halka yaptırılan kaçak kazılar gibi. . .

3 — Fazla masraf göstermeyen, ancak büyük çöküntüleri önleyecek restorasyon çalışmalarının başlaması. Meselâ, kaledeki -heran göçebilecekle olan ve ziyaretçiler için tehlike arzeden- teras istinad duvarlarının takviyesi.

4 — Drenaj kanallarının açılarak, aşağı şehirdeki bataklık sahaların kurutulması.

5 — Çevre düzenlemesi için mimari projenin ayrıntılı olarak yapılması :

a)) Kale ya da aşağı şehirde, restore edilebilecek yapı ve mekânların tesbiti ve sınıflandırılması. Kısa ve uzun vadeli restorasyon çalışmalarının programlanması. Bu arada plân ve röleve çalışmalarının yürütülmesi.

b) Gelecekteki kazılardan çıkacak olan malzemenin canlı teşhiri için uygun mekân ve yapıların belirlenmesi. Bu tarz bir uygulama çağdaş müzeciliğin bir gereğidir. Yerinde teşhir, tarihi çevreyi gerçek anlamda canlandıracaktır.

(45) A. A. ÇİLİNGİROĞLU, «Van-Dilkaya Höyüğü Ön Çalışması», VI. Kazı ve Araştırma Sonuçları Sempozyumu 16-20 Nisan 1984, İzmir'de tebliğ olarak sunulmuştur.

c) Elimizdeki plânların (Resim 1, 3, 4) ve eski fotoğrafların ışığı altında, aşağı şehrin cadde ve sokaklarının açılması. Böylelikle Ortaçağ'dan yüzyılımızın başlarına kadar ulaşan tipik bir TÜRK ŞEHİRİ'nin KENT DOKUSU, özellikle kaleden kuşbakışı olarak görülecektir (Resim : 21 krş. 20). Temel seviyelerine kadar tahrib olan evlerin ve diğer yapıların iç konturlarının, daha başka bir deyişle parsel ve adaların çimlendirilmesi, seyrine doyum olmayacak bir manzara yaratacaktır. Zeminin sulu olması çimleme uygulaması için çok uygun bir ortam yaratmaktadır⁴⁶.

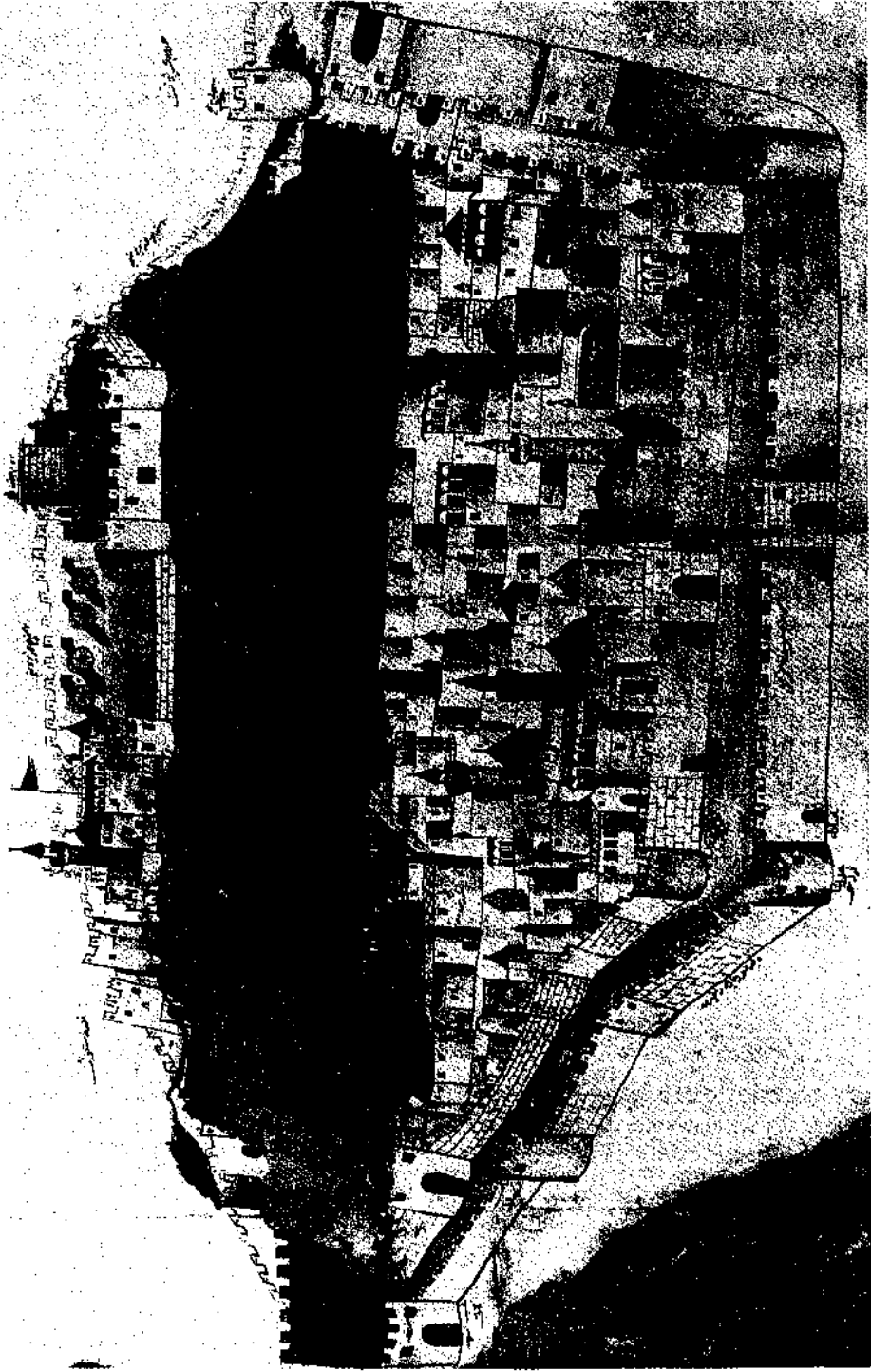
ç) Mümkün olduğu takdirde, sayıları bir hayli azalan ve bakımsızlıktan harap olmaya mahkûm eski Van evlerinden bir kaçının aşağı şehre taşınarak yeniden inşâ edilmeleri. Böylece tipik bir Van evi, tüm nitelikleriyle birlikte, mekânları, manken ve etnografik malzeme ile donatılarak gerçek tarihi çevrenin içinde canlandırılabilir.

d) Özellikle kale ve aşağı şehrin batısında, sur dışında kalan ve göle doğru uzanan arazinin iç ve dış turizme yönelik bir fonksiyona kavuşturulması gerekir. Piknik ve kampink yerleri, yerel mimarinin özelliklerini aksettiren motel, otel ve plaj tesisleri, tipik Van yemeklerinin servis edildiği lokantalar vs... Böylece doğa güzelliği tarihi çevreyle birlikte hizmete sunulacaktır.

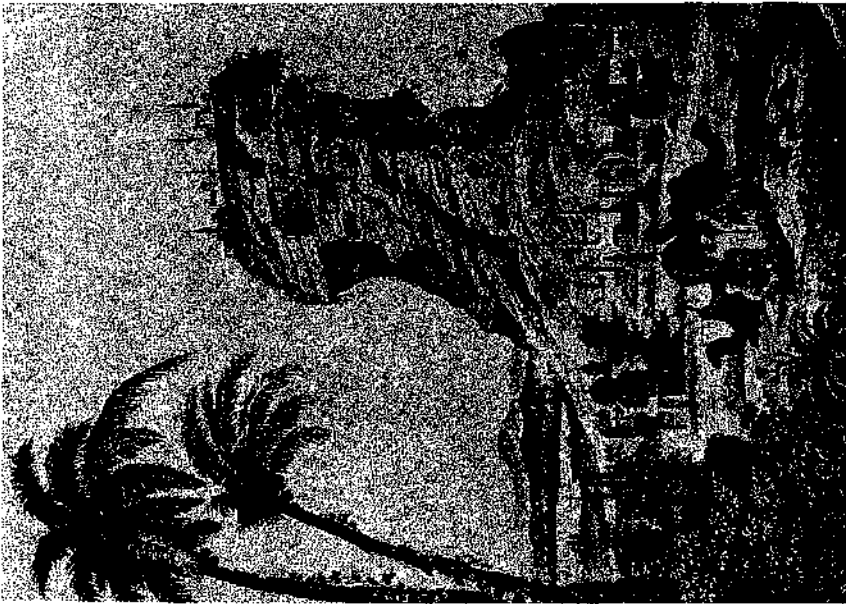
e) Bu arada ilgili bakanlık ve kuruluşlarla temasa geçerek, uygun alanlar süratle ağaçlandırılmalı ve ünlü «Van Bahçeleri» (Resim : 3-4) tarihi çevrenin içinde yer almalıdır.

Sayın yetkililerden destek ve ilgi bekliyoruz. Teşekkür ederim...

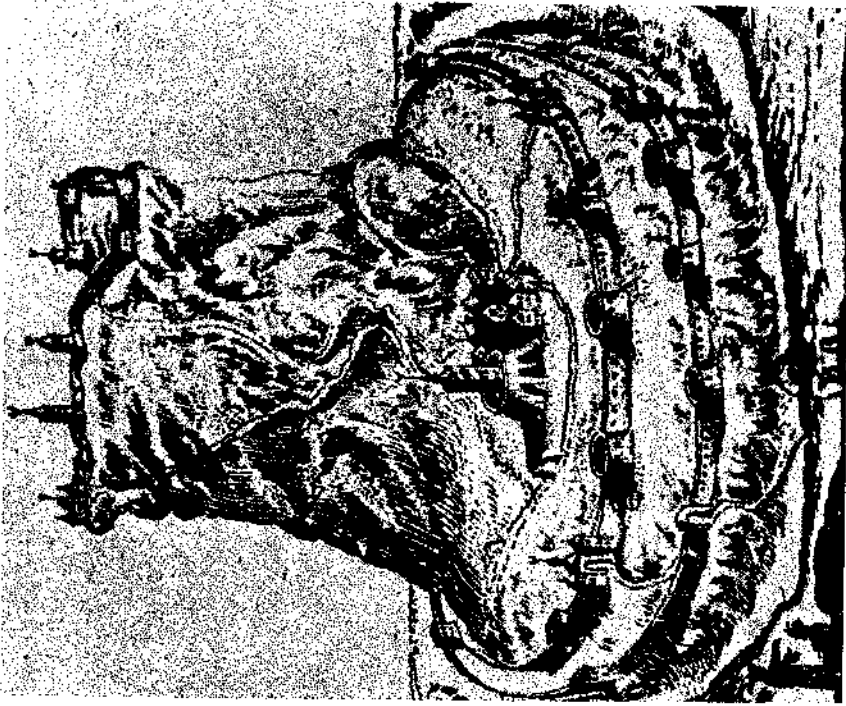
(46) M. T. TARHAN, *göst. yer.*, 48.

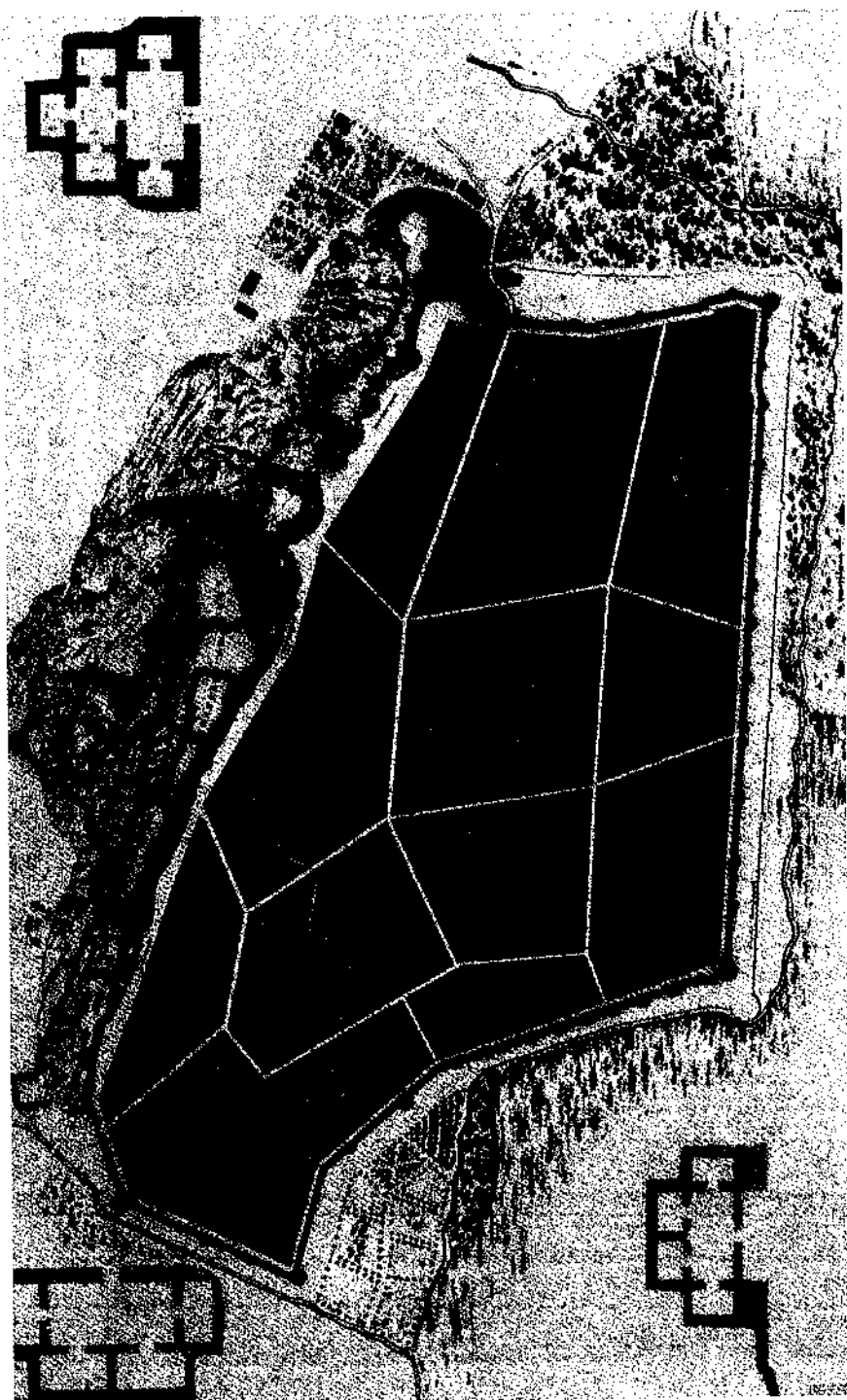
Resim : 1 — 17. yüzyılda Van Kalesi'nin ve Van'ın planı (Topkapı Sarayı ar-
şivi - Elyazmaları Kataloğu /E. 9487/ «Ka'fe-i Seng-i Vân»)

Resim : 2 A

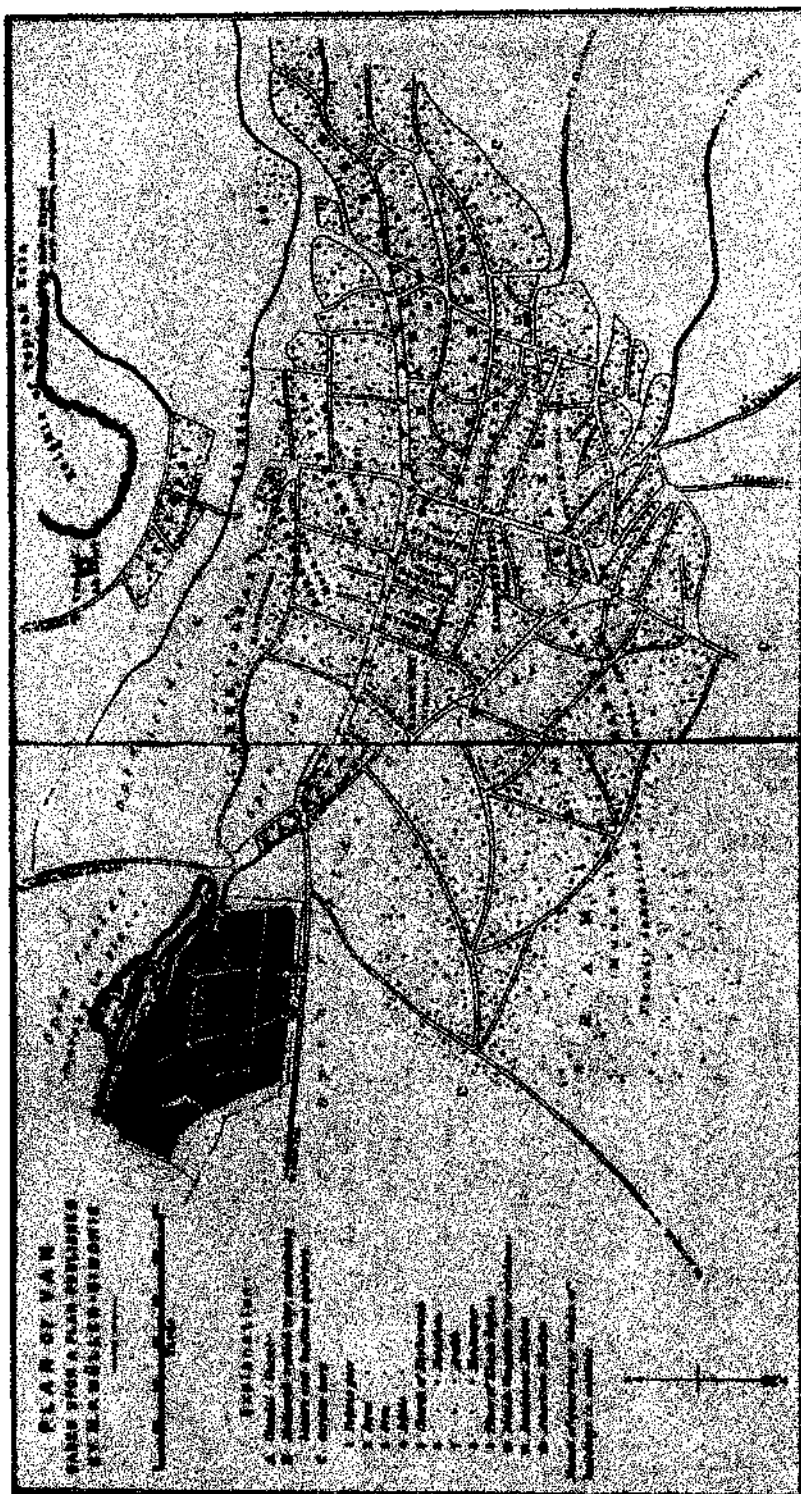

Resim : 2 — 17. yüzyılda Van Kalesi'nin ve Van'ın bir görünüşü (Poulllet, Nouvelles du Levant, II. Paris, 1668, s. 383 «le château de van».)

Resim : 3 — 1839'da Van Kalesi'nin ve Van'ın planı (C. Texier, Description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie, I, Paris 1842, Lev. 351).

Resim : 4 — 1898'de Van'ın plânı (F. B. Lynch, Armenia, Travels and Studies, II, London, New - York, Bombay 1901, s. 80 - 81 arası).

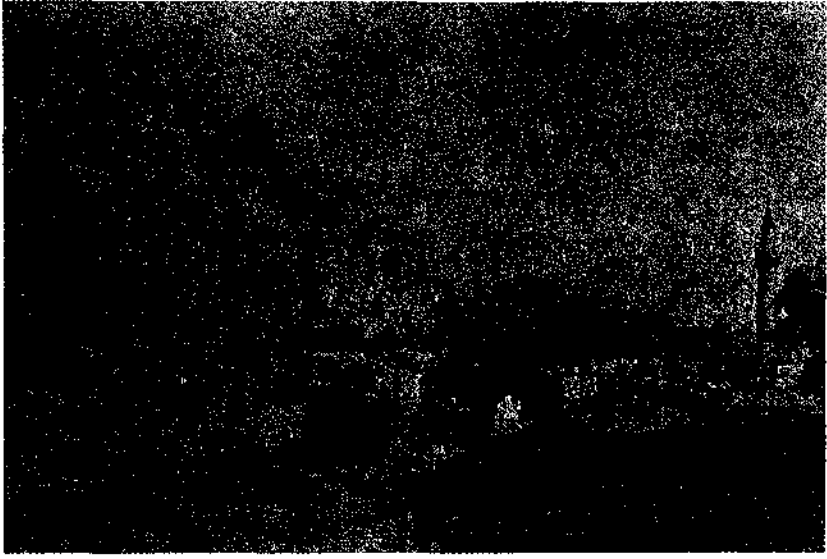
Resim : 5 — 1839'da Van Kalesi'nin ve Van şehrinin güneydoğudan yapılmış bir gravürü (C. Texier, aynı aynı eser, Lev. 37).

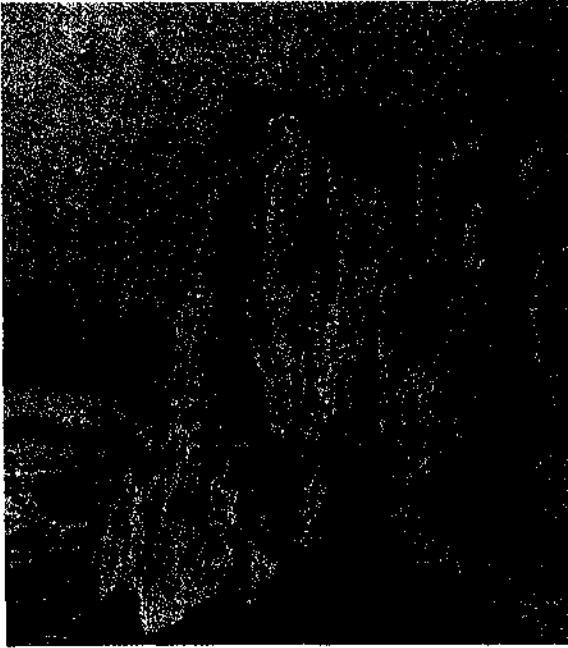
Resim : 6 — 1839'da Van Kalesi'nin ve Van şehrinin kuzeybatıdan yapılmış bir gravürü (C. Texier, aynı eser, Lev. 36).

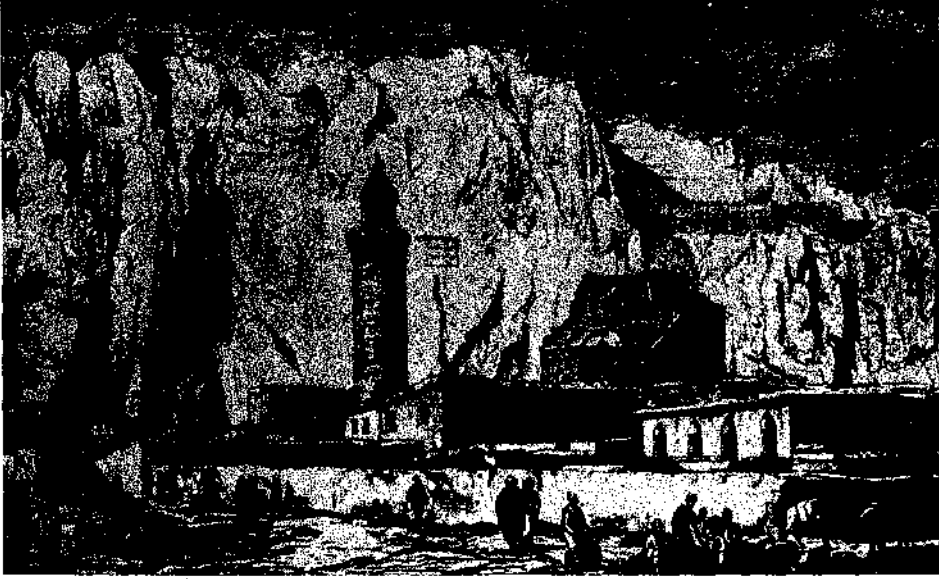
Resim : 7 — 1839'da güneyden yapılmış diğer bir gravür. Kale ve şehir panoramik olarak tümüyle görülmektedir (C. Texier, aynı eser; Lev. 36).

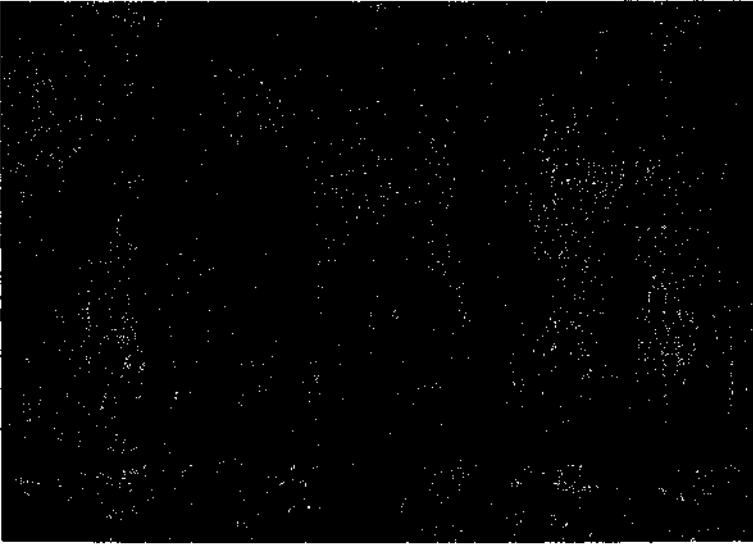
Resim : 8 — 1850'li yıllara ait bir gravür. Güneybatıdan Van Kalesi ve Van şehri (X. Honmaire de Hell, Voyage en Turquie et en Perse, 1/2, Paris 1855, Lev. L)

Resim : 9 — Van Kalesi güney terasın bir gravürü. Solda, aşağıda Van şehri görülmektedir (X. Honmaire de Hell, aynı eser, Lev. LII).

Resim : 10 — 1876'da yapılmış bir gravür. Ulu Caminin minaresinin hemen sağında Xerxes I.'in yazıtı da görülmektedir.

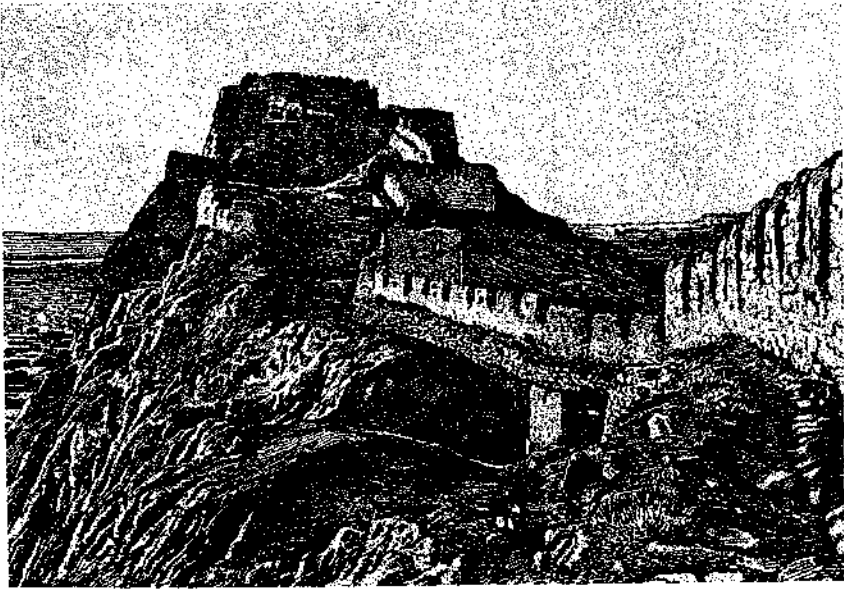
Resim : 11 — Xerxes I.'in yazıtı (C. F. Lehmann - Haupt, Armenien, Einst und Jetzt, II/1, Berlin - Leipzig 1926, s. 160).

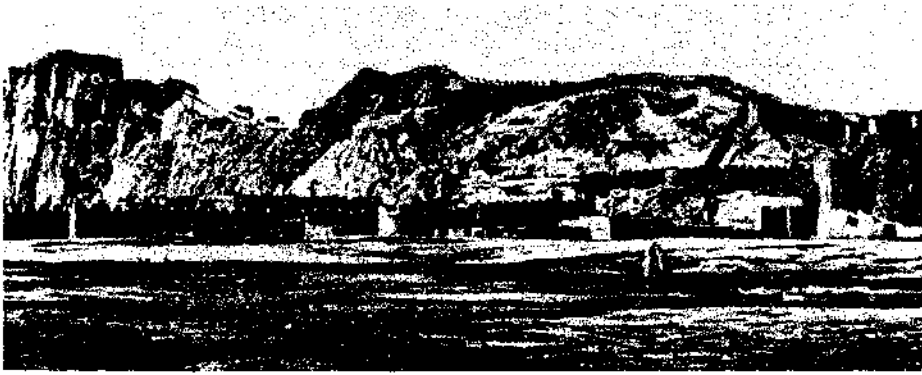
Resim : 12 — 19. yüzyıl sonlarında, Argiştî I.'in mezarının girişinden Van şehrinin görünüşü (C. F. Lehmann - Haupt, aynı ser, s. 123).

Resim : 13 — Sarduri II.'ye atfedilen kral mezar yapısının girişi (C. F. Lehmann - Haupt, aynı eser, s. 149)

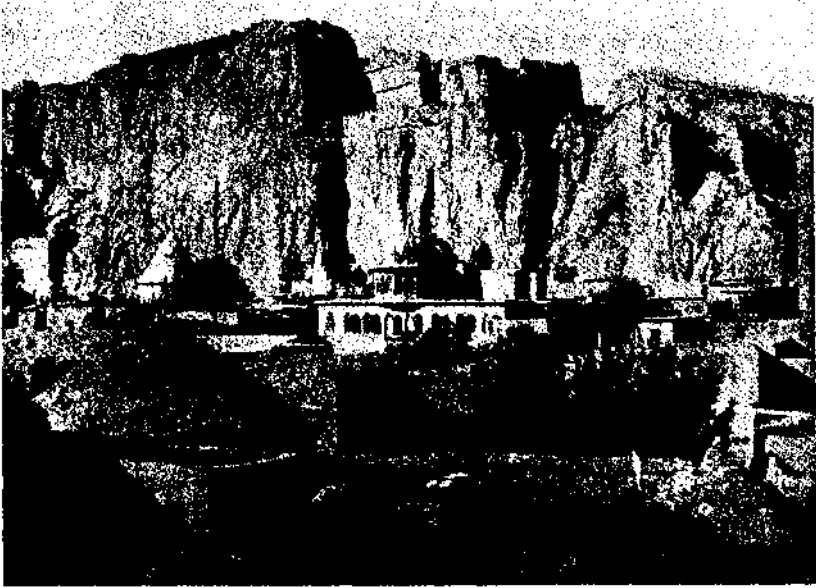
Resim : 14 — Yukarı kale surlarından detay (C. F. Lehmann - Haupt, aynı eser, s 28)

Resim : 15 — 19. yüzyıl sonlarında Van. Güneydoğudan bir görünüş (F. B. Lynch, aynı eser, s. 104, Resim 129).

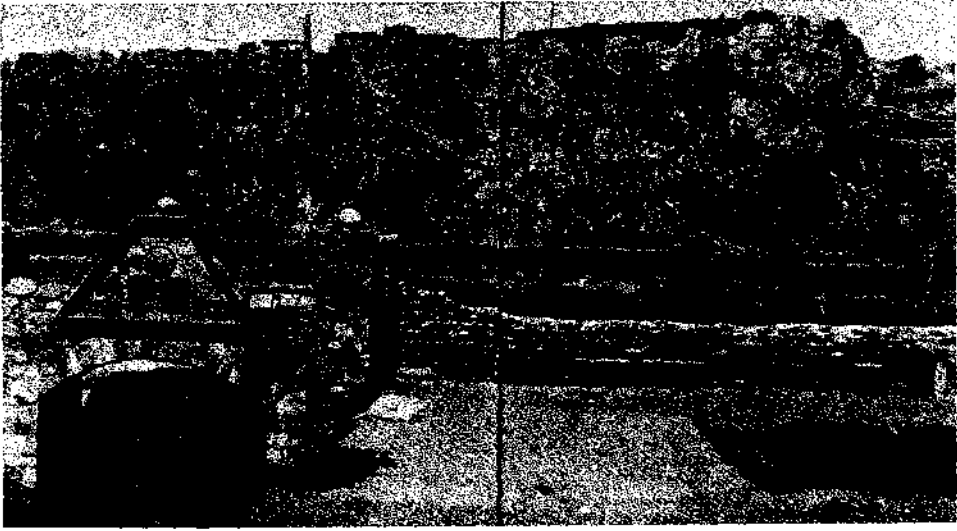

Resim : 16 — 19. yüzyıl sonlarında Van. Doğudan, şehir içinden bir görünüş (C. F. Lehmann - Haupt, aynı eser, s. 198)

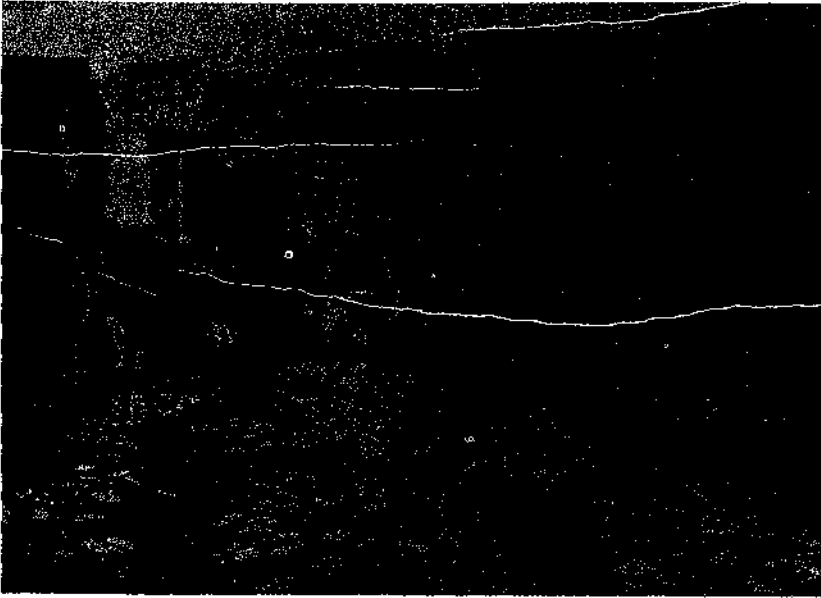

Resim : 17 — 19. yüzyıl sonlarında Van. Güneyden, şehir içinden bir görünüş (C. F. Lahmann - Haupt, aynı eser, s. 145).

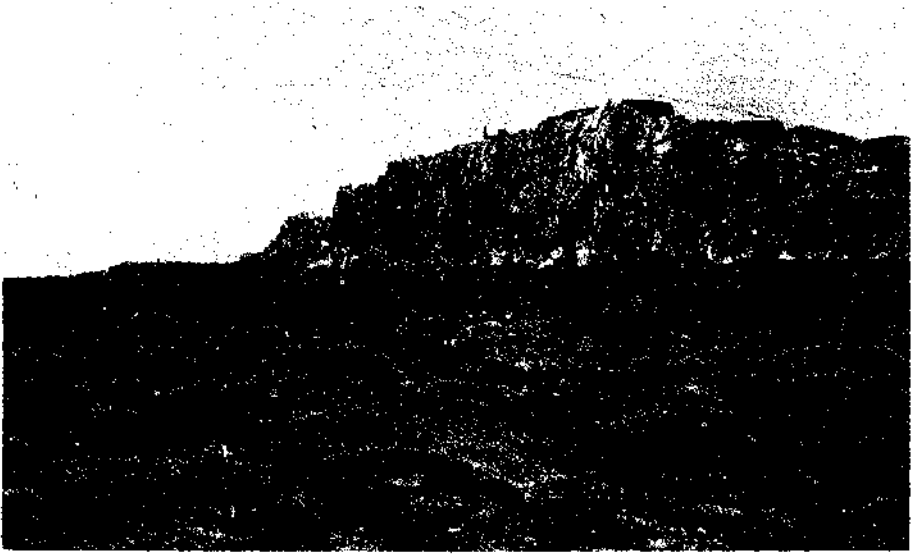

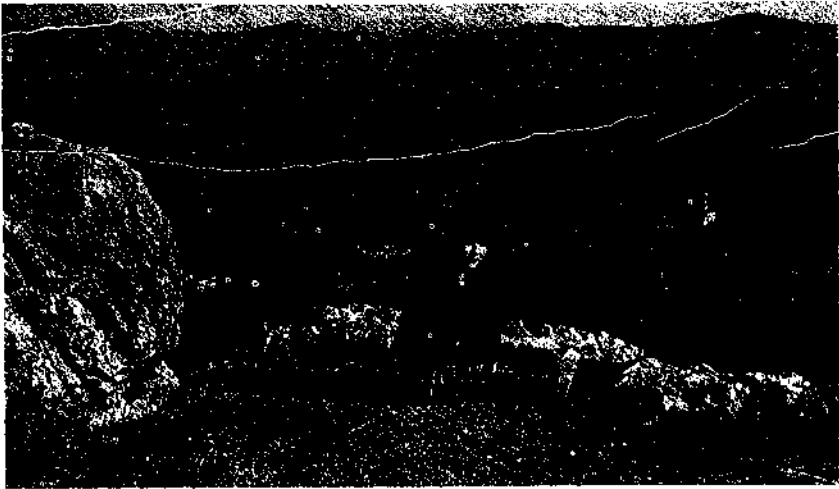
Resim : 18 — 19. yüzyıl sonlarında Van. Güneyden, şehir içinden bir görünüş (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi : Osmanlı saray albümlerinden).

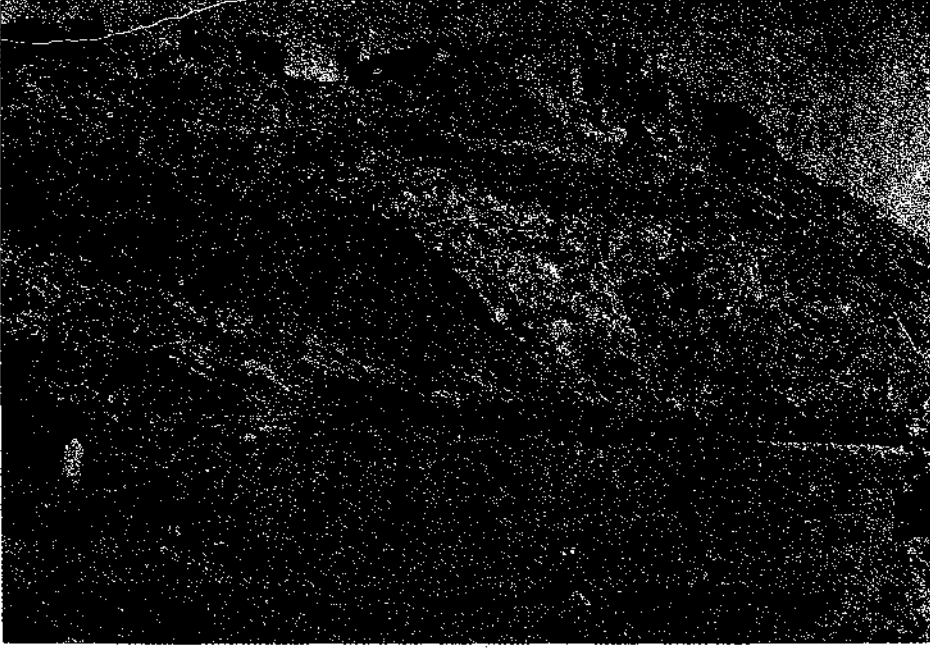
Resim : 19 — 19. yüzyıl sonlarında Van. Şehir içinden bir cadde (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Osmanlı saray albümlerinden).

Resim : 20 — Günümüzde, Eski Van şehrinden hâzin bir görünüş (Araştırma Merkezi arşivinden).

Resim : 21 — Günümüzde, Van Kalesinden, Eski Van şehrini kuşbakışı bir görünümü (Araştırma Merkezi arşivinden).

Resim : 22 — Günümüzde Van Kalesi kuzeydoğudan bir görünüş (Araştırma Merkezi arşivinden).

Resim : 23 — Günümüzde Van Kalesi. Yukarı Kale girişinin batıdan görünüşü (Araştırma Merkezi arşivinden).

1983 YILI BURDUR - ISPARTA ÇEVRESİ PREHİSTORİK ARAŞTIRMALARI

Mehmet ÖZSAİT *

1983 yılı yüzey araştırmalarımızı Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün izni, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumunun maddi katkısı ve kendi imkânlarımızla sürdürdük. Bu değerli katkısından dolayı Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yönetim Kuruluna yürekten teşekkürlerimizi sunarız. Arazi çalışmalarımız sırasında bizden değerli yardımlarını esirgemeyen Burdur Valisi Sayın Ali İhsan Utku'ya, Vali Muavini Sayın Ahmet Diler'e, Burdur Müzesi Müdürü Sayın Mehmet Türkmen'e, YSE Müdürü sayın Şerafettin Yüksel'e, Topraksu Ekip Başmühendisi Sayın Erol Akaçin'e, Teknik Ziraat Müdürü Sayın Mehmet Tuğcu'ya candan teşekkürü zevkli bir görev sayarız. Ayrıca araştırmalarımızın değerlendirilmesi sırasında keramiklerimizin resimlerini çeken Fotoğraf Uzmanı Selamet Taşkın'a, çizimlerimizi yapan Desinatör Arkeolog Ayşe Özkan'a, haritamızı çizen Mimar-Mühendis Suphi Hacitalipoğlu'na candan teşekkür ederiz.

Arkeolog Nesrin Özsait ile birlikte yürüttüğümüz 1983 yılı araştırmalarımızı önceki yıllarda yeterince inceleyemediğimiz üç geniş alanda topladık.

I — Karamanlı Baraj Gölü ile Karataş Gölü Çevresindeki Araştırmalar.

Önceki yıllarda Karamanlı bucağının ovalık kesimini incelemiştik¹. Bu yıl Karamanlı Baraj Gölünün çevresi ile Karataş gölünün çevresini araştırdık.

A — GEDİKYAPI

Karamanlı baraj gölünün 20 kilometrelik çevresini tam olarak dolaştık. Barajın doğusundaki engebeli ve kayalık sırtların alt kısmında yağ-

(*) Doç. Dr. Mehmet Özsait, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

(1) M. Özsait, «Pisidya Bölgesinde Yeni Prehistorik İskân Yerleri (II)», *Anadolu Araştırmaları*, IX (1983), s. 137-140, Lev. III-IX, XV-XIX.; ayr. bk. «1981 Yılı Burdur Çevresi Prehistorik Araştırmaları», *Kazı Sonuçları Toplantısı*, IV (1982) s. 144 - 146.

mur ya da sel sularının sürüklediği anlaşılan bazı prehistorik keramik parçaları bulduk. Bunların nereden geldiğini belirlemek hayli güç oldu. Sonunda Karamanlı'nın 4 km. kuzeyinde ve barajın 400 m. doğusunda, deniz yüzeyinden 1210 m. yükseklikteki bir tepede son derece tahrip olmuş bir kayaüstü yerleşmesi tespit ettik². Mevkiin isminden dolayı **Gedikyapı** adını verdiğimiz yerleşmenin yüzeyinde İlk Tunç Çağ keramikleri bulduk. Bunlar ince saman katkılı kilden elde yapılmış olup kırmızı boya astarlı ve iyi perdahlanmıştır (Resim : 2).

Üç tarafı uçurum ve yalnızca farklı seviyede iki terasla alçalarak batıya açılan bu kayaüstü yerleşmesi o çağ insanı için güvenli bir yer durumundadır (Resim : 1). Bununla birlikte burası kalabalık bir nüfusun barınacağı kadar geniş değildir (Yaklaşık 30 x 50 m) **Gedikyapı** belki de geçici bir süre bilemediğimiz bir tehlikeden kaçan insanlarca iskân edilmiştir. Çevrede yaptığımız incelemede daha eskiye giden bir yerleşmeye rastlayamadık. Bugün bir tatlısu kaynağının da bulunduğu Gedikyapı sırtları Roma çağında da kuvvetli şekilde iskân edilmiştir. Bunu geniş bir alana yayılmış bulunan keramikler kanıtlamaktadır.

B — MÜRSELLER

Önceki yıllarda yaptığımız araştırmalarda Karamanlı bucağının kuzeydoğu sınırında ve Karataş gölünün batısındaki sırtlarda büyük bir höyük görmüştük. Arazisi üzerinde yer aldığı köyden dolayı da **Mürseller** höyüğü adını vermiştik³. 1982 ve 1983 yıllarında burada geniş kapsamlı araştırmalar yaptık. Üzerinde tarım yapılan höyük Burdur, Karamanlı, Tefenni yolunun 500 m. batısında, yaklaşık 250 x 150 m. boyutlarında olup doğal bir yükseltinin üzerindedir (Resim : 3). Höyüğün kuzeydoğu etek-

(2) M. Özsaıt, «Pisidya Bölgesinde Yeni Prehistorik İskân Yerleri (I), Kuruçay, Çiğirankaya, Çallica, Yağlıyurt Yerleşmeleri», *Anadolu Araştırmaları*, IV - V (1976 - 1977), s. 83 vd. işaret ettiğimiz Çallica da bir kayaüstü yerleşmesidir. Ayrıca 1982 yılında tespit ettiğimiz [«1982 Yılı Burdur Çevresi Prehistorik Araştırmaları», *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I (1983), s. 8 ve 11] *Kocapınar* ve *Çuvallı* höyükleri de kayaüstü yerleşmeleri tipine örnek teşkil etmektedir.

(3) M. Özsaıt, *İlkçağ Tarihinde Pisidya*, İstanbul, 1980, s. 81.; «1982 Yılı Burdur Çevresi Prehistorik Araştırmaları», *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I (1983), s. 200, hrt. J. Mellaart'ın haritasında (S. Lloyd - J. Mellaart, *Beycesultan I* London, 1962, s. 138, hrt IV, TT2, s. 196, hrt VI, nr. 56 yine TT2) Karataş gölünün kuzeybatı ucunda *Adatepe* adı ile bir höyük işaretlenmiştir. Harita Genel Müdürlüğünün 1944 yılı 1/200 000 ölçekli haritasında Karataş gölünün kuzeybatı ucunda bir *Adatepe* görünmektedir. Fakat burası bizim **Mürseller** olarak verdiğimiz höyüğün yaklaşık 1 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Bu konuya önümüzdeki yıllarda sürdüreceğimiz araştırmalarla açıklık kazandıracağımızı sanıyoruz.

lerinde derin ve yaz aylarında kuru olan Bademli deresinin yatağı bulunmaktadır.

Mürseller'de yoğun bir Tunç Çağı yerleşmesi ile birlikte höyüğün Bademli deresine bakan güneydoğu yamacında **Hacılar** tipi Erken Kalkolitik Çağ keramikleri de gördük. Bunların çoğunluğu ince saman katkılı kil-den yapılmış boya astarlıdır (Resim : 4). Aynı şekilde kırmızı boya astarlı İlk Tunç Çağ keramiklerinin yanında koyu kurşuni renkli, derin çizgi bezekli parçalar da bulunmaktadır (Resim : 5).

C — YENİCE

Burdur'un 60 km. kadar güneybatısında yer alan Karataş gölünün güneydoğusunda bir höyük tespit ettik. Höyüğe yer aldığı mevkiin isminden dolayı **Yenice** adını verdik (Resim : 6). Kerevit ve balıkçılık alanında iyi bir kaynak durumunda bulunan Karataş gölünün çanağı son yıllarda genişletilmiştir. Bu yüzden yaklaşık 100 x 300 m. boyutlarında olan höyüğün kuzeydoğu etekleri gölün sularının tehditi altına girmiştir. Bu kısımda M. Ö. I. binyılı yerleşmesi vardır. Höyüğün üzerinden aynı zamanda göl sularının baskınını önleyen ve set durumunda olan bir de yol geçmektedir. Böylece höyüğün diğer kısmı yolun güneyinde kalmıştır. Bu kesimin üzerinden büyük bir toprak kitlesi alınarak etraftaki su birikintilerini önlemek için serilmiştir. Höyük böylece yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu kesimde Hacılar tipi Erken Kalkolitik Çağ boyalı (Resim : 7) ve monokrom (Resim : 8) keramikler bulduk. Bu çağa ait kulp ve tutamaklar da gördük (Resim : 9). Ayrıca, yüzeydeki keramiklerden **Yenice** höyükte yoğun bir Tunç Çağ yerleşmesinin de olduğu anlaşılmaktadır.

D — YAKALAR

Burdur'un 65 km. güneybatısında yer alan Yakalar köyünün 1.5 km. kuzeybatısında bir höyük bulunmaktadır. Henüz literatüre geçmemiş olan höyüğe arazisi içinde bulunduğu **Yakalar**'ın adını verdik (Resim : 10). Bölgedeki çalışmalarımızın ilk yıllarından beri bildiğimiz ve bir kaç kez araştırdığımız höyük Bozçay ile Yürüktepe ve Esenli tepelerin arasındaki verimli ovanın ortasında yükselmektedir. Ova yüzeyinden 14 m. kadar yüksekliği olan höyüğün boyutları da yaklaşık 200 x 300 metredir. Bu büyük höyüğün yüzeyinde gördüğümüz keramiklerin en eskisi **Hacılar** tipi Erken Kalkolitik Çağ monokrom keramikleridir ve çoğunluğu kırmızı boya astarlıdır (Resim : 11). **Yakalar**'da bundan başka yoğun bir Tunç Çağ yerleşmesi vardır.

II — Yeşildağ - Çamoluk Çevresindeki Araştırmalar

Burdur'un güneyinde yer alan Aksu, Akyayla (Halebi), Yeşildağ, Kapaklı, Çamoluk ve Bozlar gibi köyler yer yer yükseklikleri 2000 metreyi aşan, çam ormanları ile kaplı Kestel ve Katrancık dağları ve uzantıları üzerinde kurulmuşlardır. Bu dağlık sırtta araştırma yapmak son derece güçtür. Biz 1983 yılında imkânsızlıktan ancak Yeşildağ ile Çamoluk köylerinin yakın çevresini araştırabildik. Önümüzdeki yıllarda burada daha geniş kapsamlı araştırmalar yapmak düşüncesindeyiz.

A — GÖLDE

Burdur'un 40 km. güneyinde yer alan Yeşildağ köyünün hemen içinde bir höyük tespit ettik (Resim : 12). Buraya köyün eski isminden dolayı **Gölde** höyük adını verdik. **Gölde** höyük kuzey ve güneyinde 1600 m. yükseklikteki dağların eteklerinde vadiye yakın bir yükseltide ve batıya doğru açılan bir boğazın (Gölde boğazı) üzerinde bulunmaktadır.

Höyük yüzeyinde, Hacılar Geç Neolitik Çağ katlarında (IX-VI) olduğu gibi ince cidarlı iyi perdahlanmış ve iyi pişirilmiş devetüyü, kırmızı ve kahverengi astarlı monokrom keramikler (Resim : 13 ve Lev. I/1-15), tutamaklar (Lev. I/16-17), obsidyen (Lev. I/26) ve çakmaktaşıdan dilgi (Lev. I/24, 27-28), çekirdek (Lev. I/21) ve çeşitli tipte kazıyıcı aletler (Resim : 14, Lev. I/18-20, 22-23) bulduk⁴. Buradaki keramikler daha önce tespit ettiğimiz **Düden** höyüğün⁵ monokrom keramikleri ile aynı teknik ve formdadır.

Yüzey buluntularına dayanarak höyüğün Geç Neolitik Çağdan sonra terkedildiğini söyleyebiliriz. Ancak yine keramik buluntularından Hellenistik ve Roma çağında höyüğün kuzeydoğusuna yerleşildiği anlaşılmaktadır. Çevredeki mimari fragmanlar ve heykel parçaları da bu geç devir iskânını kanıtlamaktadır.

B — AZİZİYE

Çamoluk köyünün 1.8 km. kuzeybatısında, deniz yüzeyinden 1100 m. yükseklikteki bir plato üzerinde Aziziye höyüğü yer almaktadır. Yaklaşık olarak 150x250 m. boyutlarında ve 8 m. kadar yükseklikteki höyüğün (Resim : 15) güney eteklerinden Elmacık deresinin kollarından biri olan Kocademirli çayı akmaktadır.

(4) *Gölde'nin taş aletlerini inceleme zahmetine katlanan ve bizim keramiklere dayanarak vardığımız sonucu taş aletlerin de doğruladığını bildiren Sayın Dr. Bruce Howa ve Yrd. Doç. Dr. Mehmet Özdoğan'a candan teşekkürü bir borç biliriz.*

(5) M. Özsaıt, «1982 Yılı Burdur Çevresi Prehistorik Araştırmaları», *Kazı ve Araştırma Sonuçları Toplantısı*, V (1983), s.

Aziziye höyükte yaptığımız araştırmada önceden bilinen İlk Tunç Çağ yerleşmesinin⁶ yanı sıra Erken Kalkolitik Çağ tespit ettik. Höyüğün özellikle kuzeybatı ve güneybatısında Erken Kalkolitik Çağ boyalı (Resim : 16) ve monokrom (Resim : 17) keramikler bulduk. Bunlar tespit ettiğimiz diğer çağdaş höyüklerde olduğu gibi **Hacılar** tipi olarak tanınan keramiklerin özelliklerini göstermektedir.

III — Isparta Gölbaşı Çevresindeki Araştırmalar

A — İNCİRLİTEPE (İncirli I)

1983 yılında, Isparta ili sınırları içinde, Burdur gölünün kuzeydoğu ucunda Gümüşgün (Baradız) ile Gölbaşı arasında yer alan **İncirli-tepe**'de de araştırmalar yaptık.

İncirli-tepe, 1959 yılında güneydeki araştırma gezisinden dönen Enver Y. Bostancı tarafından incelenmiş, çakmaktaşı ve obsidyen alet bulunmalarına göre Geç Neolitik Çağa tarihlenmiştir. Ayrıca, buradaki su kaynağı ile küçük bir höyüğün varlığı da belirtilmiştir⁷. Bunun dışında **İncirli-tepe** ile ilgili her hangi bir bilgiye rastlamadık E. Y. Bostancı'nın da işaret ettiği gibi burada iki yerleşme bulunmaktadır. Birincisi 956 m. yüksekteki kayalık bir sırtın ova yüzeyinden 7 m. kadar yükseklikte olan uzantısı üzerindeki yaklaşık olarak 30 x 100 m. boyutlarındaki alanda yer almaktadır (Resim : 18). Su kaynağı bu yerleşmenin altında bulunmaktadır. Zamanın tahribine rağmen yine de kaya üzerinde yerleşmeye tanıklık eden bir toprak örtüsü kalmıştır. Bu yerleşmede bölgedeki çağdaş merkezlerin özelliklerini yansıtan Erken Kalkolitik Çağ boyalı ve monokrom keramikler bulduk (Resim : 19). Buna karşılık çok az sayıda bulabildiğimiz obsidyen ve çakmaktaşıdan dilgiler yerleşmenin daha eski tarihlenmesine yardımcı olamamaktadır.

B — İNCİRLİPİNAR (İncirli II)

İncirli-pınar adını verdiğimiz höyük ise İncirli-tepe kaynağının 100 m. kadar kuzeybatısında, Burdur - Isparta demiryolunun 300 m. doğusunda bulunmaktadır. Üzerinde tarım yapılan höyüğün yaklaşık olarak yüksekliği 5 m., boyutları da 150 x 150 m. kadardır, (Resim : 20). Höyük yüzeyindeki keramikler yoğun bir Tunç Çağ yerleşmesine işaret etmektedir.

(6) Höyük bilimsel literatüre geçmemiştir, *Burdur 1973 II Yılığında* S. Kor tarafından yazılan kısımdaki listede (s. 108.) *Aziziye*'nin karşısında «Eski Tunç» yazılmıştır. Bunun dışında höyükle ilgili başka bilgiye rastlamadık.

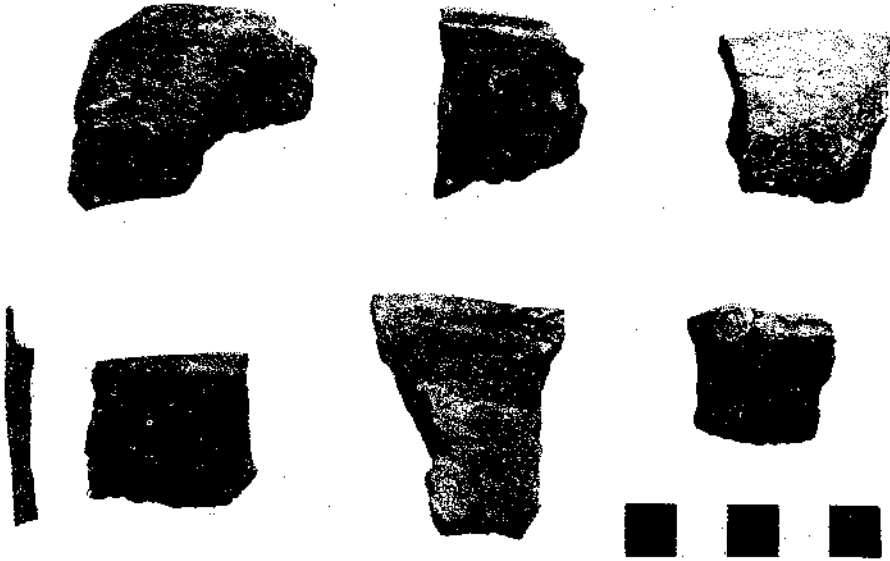
(7) E. Y. Bostancı, «Researches on the Mediterranean Coast of Anatolia, a New Palaeolithic Site at Beldibi Near Antalya», *Anatolia (Anadolu)* IV (1959), s. 131.

Bunun yanında Hacılar tipi olarak bilinen ve bölge höyüklerinin çoğunluğunda rastladığımız Erken Kalkolitik Çağ monokrom keramikler de bulunmaktadır. Bunların büyük kısmı iyi arındırılmış kilden iyi bir işçilikle yapılmış ve kırmızı boya astarlıdır (Resim : 21).

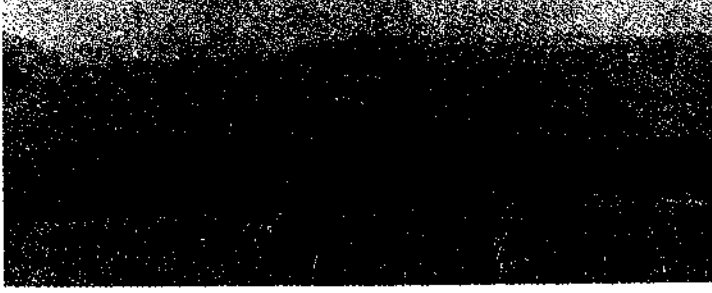
Ana özellikleri ile tanıttığımız bu yerleşmelerden her birinin Göller Bölgesi kültürlerinin açıklanmasında katkıları olacaktır. Bunlar arasında **Hacılar**'ın 25 km. **Kuruçay**'ın da 35 km. kadar güneydoğusunda bulunan **Gölde** höyük ayrı bir önem taşımaktadır. Bilindiği gibi **Hacılar**'da Akera-mik safha ile Geç Neolitik safha arasında bir kültür boşluğu bulunmaktadır. Bu durumun Geç Neolitik Çağ yüzey buluntusu veren Gölde höyük-te yapılacak sistematik kazılarla aydınlatılacağına inanmaktayız.

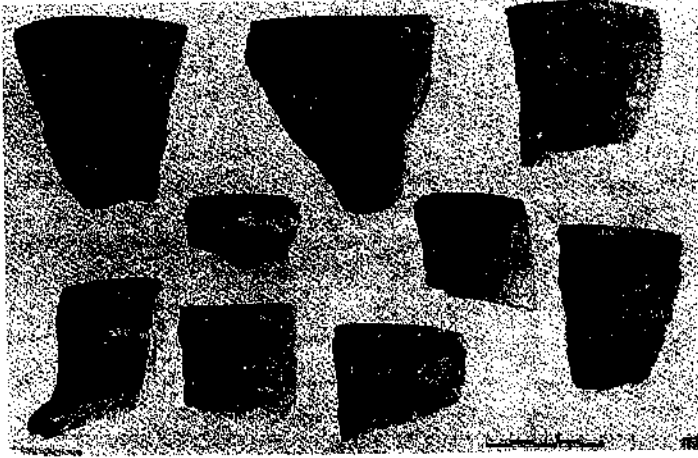
Resim : 1 — Gedikyapı, doğudan.

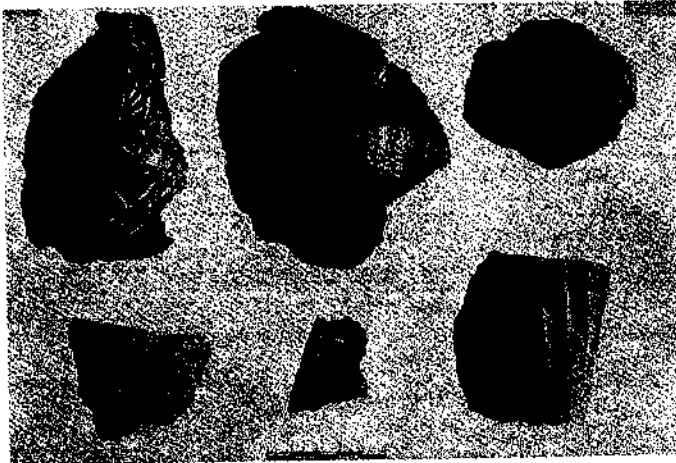
Resim : 2 — Gedikyapı, İlk Tunç Çağı keramiklerinden örnekler.

Resim : 3 — Mürseller höyük, batıdan.

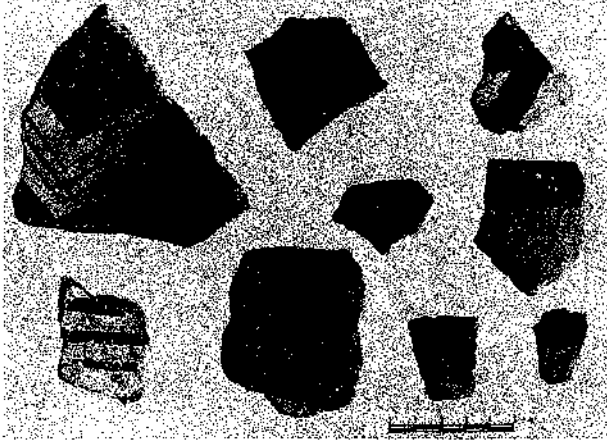
Resim : 4 — Mürseller höyük Erken Kalkolitik Çağ monokrom keramiklerinden örnekler.

Resim : 5 — Mürseller Höyük, kurşunı renkli, bezekli keramiklerden örnekler.

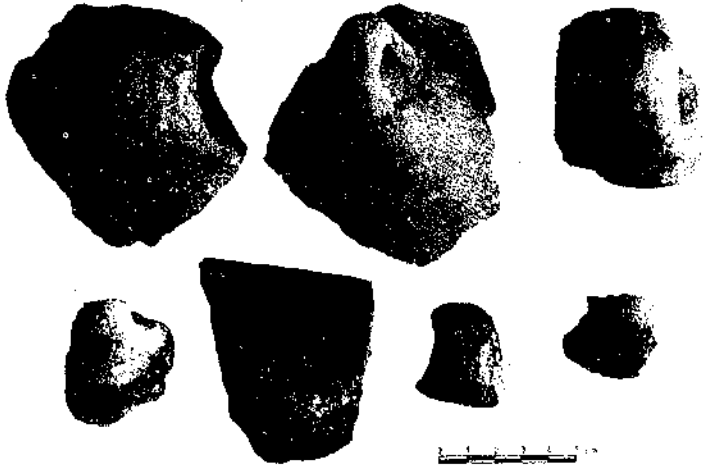
Resim : 6 — Yenice höyük, batıdan.

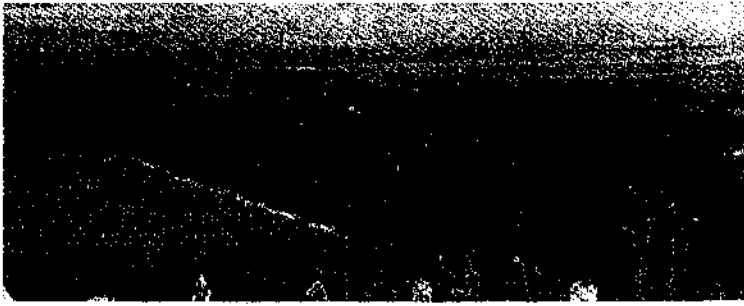
Resim : 7 — Yenice höyük, Erken Kalkolitik Çağ boyalı keramiklerinden örnekler.

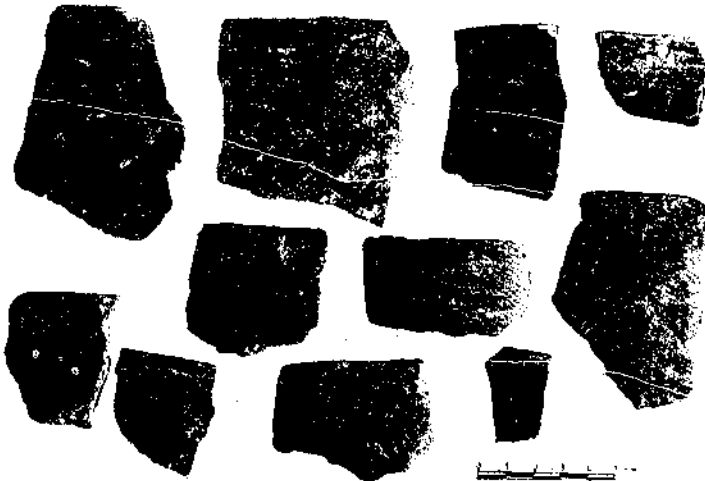
Resim : 8 — Yenice höyük, Erken Kalkolitik Çağ monokrom keramiklerinden örnekler.

Resim : 9 — Yenice höyük. Erken Kalkolitik Çağ tutamak-
larından örnekler.

Resim : 10 — Yakalar höyük. Güneyden.

Resim : 11 — Yakalar höyük. Erken Kalkolitik Çağ mono-
krom keramiklerinden örnekler.

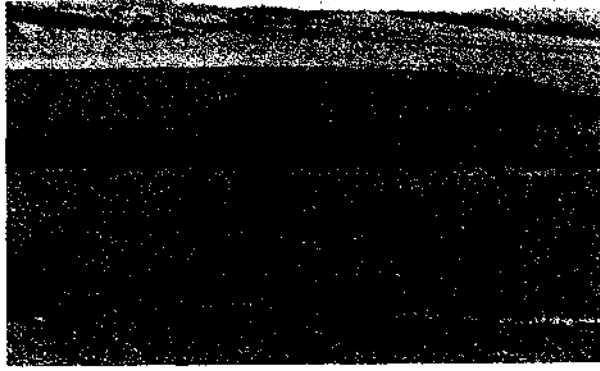
Resim : 12 — Gölde höyük, Güneyden

Resim : 13 — Gölde höyük. Geç Neolitik Çağ monokrom keramiklerinden örnekler.

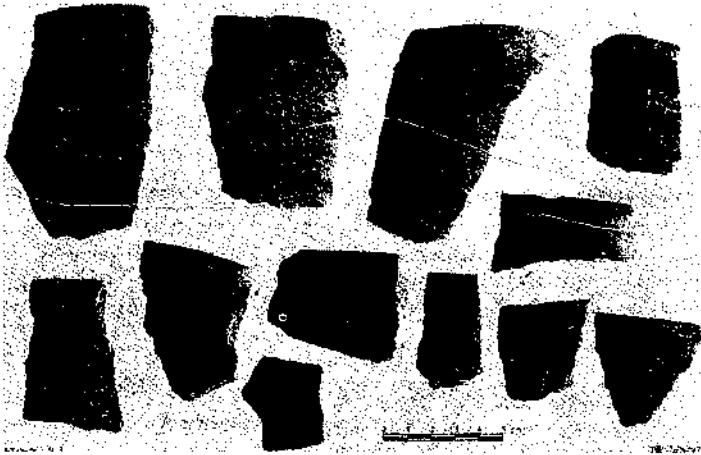
Resim : 14 — Gölde höyük. Geç Neolitik Çağ taş alet ve dilgilerinden örnekler.

Resim : 15 — Aziziye höyük. Güneybatıdan.

Resim : 16 — Aziziye höyük. Erken Kalkolitik Çağ boyalı keramiklerinden örnekler.

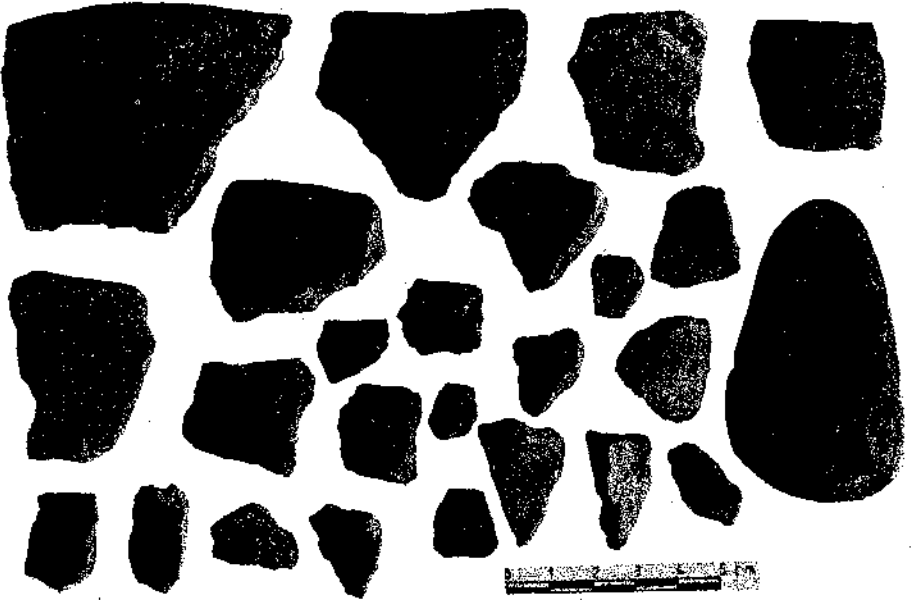

Resim : 17 — Aziziye höyük. Erken Kalkolitik Çağ monokrom keramiklerinden örnekler.

Resim : 18. — İncirli-tepe (İncirli II yerleşmesi, güneybatıdan).

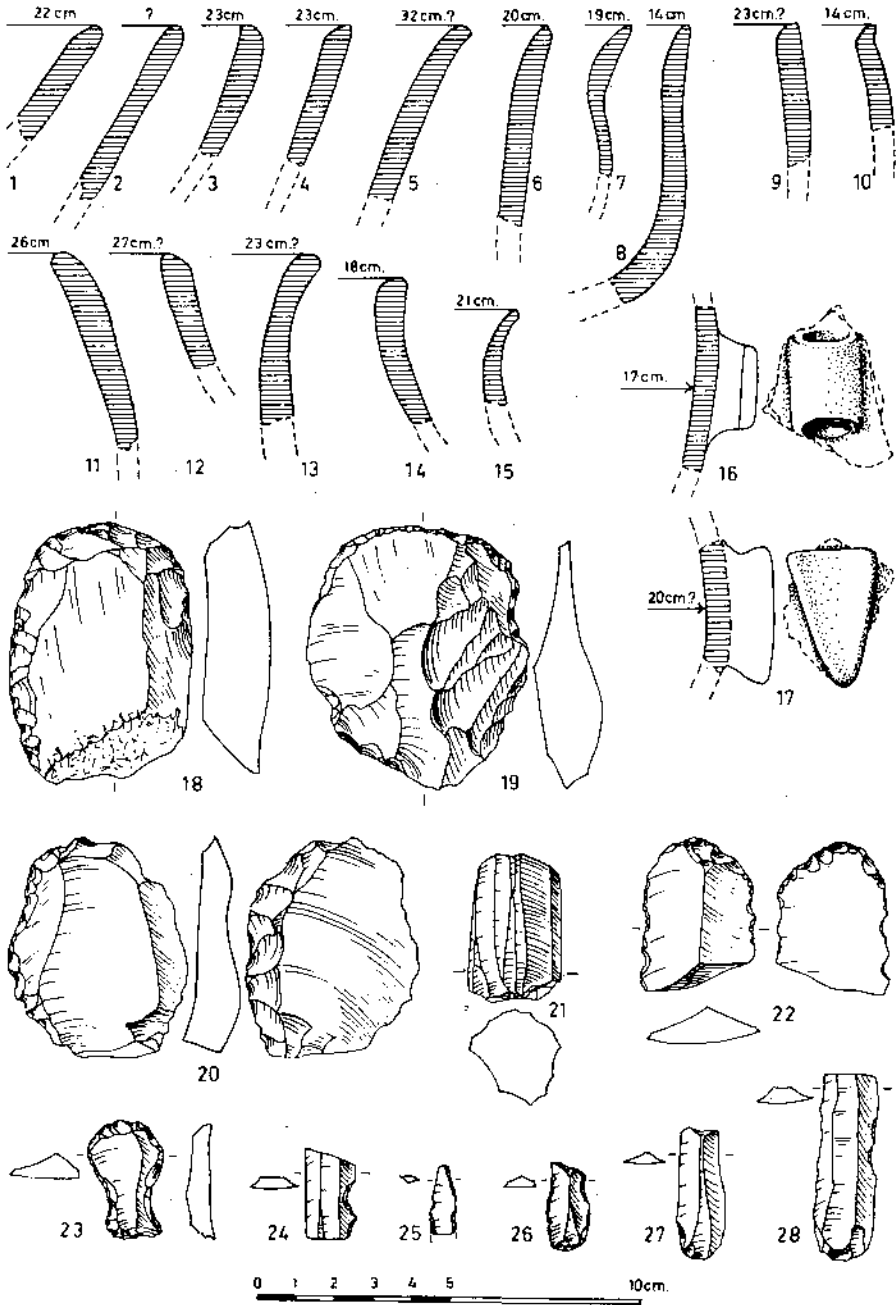
Resim : 19 — İncirli-tepe. Erken Kalkolitik Çağ boyalı ve monokrom keramiklerinden örnekler.

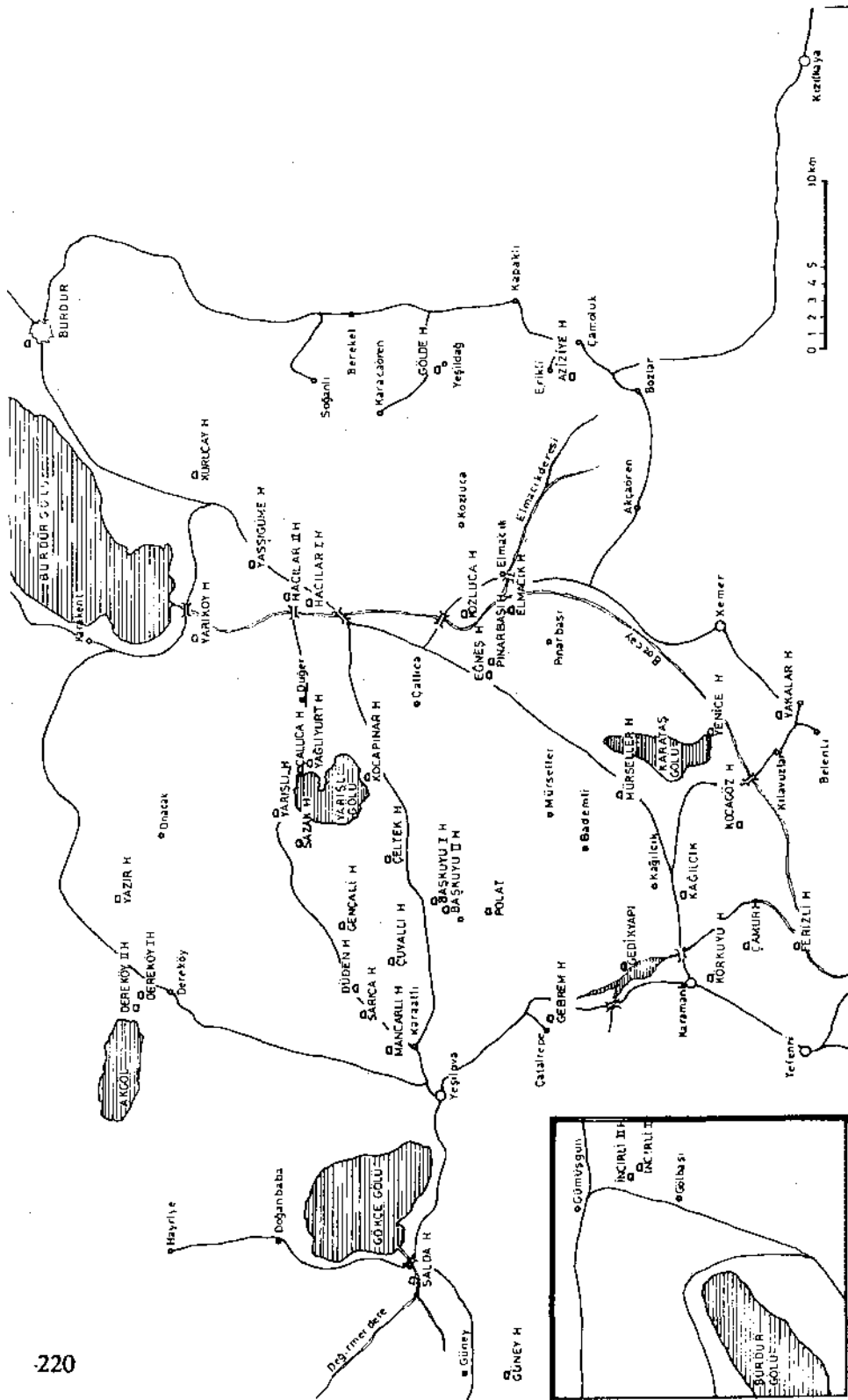
Besim : 20 — İncirliınar höyük (İncirli III), güneybatıdan.

Besim : 21 — İncirliınar höyük. Erken Kalkolitik  ağ monokrom keramiklerinden  rnekler.

Resim : 22 — Gölde höyük. Geç Neolitik Çağ keramik ve taş aletleri, 1 - 20.

1983 YILI DOĞU MARMARA VE TRAKYA ARAŞTIRMALARI

Mehmet ÖZDOĞAN*

1980 yılından bu yana Doğu Marmara ve Trakya Bölgelerinde, İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı adına sürdürdüğümüz yüzey araştırmaları ve arkeolojik belgeleme çalışmalarına 1983 yılında da devam edilmiştir. Bu yılki çalışmalarımızın ağırlığı, son dört yıl içinde toplanan arkeolojik ve jeomorfolojik verilerin değerlendirilmesine verilmiş, arazi çalışmaları sınırlı bir bölgede ve daha çok bazı sonuçların denetlenmesi amacı ile yapılmıştır. Bu arada, olanaklarımız elverdiğince, tahribatın yoğun olduğu bölgeler de sık sık taranmıştır. Önceki yıllarda olduğu gibi arazi çalışmalarına prehistorya ve arkeoloji öğrencilerinin, arazideki eğitimlerini sağlamak amacı ile, geniş ölçüde katılmaları sağlanmıştır. 1983 yılı çalışmaları çok sınırlı olanaklarla yürütüldüğünden daha çok İstanbul il sınırları içinde kalınmış, Tekirdağ-Çorlu çevresinde de kısa süreli bir araştırma yapılmıştır.¹ Araştırılan bölgeleri ve elde edilen sonuçları kısaca şu şekilde özetleyebiliriz :

1 — Karadeniz Kıyı Şeridi

Karadeniz kıyı şeridi üzerinde Terkos Gölü ile Kilyos arasındaki alan yeniden araştırılmıştır. Özellikle Paleolitik Çağ buluntuları açısından çok verimli sonuçlar veren bu bölgedeki buluntu yerlerinin sayısı bu yıl bulunanlar ile birlikte 74'e varmıştır. Paleolitik Çağ buluntu yerlerinin hemen hemen tümü fosilleşmiş eski kıyı kumullarının üzerindedir; bunların yanı sıra, az sayıda, akarsu ağzlarındaki taraça ve tepelerde de buluntu yerlerine rastlandı. Fosil kumullar geniş ölçüde yeni ve hareketli olan kum tepeleri ile örtülü durumdadır. Yeni kum tepeleri rüzgar ile yer değiştirdikçe altta eski fosilleşmiş yüzey ortaya çıkmakta ve bunların çoğu da Paleolitik döneme ait malzeme vermektedir. Bu nedenle aynı bölgeyi ikinci kez ziyaret ettiğimizde aynı buluntu yerine rastlanmamakta, rüzgara bağlı olarak yeni buluntu yerleri ortaya çıkmaktadır. Fosilleşmiş kumul yüzeyleri Karadenizin bugünkü düzleminden 10-15 m.

(*) Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZDOĞAN, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

(1) Çorlu çevresindeki araştırmalarda önemli katkıları olan arkeolog Erdoğan Bilen'e teşekkür borçluyuz.

yükseklikten başlamakta, 60-80 m.'ye kadar çıkabilmektedir. Bölgemizde Paleolitik döneme ait hiç bir sondaj bulunmadığı ve fosilleşmiş yüzeyleri de jeolojik dolgularla bağlama olanağından yoksun olduğumuz için buluntuları kesin olarak tarihleyememekteyiz. Bu nedenle, buluntu yerleri ile ilgili olarak yaptığımız tarihleme parçaların biçimsel özelliklerine ve Yunanistan² ile Karadeniz çevresindeki³ diğer araştırmalara dayanmaktadır ve şimdilik kesin olmaktan uzaktır. Buna göre Karadeniz kıyı bölgesinde en eski buluntular Alt Paleolitik döneme aittir; bazı çaytaşı aletler ve kaba yongalar ile belirlenen bu döneme ait buluntulara, oldukça seyrek olarak yüksek taraçalarda ve yamaç akıntılarında rastlanmıştır. Büyük bir olasılıkla buluntuların tümü ikincil depolara aittir.

Orta Paleolitik dönemden itibaren kıyı kumullarının yoğun olarak kullanıldığı, belli olmaktadır. Başta Ağaçlı kumluğunun çeşitli yerleri, Gümüşdere ve Yassıören çevresi olmak üzere çeşitli yörelerde Levallois-Moustier gelenekli yonga aletlere ve bu arada Moustier türü uçlara, yan kazıyıcılara oldukça sık olarak rastlanmaktadır. Aurignac yapım gelenekli yonga ve dilgiler ve bu arada özellikle ön kazıyıcılar ile tanımladığımız Üst Paleolitik dönemde de kıyı kumullarının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi bu tipolojik silsile içinde kesintilerin olup olmadığını şimdilik söylecek durumda değiliz. Orta ve Üst Paleolitik Çağlara ait buluntuların çoğu konak yerlerine, başka bir deyişle birincil dolgulara aittir. Bunların yanı sıra bölgenin hemen hemen her yerinde, dağınık olarak, bu dönemlere ait malzemeye de rastlanmaktadır.

Kıyı kumullarının esas yoğun iskânı Paleolitik Çağın bitimi ile, Epi-Paleolitik dönemde başlamaktadır. Fosil kumulların görüldüğü hemen her yerde Epi-Paleolitik döneme ait malzeme yoğunluğu saptanmıştır. Çeşitli minik aletler ve bu arada ufak dilgiler, geometrik, Gravette türü uç ve bıçaklar, yuvarlak kazıyıcılar ile belirlenen bu dönemin buluntu toplulukları Anadolu'dakilerden çok farklıdır ve daha çok Balkan-Karadeniz Bölgeleri ile benzerlik gösterir. Epi-Paleolitik Çağ buluntu topluluklarında, az da olsa doğalcam (obsidyen) aletlere rastlanması, diğer bölgelerle olan ilişkiyi kanıtlamak açısından ilgi çekicidir.

Ağaçlı kumluğunun olduğu bölgede, sırtın en yüksek yerinde, el yapımı, kaba taş ve kum katkılı hamurlu, tırnak baskı bezekli bir tür çanak çömleğe de rastlanmıştır. Çanak çömlek parçaları ile aynı yerde bu-

(2) M. Tellenbach, «Materialien zum Präkeramischen Neolithikum in Süd-Ost-Europa», *Germania* 64, 1983, s. 21 - 138.

(3) J. Kozłowski (yay.), *Origins of the Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Balkans*, Krakow, 1982; A. Paunescu, *Unelte și armele de piatră cioplită în paleolitic și epipaleolitic*, București, 1970.

lunan yanmış parçalar, burada dal-örgü türü bir yapının bulunduğunu göstermektedir. Çanak çömlek Doğu Marmara Bölgesinden tanıdığımız Fikirtepe türü çanak çömlekten farklı özellikler göstermekte ve daha çok, tarihlemesi sorun olan Yalova - Göztepe⁴ malları ile benzeşmektedir. Bunun dışında, Karadeniz kıyı şeridi üzerinde, hiç bir yerde tarihöncesi dönemlere ait çanak çömleğe rastlanmamıştır.

Paleolitik sonrası döneme ait Türkiye'deki en önemli buluntu yerlerinden biri olan Ağacları kumluğu 1983 yılı içinde linyit ocakları tarafından tümü ile tahrip edilmiştir. Kıyı kumlukları üzerindeki diğer buluntu yerleri de tahrip olma süreci içindedir.

2 — Çekmece Gölleri

1983 yılı içinde araştırılan ikinci bir bölge de, İstanbul'un batısında, Büyük ve Küçük Çekmece göllerini çevreleyen taraça ve sırtlardır. Her iki gölün üzerine, İstanbul'un giderek artan su gereksinmesini karşılamak amacı ile birer baraj yapılmakta, ayrıca göllerin yakın çevresindeki çiftlik ve otlaklar da, hızla sanayi ve yerleşme bölgelerine dönüşmektedir. Bu nedenle araştırma ekibimiz, olanakları elverdiği ölçüde gölleri çevreleyen araziye taramakta ve mevcut kalıntıları belgelemektedir.

Büyük Çekmece gölünün kuzeyinde, Karaağaç Köyünün güneyinde, Eskice Sırtı ile Kolağası Çiftliği arasında kalan bölge Paleolitik dönemle ilgili ilginç buluntular vermiştir. Bunların arasında özellikle Eskice sırtının doğu taraçaları Alt Paleolitik Çağın ilk başlarına ait malzeme vermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Çaytaşından kıyıcı türü aletler, Clacton türü kaba yongalar ve kazıyıcılardan oluşan bu buluntu topluluğu, tipolojik bakımdan, elbaltaları ile belirlenen Acheul evresinden daha eski gibi durmaktadır. Elimizde jeolojik kanıtlar bulunmadığından, şimdilik kuşku ile ileri sürdüğümüz bu yaş belirlemesi doğru ise, Eskice Sırtı Ön Asya ve Güney Doğu Avrupa'nın en eski buluntu topluluklarından birini oluşturmaktadır. Önümüzdeki yıllarda yapılacak daha ayrıntılı çalışmaların ilginç sonuçlar vereceği umudundayız.

Çekmece gölleri çevresinde Orta, Üst ve Epi-Paleolitik dönemlere ait bir çok buluntu yerine de rastlanmıştır. Bunların arasında özellikle Ambarlı yakınlarında Haramidere taraçalarındaki, Üst Paleolitik sonlarına ait bir konak yeri önem taşımaktadır. Malesef bu buluntu yerinin 1983 yılı sonlarında, ikinci ziyaretimizde, bir yol yapımı için tümü ile tahrip olduğunu gördük.

(4) N. Fırath, «Yalova'da 1952 Yılında Yapılan Araştırma», *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 6, 1953, s. 28-30

Çekmece çevresi ile Karadeniz kıyı şeridi başta olmak üzere Marmara bölgesinin çeşitli yerlerinde şimdiye değin saptamış olduğumuz buluntu yerleri Paleolitik dönemin ilk başlarından bitimine kadarki kültür sıra düzenini hemen hemen eksiksiz olarak yansıtmaktadır. Son yıllarda çeşitli jeomorfologlar tarafından Boğazlar ile Marmara Denizinin buzul ve buzul sonrası dönemlerde geçirdiği değişiklikler ile ilgili çok sayıda araştırma yapılmıştır⁵. Bu araştırmalar Marmara Denizinin buzul-buzul arası-ve buzul sonrası dönemlerde, deniz seviyelerindeki alçalıp yükselmeye bağlı olarak, bir birini izleyen tatlı ve tuzlu su evreleri olduğunu ve kıyı topoğrafyasının da önemli değişiklikler geçirdiğini ortaya koymuştur. Bölgede elde ettiğimiz arkeolojik veriler jeomorfologlarca varılan sonuçları destekler niteliktedir. Özellikle son buzul çağı bitiminden sonraki Epi-Paleolitik dönemde, Çanakkale Boğazı üzerinden Ege ile Marmara arasında bağlantı kurulmazdan önce, Marmara Denizinin göl durumunda olduğu bilinmektedir. Kıyı şeridi boyunca çok sık olarak rastladığımız Epi-Paleolitik Çağ konak yerleri, her halde bu göl evresi ile ilişkilidir.

Küçük Çekmece gölünün hemen kuzeyindeki Yarımburgaz mağarası, burada sürmekte olan yoğun tahribat nedeni ile 1983 yılında ekibimizce bir kaç kez ziyaret edilmiştir. Mağaranın dışını kazan Avcılar Belediyesi, içini kazan definciler ve gene içinde çeşitli düzeltmeler yapan bir film gurubu Kalkolitik Çağ dolgusunu geniş ölçüde tahrip etmiştir. Sözü geçen kazıların atılmış toprağından topladığımız parçalar Anadolu ile Balkanlar arasındaki kronolojik bağlantının anlaşılması açısından büyük bir önem taşımaktadır. Mağaradaki buluntular Balkanlarda Karanovo III Vinça - Paradimi evresi ile yakından benzeşmektedir. Bilindiği gibi son yıllarda, C 14 ölçümlerine dayalı olarak yapılan yaş belirlemeleri ile Balkan kültürlerinin tarihleri çok aşağı çekilmiş, buna karşılık Ön Asya'nın geleneksel kronolojik sistemine bağlı olan Anadolu tarihleri ise pek değişmemiştir. İki bölge, yani Anadolu ile Balkanlar arasında benzerlik gösteren, tabakalanmış buluntu topluluklarının olmayışı kronolojik bağlantıların bir sorun olarak kalmasına neden olmuştur. Belirgin Balkan özelliklerinin yanı sıra Demircihöyük, Büyük Güllücek ile de bazı benzerlikler gösteren Yarımburgaz malzemesi, tarihleme sorununa çözüm getirecek niteliktedir.

(5) Bu konuda toplu bilgi ve kaynakça için bak. M. Özdoğan, «Tarihöncesi Dönemde İstanbul», *S. Eyice Anı Kitabı* (baskıda); ayrıca D. J. Stanley ve C. Blampied, «Late Quaternary Water Exchange Between the Eastern Mediterranean and the Black Sea», *Nature* 285, s. 537 - 541.

3 — Diğer Bölgeler

1983 yılı içinde Trakya'nın çeşitli kesimlerinde çok kısa süren araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar sırasında özellikle Son Tunç Çağı - İlk Demir Çağı geçiş dönemi ile ilgili ilginç sonuçlar çıkmıştır. Bulgaristan'da Pseniçevo, Romanya'da Babadağ evresi olarak bilinen, oluk ve ip baskı bezemeli çanak çömlek ile tanınan bu dönemde kuzeyden büyük göç dalgalarının geldiği ve Anadolu'ya geçmezden önce bunların Trakya çevresinde bir süre kaldıkları bilinmektedir. Daha önceki yıllarda yaptığımız araştırmalarda da, özellikle Edirne - Pınarhisar - Pehlivan köy arasında kalan bölgede bu döneme ait çok sayıda yerleşme yeri saptanmıştır. Yeni gelen göç dalgasının Istranca dağlık bölgesinde de yerleştiği, bu toptuluklara ait çok sayıdaki dolmen, megalitik anıt, yassı mezar tepeleri ile belli olmaktadır. Nitekim 1982 yılında Edirne Müzesi adına kazdığımız Taşlıcabayır mezar tepesi de⁶ bu döneme aittir. 1982 yılı içinde Taşlıcabayır tepesinden 36 kap tümlenerek Edirne Müzesine teslim edilmişti; 1983 yılı içinde, mezarı tahrip eden grayder tarafından çok ezilmiş olan 11 kabın daha onarımı bitirilmiş ve Edirne'ye teslim edilmiştir. Bu yıl tümlenen kapların arasında özellikle iki tanesi, gerek mezarın tarihlenmesi gerekse göç dalgaları ile Troya arasındaki ilişkilerin saptanması açısından önem taşımaktadır. Bu kapların biri Troya VII b 2 tabakasından bilinen çift kulplu kâse biçimindedir ve üzeri ip baskı bezekleri ile bezenmiştir. Diğer kap ise yüksek geniş boyunlu, omuzlarında dörtlü emziği olan bir içki kabıdır; bu kabın da üzeri ip baskı ve oluk bezeme lidir. Bu tür içki kapları az olarak Anadolu ve Ege'de, İlk Tunç Çağı yerleşmelerinden bilinmekte⁷, ancak şimdiye kadar ne Son Tunç Çağından ne de Balkanlardan tanınmamaktaydı.

Taşlıcabayır mezar buluntuları M. Ö. 1300-1200 arasına, kuzeyden gelen göç dalgasının ilk başlarına tarihlenmektedir. Bölgede, başta Ağaçköprü, Yedigözü Kemerli olmak üzere saptadığımız diğer yerleşme yerleri, çanak çömlekteki kap biçimleri ve bezeklere göre, Taşlıcabayır'dan hemen sonraki evreye, M. Ö. 1100-1000 yılları arasına aittir. Tahrip olan dolmenlerde görülen çanak çömlek ise 1200-700 yılları arasındaki bir dönemi kapsamaktadır. Şimdiye kadar elde ettiğimiz veriler Meriç - Ergene havzasında Son Tunç Çağı - Demir Çağı geçiş dönemini tüm aşamaları ile yansıtmaktadır.

(6) Taşlıcabayır kurtarma kazıları için bak, M. Özdoğan, «Trakya Araştırmaları ve Taşlıcabayır Kurtarma Kazısı», *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 1983, s. 63 - 68.

(7) Özellikle bak, M. Meilik, «A Four-Spouted Krater from Karataş», *Anadolu XIII*, 1989, s. 69 - 75.

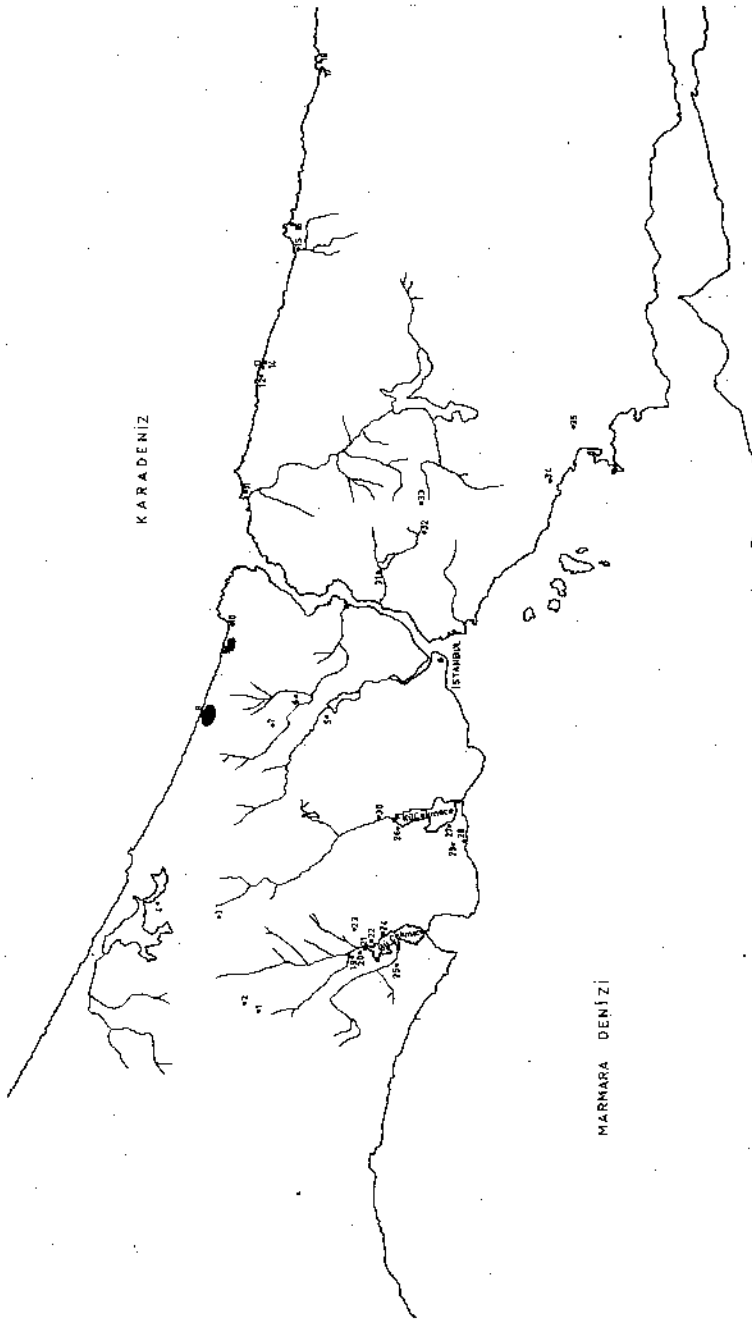
Yukarıda sözü edilen göç dalgasına ait izlere Trakyanın geniş bir kesiminde rastlanmakta ve özellikle Meriç-Ergene havzasında bunların sayısı daha da artmaktadır. Ön Asya'daki çeşitli yazılı kaynaklardan bu göç dalgasının Demir Çağı başlarında Anadolu ve Doğu Akdeniz'in hemen hemen tümünü etkilediği de bilinmektedir. Bu bakımdan İstanbul ve Çanakkale boğazları çevresinde de Kuzey Balkan kökenli çanak çömleğe rastlanması beklenirdi. Gelibolu yarımadasındaki höyükler Troya VI dönemine kadarki silsileyi yansıtmakta, ve bundan sonrasına ait yarım adada hiç bir kalıntı bulunmamaktadır. Ancak Gelibolu yarımadasındaki yerleşmelerin Troya VI dönemi ile son bulması, Troya'nın kendisinde de, VII a tabakasında birdenbire nüfus artışı olması, göç dalgasının Çanakkale Boğazı üzerinden Anadolu'ya geçtiğini göstermektedir. Buna karşılık İstanbul Boğazı çevresinde, hiç bir yerde, ne Son Tunç ne de İlk Demir Çağına tarihlenebilecek buluntuya rastlanmamıştır. Trakya'nın iç kesimlerinde de, Vize'nin doğusunda Kuzey Balkan kökenli çanak çömlek belirgin bir şekilde azalmakta ve Saray çevresinde ortadan kalkmaktadır. Aynı döneme ait megalitik anıtlara da Kırklareli - Pınarhisar'ın kuzeyindeki Armağan Köyünün doğusunda rastlanmamaktadır. Buna göre, şimdilik, bu göç dalgasının İstanbul Boğazı üzerinden Anadolu'ya geçtiğini kanıtlayacak hiç bir veri bulunmamaktadır.

Bu göç dalgasının izleri Troya VII b katında el yapımı siyah ağız kılı, ip baskı ve oluk bezemeli çanak çömlekle açık olarak görülmektedir. VII b katındaki çanak çömleğin belirgin özelliklerinden biri de, «buckeykeramik» olarak bilinen sivri çıkıntı biçimindeki yumrucuklardır. Balkanlar ve Orta Avrupada yaygın olarak görülen bu yumrucuklara Trakya'daki yerleşme yerlerinde hiç rastlanmamıştır. Buna karşılık yumrucuklu çanak çömleğe Marmara Denizinin ortasındaki Avşa adasında, Manastır mevkiinde rastlanmıştır. Aynı çanak çömleğe kuzey Ege'de Taşoz adasında da rastlanmış olması⁸ göç dalgasının, hiç değilse belirli bir bölümünün, deniz yolu ile yayılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Burada kısaca özetlenen arazi çalışmalarının yanı sıra 1983 yılında arşiv ve belgeleme çalışmalarına da devam edilmiştir. Çeşitli buluntu yerleri ile kalıntıların fotoğraf, çizim ve tanımlarını içeren, 1500 yeri kapsayan bilgi arşivi tamamlanmak üzeredir. Trakya ve Marmara bölgesinin tüm arkeolojik varlığı hızlı bir tahrip süreci içine girmiş olduğundan, hiç değilse nelerin yok olduğunu belgelemeyi amaçlayan bu arşivin, tamamlandığında bölge ile ilgili tüm araştırmacıların kullanımına sunulması düşünülmektedir. Hızlı bir kentleşme ve endüstrileşme süreci içinde olan

(8) C. Koukouli - Chrysanthaki, «Die frühe Eisenzeit auf Thasos», B. Hansel (yay), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, Berlin, 1982, s. 119 - 143.

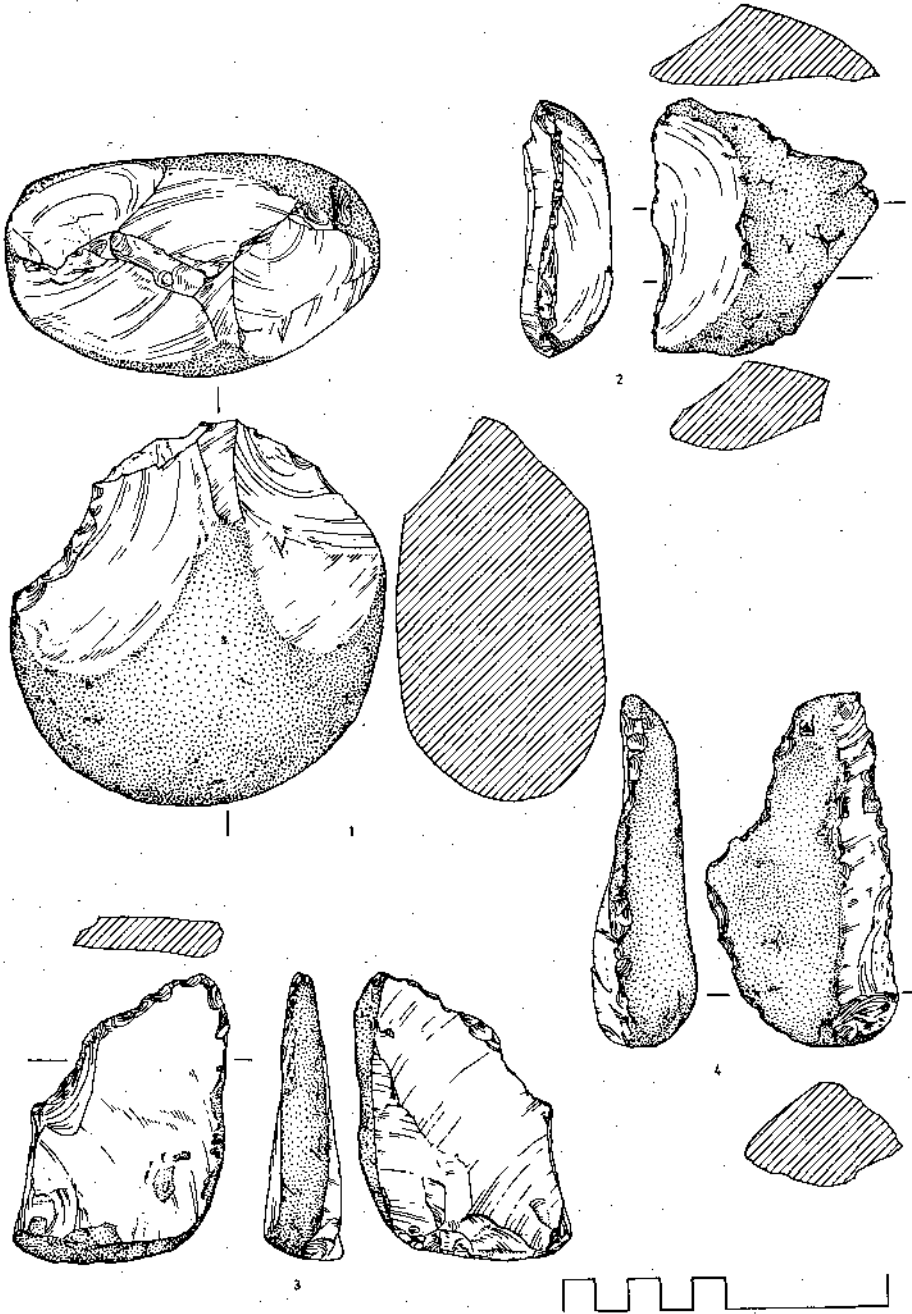
Trakya-Marmara bölgesinde yerleşmeler, sınai ve turistik tesisler gide-
rek daha geniş alanları kaplamakta, bunlara bağlı olarak yol, sulama şe-
bekesi, barajlar, göletler yapılmakta, tüm bu yapı faaliyetleri için kum,
çakıl ve dolgu malzemesi elde etmek amacı ile büyük hacimli hafriyat-
lar yapılmaktadır. Karadeniz kıyı şeridinin tümü linyit ocakları tarafın-
dan kazılarak aktarılmakta, Marmara kıyısı ise turistik tesisler ve yaz-
lık siteler tarafından kaplanmaktadır. Trakya'daki tarih öncesi yerleşme
yerlerinin tümü düz yerleşme türündedir; bu bölgede höyükleşme olma-
mıştır. Makinalı tarım 5 yıl içinde bu tür bir yerleşme yerini tümü ile
yok edebilmektedir. Bunun yanı sıra sulama kanalları için yapılması zo-
runlu olan arazi ıslah çalışmaları sırasında, tüm arazi suyun akması için
uygun bir eğimde yeniden tesviye edilmekte, bunun sonucu olarak da
bölgedeki her türlü kalıntı yok olmaktadır. Önlenmesine olanak olma-
yan bu tahribat süreci içinde, pek yakın bir gelecekte bölgenin arkeolo-
jik varlığı tümü ile ortadan kalkacaktır. Bu nedenle, olabildiğince ayrıntı-
lı bir bilgi arşivi düzenlemeyi, zorunlu bir görev olarak üstlendik.

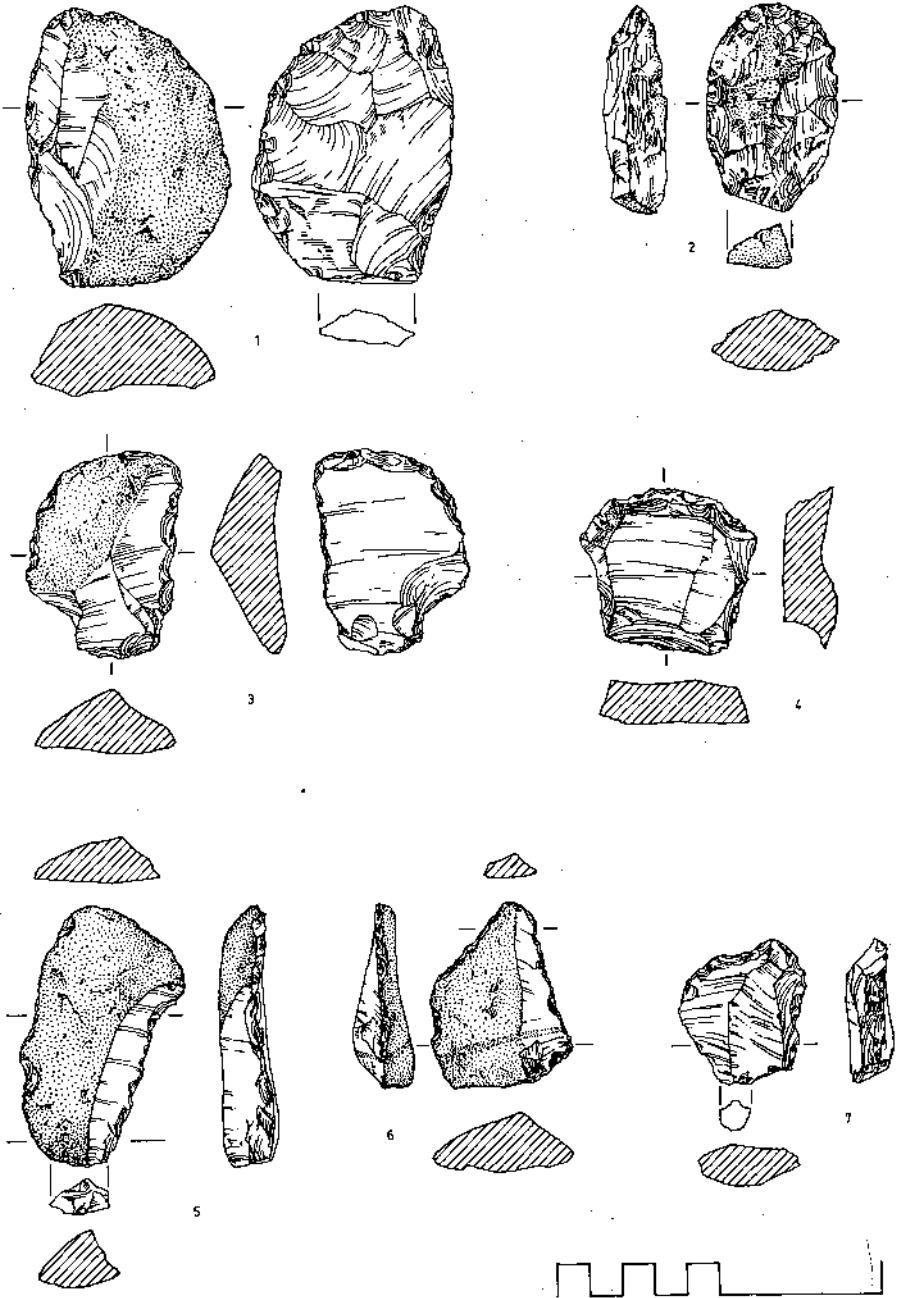
**İSTANBUL ÇEVRESİ BAŞLICA
PALEOLİTİK ÇAĞ
BULUNTU YERLERİ**

1-Karababa	10-Etiler Sirtı	20-Kocakaya	30-Marmara
2-Paşa	11-Karababa Sirtı	21-Kocakaya Çukuru	31-Yarımboğaz
3-Karababa	12-Karababa Sirtı	22-Kocakaya Çukuru	32-Çukuru
4-Karababa	13-Karababa Sirtı	23-Kocakaya Çukuru	33-Dudulla
5-Karababa	14-Karababa Sirtı	24-Kocakaya Çukuru	34-Sultanbeyli
6-Karababa	15-Karababa Sirtı	25-Kocakaya Çukuru	35-Paşa
7-Karababa	16-Karababa Sirtı	26-Kocakaya Çukuru	36-Marmara
8-Karababa	17-Karababa Sirtı	27-Kocakaya Çukuru	
9-Karababa	18-Karababa Sirtı	28-Kocakaya Çukuru	
10-Karababa	19-Karababa Sirtı	29-Kocakaya Çukuru	
11-Karababa	20-Karababa Sirtı	30-Kocakaya Çukuru	
12-Karababa	21-Karababa Sirtı	31-Kocakaya Çukuru	
13-Karababa	22-Karababa Sirtı	32-Kocakaya Çukuru	
14-Karababa	23-Karababa Sirtı	33-Kocakaya Çukuru	
15-Karababa	24-Karababa Sirtı	34-Kocakaya Çukuru	
16-Karababa	25-Karababa Sirtı	35-Kocakaya Çukuru	

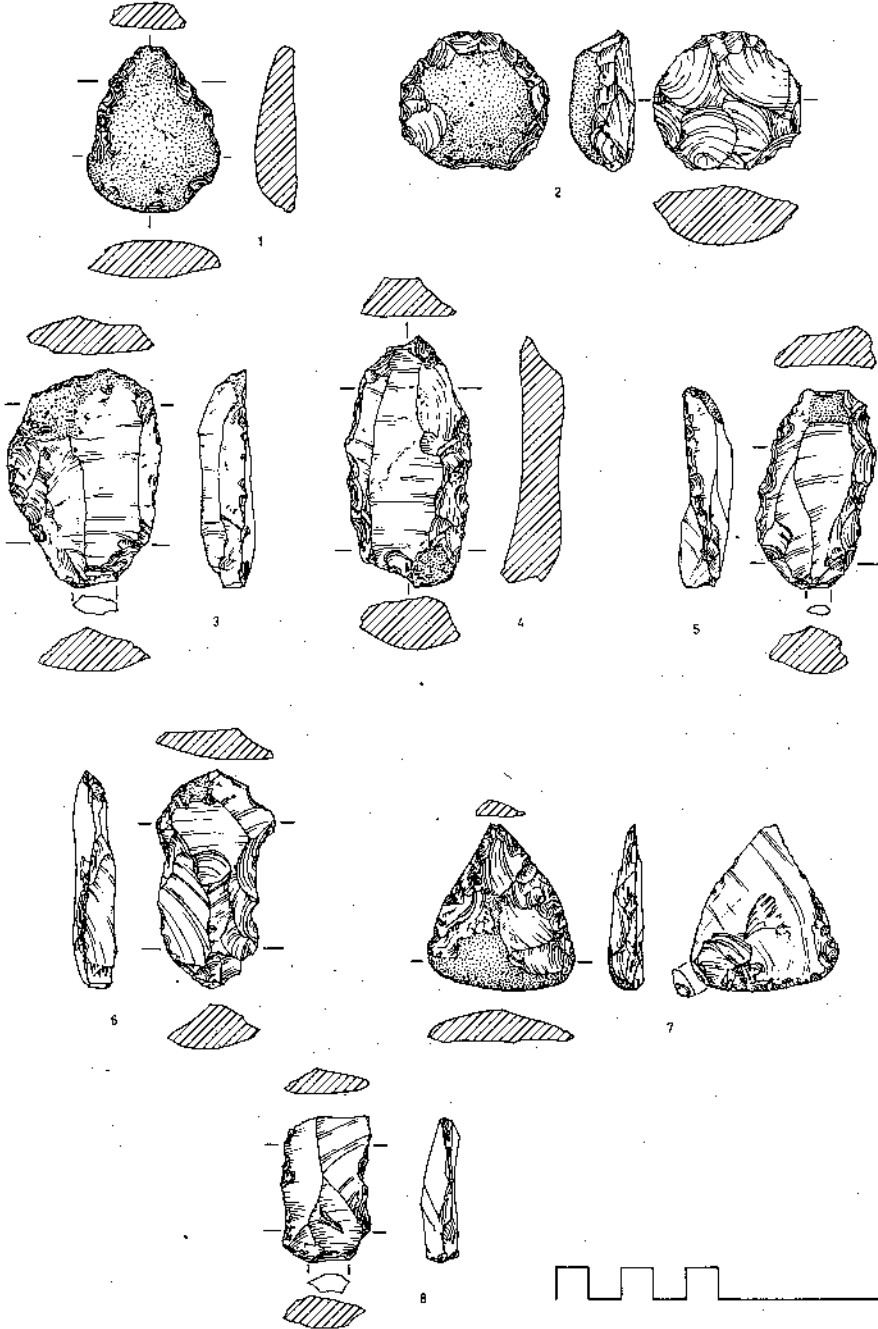
Resim : 1 — İstanbul Çevresi başlıca Paleolitik Çağ buluntu yerleri

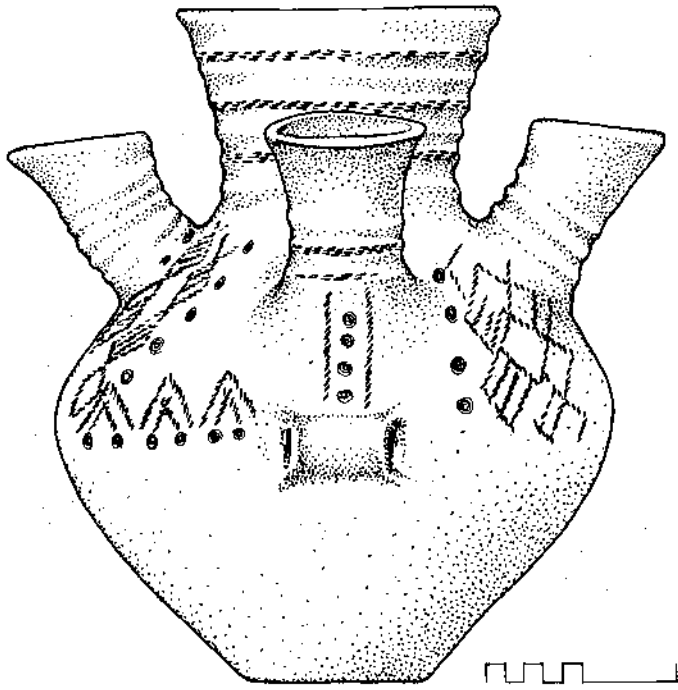
Resim : 2 — İstanbul Çevresi Paleolitik Çağ aletlerinden örnekler

Resim : 3 — İstanbul Çevresi Paleolitik Çağ aletlerinden örnekler

Resim : 4 — İstanbul Çevresi Paleolitik Çağ aletlerinden örnekler

Resim : 5 — Kırklareli - Taşcabayır kurtarma kazısından çıkan emzikli kap

PAŞALAR KÖYÜ ARAŞTIRMASI, 1983

Berna ALPAGUT

Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından verilen, 16/5/1983 tarih ve 3833 sayılı araştırma iznine bağlı olarak; Bursa İli, Mustafakemalpaşa İlçesi, Paşalar Köyü çevresinde bir yüzey araştırması yapılmıştır¹.

20-28/9/1983 tarihleri arasında gerçekleştirilen araştırmaya katılan çalışma grubu üyeleri; Doç. Dr. B. Alpagut; Dr. P. Andrews; Dr. L. Martin; Yard. Doç. Dr. E. Güleç ve öğrencimiz T. Erbay'dır. Bakanlık temsilcisi olarak, Bursa Arkeoloji Müzesi Md. Yard. E. Horasanlı katılmıştır².

Giriş :

1965-69 yıllarında, M.T.A. Enstitüsü ve bir grup Alman jeolog-paleontolog tarafından ortak çalışma sonucu gerçekleştirilen Linyit prospeksiyonu sırasında; kısmen zengin, kısmen fakir (82 adet) memeli hayvan fosilleri içeren yataklara rastlanılmıştır. Bu araştırmanın sonuçlarına göre; neojen karasal sınıflamasında, Anadolu'da orta-üst miyosen, pliosen ve alt-pleistosen'i kapsayan zaman dilimi, 12 fauna topluluğu ile temsil edilmektedir, (Sickenberg, Becken-Platen, 1975).

İşte, araştırmamıza konu olan Paşalar lokalitesi, Anadolu neojen'inde tanımlan 12 fauna grubundan birisidir.

Orta-üst miyosen döneme yaşlandırılan Paşalar'ın memeli faunası, 100 kadar fosil primat dişlerini de içermektedir, (Andrews, Tobien, 1977).

Anadolu'da primat fosillerinin ele geçtiği Sinop (Ozansoy, 1957, 1961, 1965, 1970) (Andrews, Tekkaya, 1980) ve Çandır (Tekkaya, 1974)

(*) Doç. Dr. Berna Alpagut, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Paleoantropoloji Öğretim Üyesi.

(1) Bu önemli fosil yataklarında çalışabilmek olanağı sağlayan sayın Dr. N. Yardımcı'nın şahsında, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve Sayın Ata'nın şahsında Kazılar Şubesi başkanlığına en içten teşekkürlerimizi sunmak görevimizdir.

(2) Kazı kurulu olarak bizden yardımlarını esigemeyen Bursa Arkeoloji Müzesi Müdürü Sayın S. Kütük ve E. Horasanlı'ya teşekkürlerimizi iletiriz.

(Andrews, Tekkaya, 1976) lokalitelerine bir yenisi daha eklenmiş olup, Paşalar'ın primat fosillerini gün ışığına çıkarmak ve tanıtmak amacı ile bu araştırmayı başlatmış bulunuyoruz.

İnsan, zoolojik sınıflamada, primat takımının bir üyesi olduğuna göre, konu biz paleoantropologları çok yakından ilgilendirmektedir. İşte bu açıdan hareketle; Paşalar'ın fosilli sedimanlarını detaylı olarak araştırmak ve ileri yıllarda gerekirse kazarak, tümüyle taramak ve fosilleri ele geçirmek için bu yıl, gelecek yıllara hazırlık olarak bölgeye yönelmiş bulunuyoruz.

Araştırma Plânı :

1983 araştırması şöyle plânlanmıştır; Paşalar'ın neojen dönemine ait depositlerinin yayılma alanını saptamak; sedimanın stratigrafik yapısını oluşturan üniteleri ve bölümlerini, litolojik açıdan tanımlamak; ve bu ünitelerin çökme şartlarını arayarak, haritasını çıkarmak; memeli faunayı ve primat fosillerini içeren üniteleri saptayarak, fosillerin kırılma, parçalanma gibi fiziksel aşınmalarının nedenlerini araştırmak, ve ilerde yapılacak kazılarda, geçmişte bulunan örneklerden, çok daha sağlam olan fosil örnekler toplamaktır.

Bu plân çerçevesinde yürütülen Paşalar araştırması, ileride yapılacak kazılara bir ön hazırlık çalışması olarak gerçekleştirilmiştir.

Paşalar Lokalitesinin Konumu ve Jeomorfolojisi :

Önemli bir memeli hayvan fosil lokalitesi olan Paşalar Köyü, Kuzey-batı Anadolu'da, Gönen havzasının güneyinde, Bursa İlinin 68 Km. güney-batısında ve Mustafakemalpaşa İlçesine 12 Km. uzaklıktadır. 1/25000 ölçekli haritada (i 20 b.) Balıkesir paftasında yer alan bu lokalitenin neojen sedimanları, Gönen havzasının güneyinde dar ince bir şerit halinde uzanmaktadır. Sedimanlar, Paşalar Köyü yerleşim merkezinden, hava hattı uzaklığı ile yaklaşık 785 m. güney-batıda, köy yolunun dönemecinde, su değirmeninin hemen doğusunda (yanında) ve deniz seviyesinden yaklaşık 300 m. yüksekliktedir (Resim : 1).

Neojen sedimanları, havzaya, orta-miyosen dönemde birikmeye başlamış ve günümüze kadar devam etmiştir. Bu depositler, bir erezyon yüzeyi görünümünde olup, yer yer kuaterner depositleri ile kaplıdır.

Paşalar sedimanları, üç taraftan iyi tabakalanma gösteren granit, kaurtz ve paleozoik mermerler ile çevrilmiştir. Bu anakayalar, Paşalar sedimanının çevresinde az bir eğimle kuzeye ve doğuya doğru uzanırlar. Ancak, anakayalar ile sedimanın kontak yerinin bugün görüntülenememesi, yol yapımı sırasında, sedimanın kuzey sınırının büyük ölçüde tahrip olmasındandır.

Mustafakemalpaşa ve çevresinin, jeolojik etüdlerinin yapılmış olduğunu raporlardan izlemek mümkündür; (Yalçınkaya, Afşar, 1980) ancak, Paşalar yöresi için genelleştirilmiş litolojik kesitte, yalnızca paleozoik mermerlerinden söz edilmektedir; detaylı stratigrafik etüdlere yapılmamıştır.

Gönen havzasının güneyinde dar bir şerit halinde uzanan neojen sedimanları, etrafını çeviren anakayalardan (paleozoik mermerlerden) zengin kalsiyum karbonat sağlayarak, ele geçen fosillerin iyi derecede korunmasına yani fosilleşmesine ortam oluşturmıştır.

Paşalar Sedimanının Stratigrafisi :

Paşalar sedimanı, köy yolunun dönemecinde, 2-3 m. yüksekliğinde ve 42.10 m. uzunluğunda ,yola paralel olarak kuzey-doğu yönünde yer almaktadır.

Yol yapımı sırasında sedimanın çok tahrip olduğu görülmektedir ve kuzey ucu, eski yol kesigi tarafından sınırlanır. 1/125 ölçekte hazırladığımız sedimanın lokal haritasında fosil ünitelerin düzenini görmek mümkündür. Kuzey ucundan başlayarak 1-9 kontur noktalarında, 50 cm. aralık yükseklik kabul edilerek, haritalanmıştır (Resim : 2). A, B, C, D noktaları sırası ile; 4.70 m., 11.0 m., 27.50 m., ve 37.10 m. uzaklıkta olup, bu noktalardaki tabaka sıralanışları, eğimleri, eğim açıları hakkında bilgi toplanmıştır.

Bu amaçla, C noktasında 1x4 m., lik bir alanda kesit yapılarak, ünitelerin yatay ile yaptıkları açılar ölçülmüş, ünitelerin yayılma alanları, yayılma yönleri haritaya işaretlenmiştir (Resim : 3).

D noktasında ise (Resim : 4), yatak kesitte görülen litolojik yapının ki bu nokta (Beckent-Platen, 1975) daha önce tanımlanmış olup, C noktasında gördüğümüz litoloji ile uyumludur.

Sedimanter ünitelerin ana yapısı şöyledir :

Üst çakıllı kum : sarımsı-gri, (5Y 7/2-6/4), ortadan iriye kadar değişen çakıl ile küçük taneli kum ya da silt, kemik ve diş yok. (50 cm. kalınlık)

Koyu sarı-silt : 5 Y 6/4, ince kumlu silt ve çokça manganez ihtiva etmekte olup, kemik ve diş yok. (30-35 cm.)

Üst kalkerli silt : Sarımsı-gri, 5Y 8/1., çok kalkerli, silt, matrix ve daha büyük quartz çakıllı, açık kırmızı benekli çokça kemik parçaları (25-70 cm.)

Yeşilimsi-gri kum : 5 GY 6/1 ve 5Y 6/1. inceden ortaya kadar boyutta kum, kalker içerikli kök boşlukları, yukarı doğru boyutları küçülen yataklanmamış bölüm, silt parçaları, kırılabilen kemik parçaları (11 cm. - 160 cm.) (Resim : 5)

Alt-kalkerli silt : 5 Y 6/1., çok kalkerli, nodüllü, tuğla kırmızısı renkle, silt matrix, kemik ve diş yok.

Alt kalkerli silt, yeşilimsi - gri kum ve üst - kalkerli silt (Sickenberg Becken-Platen 1975) de tanımlanmış olmasına karşın; koyu-sarı silt ve üst çakıllı kum üniteleri bu yıl yaptığımız araştırmada incelenmiştir.

Araştırma raporumuzda detaylı olarak verilen ünitelerin litolojik yapıları ve tabakalanma durumlarına, daha sonraki yayın dönemlerinde değinilecektir.

Yeşilimsi-gri kum, Paşaların fosilli ana horizonudur. Memeli fauna fosilleri ve yüz kadar primat dişleri, D noktasında yapılan kesitte ele geçmiş bulunmaktadır (Tobien, Andrews, 1977).

Yeşilimsi-gri kumda görülen çakıl adeselerin düzensizliği ve yataklanmanın olmayışı, daha önce rapor edildiği gibi (Sickenberg, Becken-Platen, 1975) bu sedimanın gerçekte fluviatile olmadığını göstermektedir. Araştırmamıza göre, büyük bir olasılıkla, akıntının getirdiği enkaz sonucu oluşmuş, fosiller içeren bir sedimandır.

Bu yargıya varmamızı sağlayan veriler şöyle sıralanabilir; ünitenin tümü taban ve tavan meyil açılarının yaklaşık 12° olması (birbirine yakın); depositin çakıllı-kum yapısı ile çakıl yapısı, kısmen adeselerde yoğunlaşmakta ve kısmen de dağılmakta; üniteye yapı elemanlarının boyut dağılımı inceden iriye doğru düşey bir derecelenme göstermekte yani tane tane boyutunda düzgün bir sıralama görülmemekte; yataklanma yapısında ise hiç rastlanılmamaktadır.

Fosillerin Korunma Dereceleri :

Paşalar sedimanında ele geçen kemik parçalarında ve dişlerde görülen kırıklar, tüberküllerin kırılıp kaybolmuş olması, kemik uçlarının yuvarlakça olması ve bütün bunların ünite içindeki dağılımı; çakıllı ünitenin kırık parçalı fosil parçacıklar içermesi gibi deliller, fosillerin bu lokaliteye başka bir yerden taşınmış olduğunu gösterir.

Kemiklerin kimyasal bozulmaya uğraması için, sedimanın bir müddet ıslak kalmış olması gerekmiştir. Sedimanın kuruması ile, bitkiler yüzeyde büyümüş ve böylece kök boşluklarına, çatlaklardan kalkerli silt ince tabakalar halinde dolmuştur.

1983 araştırmamız, sedimanın lokal stratigrafisi üzerinde yoğunlaştışın için, fosil toplama işlemine girişilmedi. Bu yıl yaptığımız araştırma, sedimanın çökeltme ortamlarını araştırmak ve fosilleşmeyi sağlayan etmenleri bulmak amacını taşıyordu. Bunun sonuçları, bize ileri yıllarda yapacağımız kazı için gereken ön bilgileri sağlamış bulunmaktadır.

Kesit aldığımız C ve D noktalarından çıkan fosil iş ve kemik parçaları yıkama ve eleme işlemi sonucunda, envanterlenmiş ve bunlardan bir örne seri fosil oluşturulmuştur.

Elimizdeki örneler, daha önce tanımlanan fauna ile uyumludur (Andrews, Tobien, 1977). Bu ilk araştırmada toplandığı rapor edilen 100 kadar fosil primat dişleri; küçük ve büyük boyutta değerlendirilmişti (Andrews, Tobien, 1977).

1983 araştırmamızda bizim topladığımız primat (hominoid) dişleri de, küçük ve büyük boyutta olmak üzere sınıflandırılmıştır. Küçük boyutta olanlar, andır'dan bilinen Sivapithecus alpani (Tekkaya, 1974); ve büyük boyutta olanlar ise, Viyana basınından tanınan Sivapithecus darwini (Andrews, Tobien 1977'den : Abel, 1902; Lewis, 1937) olarak şimlilik Sivapithecus türleri içerisinde değerlendirilmişlerdir.

Sonuçlar ve Gelecekte Yapılacak alışmalar :

1983 Eylöl araştırmasında, alışmalar Miyosen depositlerinin lokal stratigrafisi ve jeolojisinin tanımlanmasında yoğunlaştırıldı. Temizleme, kesit alma ve eleme sırasında açığa çıkan sedimanlar, toplama işlemi açısından elverişli olmasına rağmen, fosillerin toplanması üzerinde durulmadı.

Bu yıl yapılan araştırma, işleri yıllarda yapılacak çalışmalar için bize dört ana sonuç vermesi bakımından çok yararlı olmuştur. Bunlar;

1) Paşaların miyosen sıralamasını oluşturan stratigrafik ünitelerin litolojisi ve çökeltmesi ortaya konmuştur. Bu da ilerde-çeşitli düzeylerin örnelenmesi ile sağlanan bilgi ışığında-başka kazı yerlerinin seçilmesini kolaylaştıracaktır.

2) Daha önceki yıllarda toplanan koleksiyonun, izole dişler üzerinde yoğunlaşmış olduğu bilinmektedir. İn situ materyalin çıkarılması olduğu kadar post-cranial malzeme içinde imkan verecektir.

3) Fosil içeren katmanların halen mevcut olduğunu saptamış bulunuyoruz ve bu pilot araştırmamız, ilerde Paşalar'da başka kazıların da yapılmasına yol açacaktır. İlerde yapacağımız kazılar, genel olarak Eurasia Orta Miyoseni ve özellikle primat (Hominoid) evrimi hakkındaki bilgilerimizi oğaltacaktır.

4) Son olarak, 1983 de bulduğumuz hominoid örnekler; Paşalar hominoidleri hakkında, örnek sayısı sorusuna bir yanıt getirmiştir. Bunlar; tanımladığımız iki örnekten, küçük olanlar s. alpani, büyük olanlar -ki kuramsal olarak Sivapithecus'a bağladığımız -darwinidir.

Gelecek yıllarda; Paşalarda yapmayı tasarladığımız çalışmaların; Paşalar hominoidleri ile yaşayan hominoidler arasındaki ilişkileri, bulmayı umduğumuz örnek fosillerin ele geçmesi halinde değerlendirebileceğimizi ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA :

Andrews, Tobien, 1977. New miocene locality in Turkey with evidence on the origin of Ramapithecus and Sivapithecus. Nature, vol. 268, no. 5622 pp. 699-701.

Andrews, Tekkaya, 1976. Int. con. prehist, protohist. Sci. 9

Andrews, Tekkaya, 1980 A revision of the Turkish miocene hominoid Sivapithecus Metei. Palaeontology, vol. 23, part 1. London.

Ozansoy, F. 1957. Faunes des mammiferes du Tertiaire de Turquie et leurs revisions stratigraphique. Bull. Min. Res. Explor. Inst. Ankara, 49, 29-48 1961. Ankara bölgesi fauna teakubu etüdünün esaslı sonuçları, MTA Derg. no. 56, Ankara.
1965. Etudes des gisements continentaux et des mammiferes du

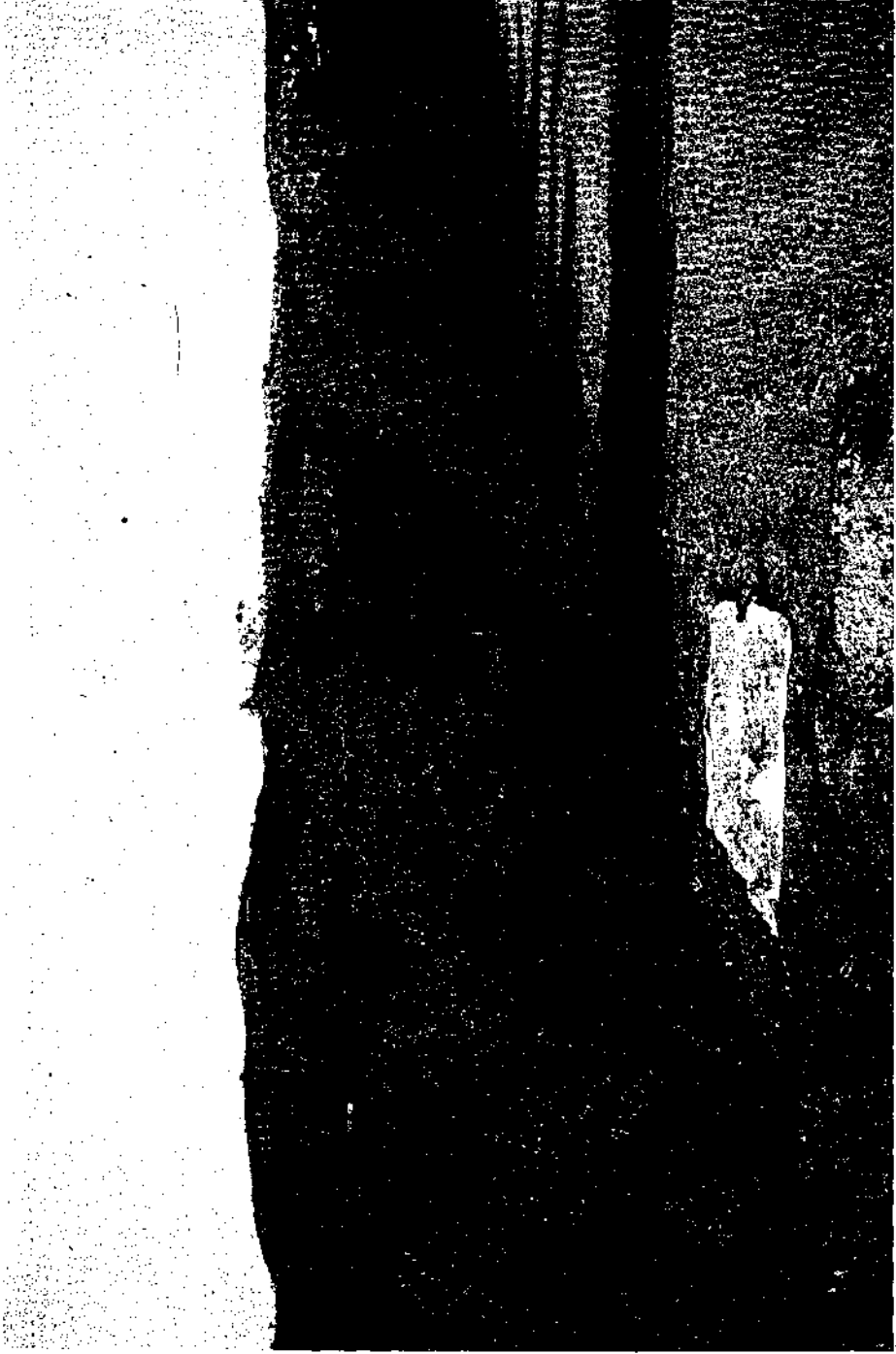
Cenezoique de Turquie. Mem. Soc. Geol. France, Mem. no. 102, p. 89, Paris.

1970.İnsani karakterli Türkiye pliosen fosil pongidesi Ankara-pithecus Memeai. TTK Bült. cilt XXXIV, sayı 133, Ankara.

Sickenberg, Becken-Platen, Yoblen, 1975. Die Gliederung des höheren jungertiars und Altquartars in der Türkei nach Vertebraten und ihre Bedeutung für die internationale Neogen-Stratigraphie. Geol. Jahrbuch, B, 15, 1-167, Hannover.

Tekkaya, İ. 1974. Anadolu'da Tortoniyen yaşlı yeni bir Anthropoid (Primate Mammalia) türü. MTA Derg. sayı 83, pp. 194-210.

Yalçınkaya, S., Afşar, Ö. 1980. Mustafakemalpaşa (Bursa) ve dolayının jeolojisi MTA Enstitüsü, Ankara.

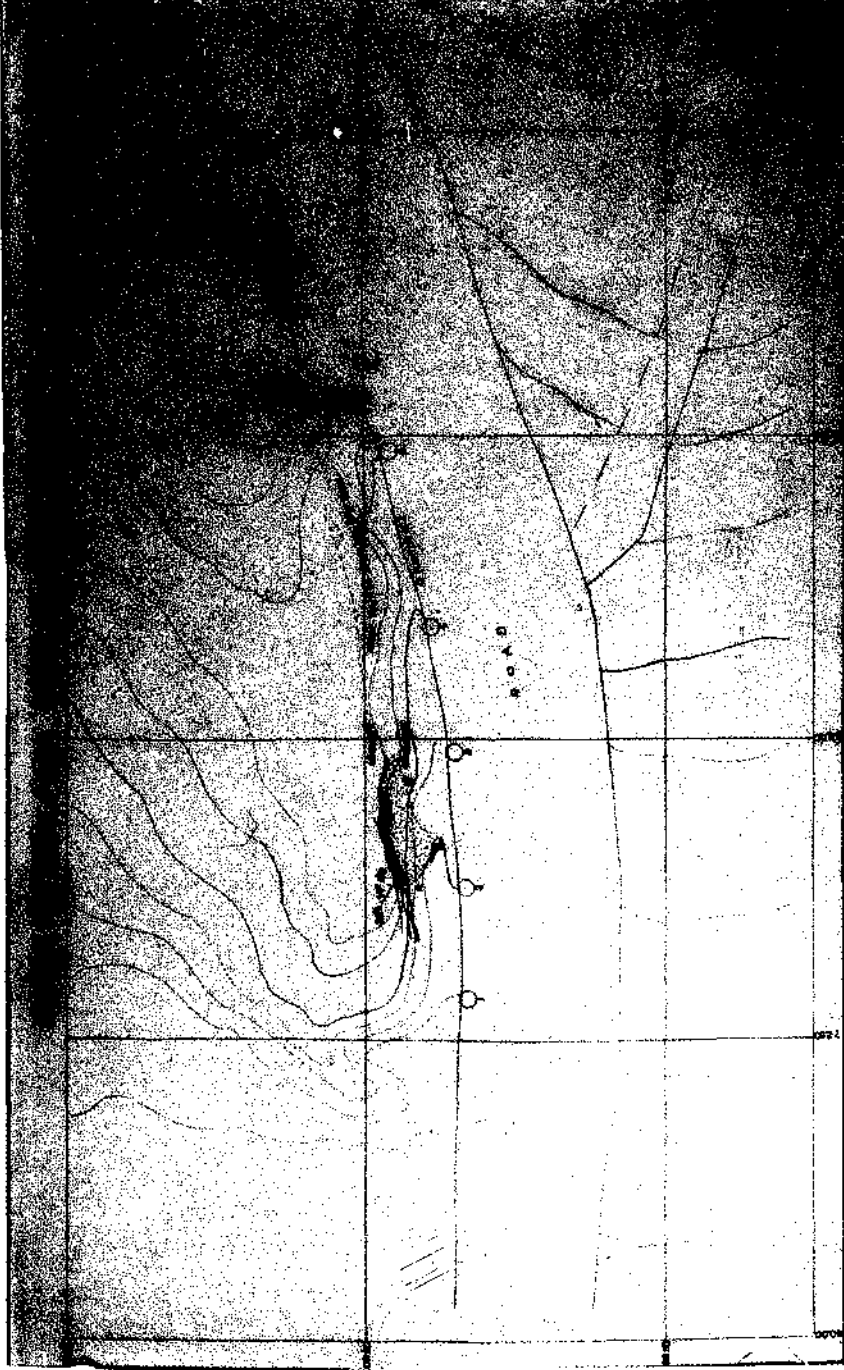

Resim : A) Paşalar Köyü Sedimanlarından kuzeye bakış.

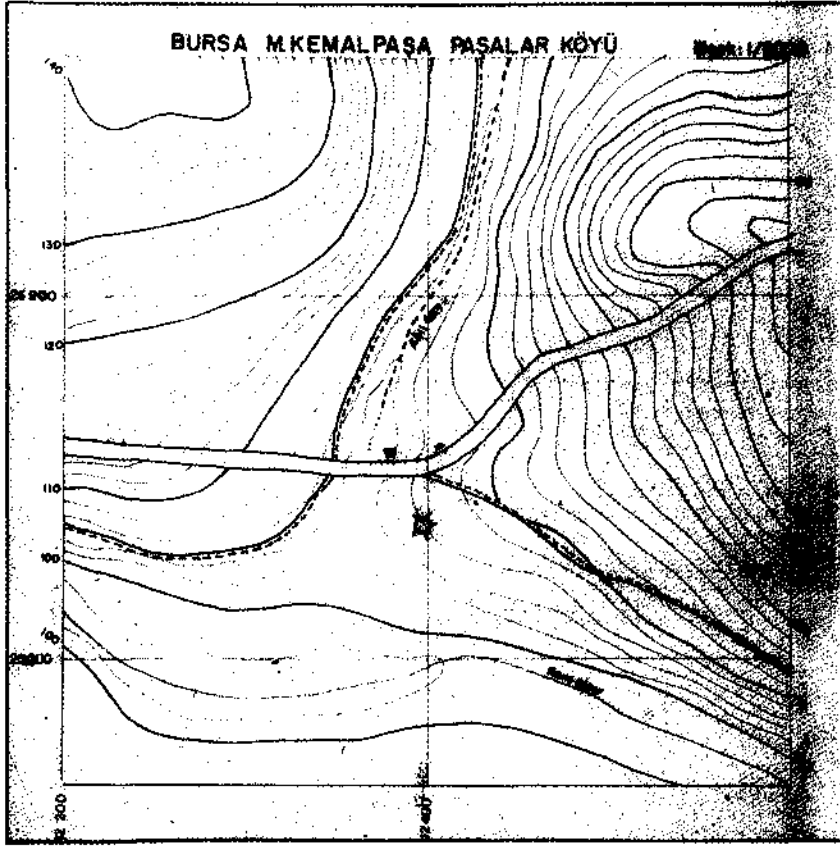

Resim : B) Paşalar sedimanında (C) noktası kesiti.

Resim : 1 Paşalar yöresi (1/2000 ölçek)

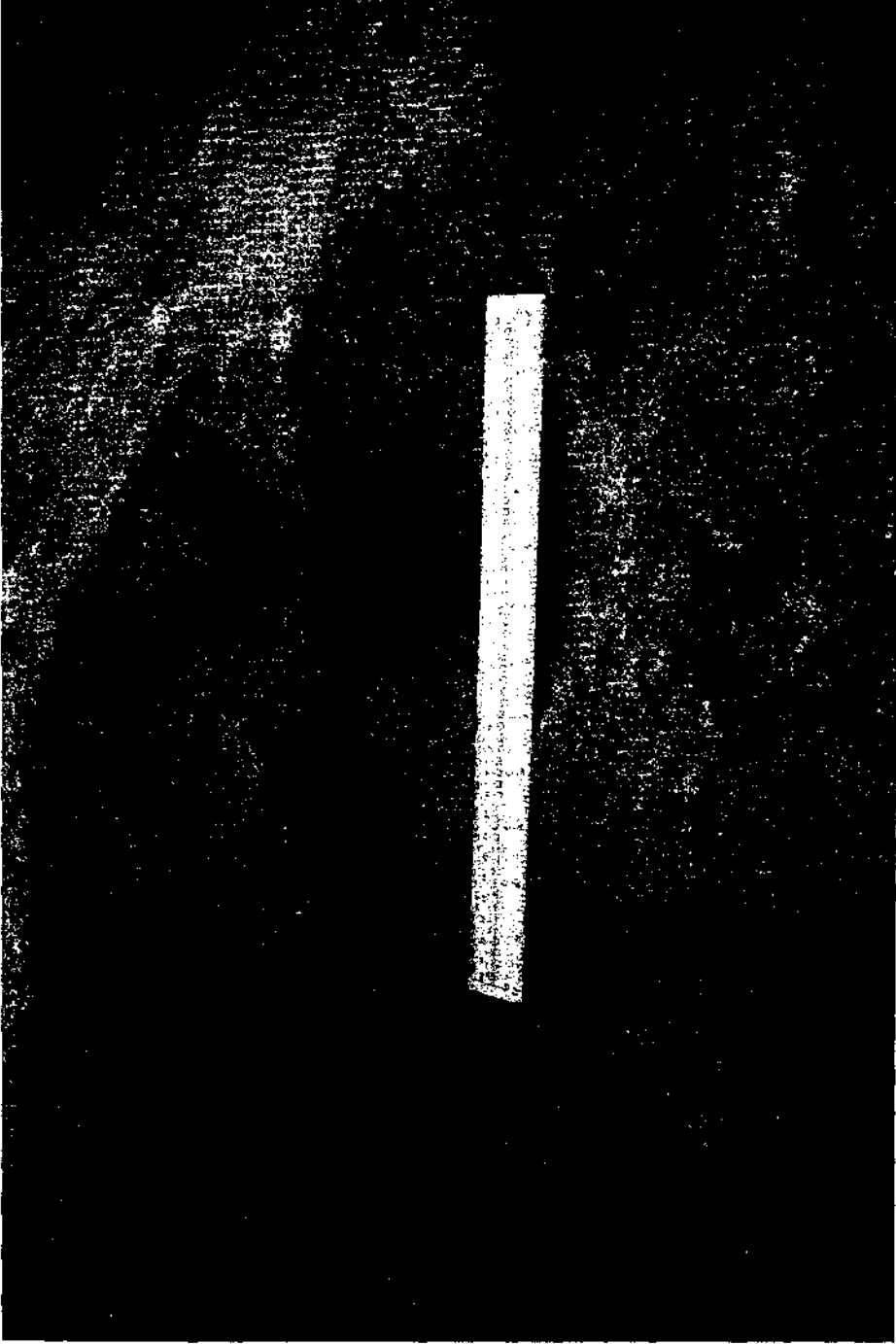
Resim : 2 Paşalar sedimanın haritası (1/125 ölçek)

Resim : 3 Paşalar sedimanında kesit alınan (C) noktası.

Resim : 4 Paşalar sedimanında (D) noktası.

Resim : 5 Paşaların fosilli ana horizonu olan yeşilimsi - grj kum (C noktasında) tabakası.

